

**Խ. ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ**

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՌՈՍՏՈՄԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

**1921 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ
ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՍՓՑՈՒՌՔԱՀԱՅ ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ-
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ
(1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

*Նվիրվում է Հայաստանի անկախության համար ընկած բոլոր
հերոսների անմար հիշատակին*

ԵՐԵՎԱՆ

Լուսակն

2016

1

ՀՏԴ
ԳՄԴ
Ս

**Ուսումնասիրությունը հրատարակության է երաշխավորել Խ.
Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ պատմության և իրավագիտության
ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը**

Գիտական խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ամատունի Վիրաբյան

Գրախոս՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արարատ Հակոբյան

Ստեփանյան Խ.

Ս. 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները և հետևանքները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ /Խ. Ստեփանյան: Մենագրություն.-«Լուսակն» հրատ., Եր.- 2016.- 200 էջ

Ուսումնասիրության մեջ ներկայացվել և գիտական համապարփակ վերլուծության են ենթարկվել 1921 թ. փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբության պատճառների ու հետևանքների վերաբերյալ 1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, քաղաքագետների, լրագրողների և քննարկվող խնդրի վերաբերյալ հետաքրքրություն ցուցաբերող ընթերցողների համար:

ՀՏԴ
ԳՄԴ

ISBN

© Ստեփանյան Խաչատուր, 2016
© Լուսակն, 2016

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը հայոց նորագույն պատմության շրջադարձային էջերից մեկն է համարվում: Հայ ժողովրդի կյանքում ճակատագրական համարվող այս գործընթացում իր ուրույն տեղն ունի 1921 թ. փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբությունը:

Փետրվարյան ապստամբությունը տարաբնույթ գնահատականների է արժանացել ինչպես հայ պատմագիտության, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից: Հատկապես խորհրդային տարիներին Հ.Յ.Դաշնակցության և Կոմունիստական կուսակցության միջև գոյություն ունեցող գաղափարաքաղաքական անզիջում պայքարի բովում խնդրին պարբերաբար քաղաքական երանգ է հաղորդվել:

Խորհրդահայ պատմաբանները, կոմունիստական գաղափարախոսության պարտադրանքներով պայմանավորված, Հայաստանի խորհրդայնացման ամբողջ գործընթացը ներկայացրել են միայն որպես դրական երևույթ, իսկ ընդդիմացողները նրանց կողմից որակվել են որպես հայ ժողովրդի թշնամիներ և դավաճաններ: Հատկապես սուր գնահատականներ են հնչել Փետրվարյան ապստամբության հասցեին՝ այն որակելով որպես հակաժողովրդականության ծայրահեղ դրսևորում: Սփյուռքում նույնպես քիչ չէին խորհրդային պաշտոնական դիրքորոշումը կիսողները: Մակայն, հիմնական առումով, սփյուռքյան հասարակական-քաղաքական և պատմագիտական շրջանակներն ազատ են եղել իրենց դիրքորոշումն արտահայտելիս և պետական-կուսակցական գաղափարախոսական ճնշման չեն ենթարկվել: Չնայած, պետք է ընդունել, որ սփյուռքում էլ Փետրվարյան ապստամբության գնահատման հար-

ցում հնարավոր չէր ընդհանրապես զերծ մնալ կուսակցական ազդեցությունից:

Ժամանակի բուլշևիկ գործիչ Արտաշես Կարինյանը գրում է, որ Դաշնակցությունը, փետրվարյան դեպքերին անդրադառնալիս, իրեն ներկայացնում է «վորպես «ազատագրական ուժ», իսկ փետրվարի 18-ը՝ վորպես «համաժողովրդական բողոքի» հետևանք»¹: Հասկանալի է, որ չակերտների մեջ առնված արտահայտությունները Կարինյանն օգտագործում է հեզնական իմաստով և եզրակացնում. «Անցյալի «դեպքերի» աղավաղված լուսաբանությունը դառնում է այդպիսով հայ հակահեղափոխության համար իդեոլոգիական քաղաքական պայքարի գենք պրոլետարիատի և պրոլետարական հեղափոխության դեմ»²:

Իր հերթին Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարներից՝ Միմոն Վրացյանն, անդրադառնալով 1923 թ. Վիեննայում գումարված Հ.Յ. Դաշնակցության խորհրդաժողովի կողմից ապստամբությանը տրված գնահատականին, գրում է, որ «ժողովը միաձայնությամբ իր բուռն ծափերով Փետրուար 18ը դասեց հայ ազատամարտի ամենափայլուն էջերի շարքում»³:

Մեր կարծիքով, առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Փետրվարյան ապստամբության «վաստակած» գնահատականները 1920-1930-ական թվականների սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից:

1920-1930-ական թվականներին Սփյուռքում դասական իմաստով պատմագիտական դպրոց գոյություն չունեի: Հայաս-

---

¹ Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեվ իր զինակիցները, Յերևան, Պետհրատ, 1932, էջ 94:

² Նույն տեղում:

³ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, հ. Զ., Պէրյուր, տպ. Համազգային, 1967, էջ 199:

տանի խորհրդայնացման գործընթացի վերաբերյալ՝ ընդհանրապես, և Փետրվարյան ապստամբության մասին՝ մասնավորապես, հիմնական պարզաբանումներ կատարողները դեպքերին ակնհաստես տարագիր հանրությունն էր, ինչպես նաև՝ մամուլը: Մամուլը, որն իր վրա կրում էր հասարակական-քաղաքական տարբեր շրջանակների ազդեցությունը, մեզ հետաքրքրող խնդրի վերաբերյալ շատ արժեքավոր և այսօրվա համար ուսանելի ու կիրառական գնահատականներ է տվել:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե պատմագիտական հետազոտության տեսակետից մամուլի նյութերը համեմատաբար նոր բան չեն ասելու Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման գործընթացի մասին: Սակայն դրանք իրականում հնարավորություն են տալիս ավելի խորությամբ հասկանալու արդեն հայտնի փաստերը:

Միայն վերը նշված այն հանգամանքը, որ 1920-1930-ական թվականներին Խորհրդային Միությունում գործնականում անհնար էր դեպքերին առարկայական գնահատական տալը, իսկ Միյուռքում անհամեմատ ավելի մեծ էր ազատ մտածելու և տեսակետ հայտնելու հնարավորությունը, շատ ավելի է կարևորվում սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական գործիչների և մամուլի գնահատականների վերաբերումը:

Ուսումնասիրության ընթացքում ակամայից մեզ համար գիտական խնդիր է հանդիսացել ոչ միայն հարցի վերաբերյալ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականների վերլուծությունը, այլև՝ համապատասխան նյութերի ընտրությունը: Ի դեպ, այս հարցը կարող է հետագա գիտական առավել խորը ուսումնասիրության առարկա դառնալ: Սփյուռքահայ ակնավոր պատմաբան Գառնիկ Գյուզալյանն այս կապակցությամբ գրում է. «... պատմութիւնը դառնում է շօշափելի

փաստերի և նրանց ընտրութեան գիտութիւն (ընդգծումը մերն է – Խ. Ս.):... Այս բոլորի մէջ առաջնակարգ դեր է խաղում պատմաբանի բարոյական խիղճը»⁴:

Բնականաբար, անկարելի է անդրադառնալ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի բոլոր ներկայացուցիչների տեսակետներին: Հարուստ նյութի առկայության պայմաններում ստիպված ենք եղել ընտրություն կատարելու: Որոշ գնահատականների անդրադարձել ենք առավել ընդգրկուն, որոշ դեպքերում թռուցիկ ակնարկ ենք ներկայացրել, երբեմն էլ, հիմնականում կրկնությունից խուսափելու նպատակով, ստիպված ենք եղել ուշադրություն չդարձնել: Ընտրության հիմքում, նախասիրությունը տվել ենք նյութի հեղինակի, թերթի, ամսագրի ունեցած ազդեցիկ հասարակական դիրքին, հասարակության վրա իրենց ազդեցությունը թողած գնահատականներին և տեսակետներին: Դրանով, ըստ էության, փորձել ենք հնարավորինս ավելի ներկայացնել հասարակության վերաբերմունքը տվյալ խնդրի նկատմամբ: Մա, առաջին հայացքից, թվում է, թե ազատություն է տալիս նյութի ընտրության հարցում: Սակայն դա այդպես չէ, որովհետև աշխատել ենք դուրս չգալ փաստի սահմաններից: Ավելին, փորձել ենք հնարավորինս նրբանկատ լինել գնահատականների, տեսակետների ընտրության հարցում:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչներից շատերը եղել են ոչ միայն Փետրվարյան ապստամբության ժամանակակիցները, այլև՝ անմիջական մասնակիցները: Այս առումով նրանց գնահատականները միաժամանակ նաև հույզերի դրսևորումներ են: Մենք էլ, ըստ էության, փորձել ենք թեկուզ ամե-

---

⁴ Գիւզալեան Գ., Հայաստանի պատմութեան շրջանները, Պէրյոթ, տպ. Հայ Ճեմարանի, 1946, էջ 8:

նախիստ քննադատական վերաբերմունք դրսևորելու դեպքում էլ «բարեկամաբար» մոտենալ քննադատություններին, որովհետև այդ մարդիկ վերապրել են դեպքերը հույզերով, և, լինելով ժամանակակիցը, փորձել են կատարվածը ներկայացնել միայն դրական կողմերով: Որոշ դեպքերում նույն խնդրի վերաբերյալ նույնիսկ միևնույն քաղաքական կողմնորոշում կամ կազմակերպություն ներկայացնող անհատները, թեկուզ հոգեբանորեն, տարբեր կերպ են արձագանքել իրողությանը:

Միաժամանակ պետք է արձանագրել, որ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները ոչ համաչափ են անդրադարձել Փետրվարյան ասպտամբությանը: Դաշնակցական գործիչները և թերթերը անհամեմատ ավելի լայնածավալ քննարկում են իրականացրել, փոխարենը՝ հակադիր կողմում գտնվողները շատ քիչ են անդրադարձել խնդրին: Այս հանգամանքն ինքնին դժվարացնում է իրարամերժ տեսակետների համաչափ վերլուծություն կատարելու հնարավորությունը: Չնայած դրան, մեր կողմից արվել է հնարավորը Փետրվարյան ասպտամբության վերաբերյալ ներկայացնել սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի տարբեր թևերի տեսակետները:

Մեր խնդիրն է սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից արված գնահատականներին (թեկուզ ենթակայական) անդրադառնալ որպես գիտնական և բարեխիղճ ու անաչառ վերաբերմունք ցուցաբերել ճշմարտությանը:

Փորձել ենք մամուլի նյութերը որոշակի համակարգված մոտեցմամբ ներկայացնել: 1920-1930-ական թվականների մամուլը մեզ հետաքրքրող խնդրի վերաբերյալ հիմնական տեղեկությունները տալիս է հուշագրությունների կամ վերլուծությունների տեսքով:

Ուսումնասիրության ընթացքում փորձել ենք տարբերակված մոտեցում ցուցաբերել թերթերի և ամսագրերի նյութերի միջև: Թերթերը խնդիրներին անդրադարձել են միայն տարեդարձերի ժամանակ, երբեմն նաև հուշեր և գնահատումներ են տպագրել: Ամսագրերն ավելի վերլուծական գնահատականներ են պարունակում, կամ հուշեր, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուր են հանդիսանում: Որոշ թերթերի նյութեր էլ լրատվական բնույթի են, տպագրվել են ընթացող դեպքերին զուգընթաց⁵:

Միյուրաքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատումներին անդրադառնալիս հաշվի ենք առել հատկապես կուսակցական պատկանելությունը և ուղղվածությունը: Շատ դեպքերում թերթերը պաշտոնապես կուսակցությունների չեն պատկանել, բայց ունեցել են արտոնատերեր: Վերջիններս, եթե որևէ կուսակցության անդամ էլ չեն եղել, ապա ունեցել են քաղաքական հստակ կողմնորոշում: Սակայն մամուլի նյութերի բովանդակությունը պայմանավորված է եղել ոչ միայն և ոչ այնքան արտոնատեր կուսակցությունից կամ անձից, որքան խմբագրի և թղթակիցների մասնագիտական, մտավոր կարողություններից ու հմտություններից:

Փորձել ենք առանձնակի ուշադրություն դարձնել հասարակական-քաղաքական գործիչների հուշագրություններին⁶: Հուշագրական տեղեկությունները, որոնցում, անշուշտ կան դեպքերին տրված արժեքավոր բնորոշումներ, շատ կարևոր են դեպքերի վերաբերյալ հստակ պատկերացում կազմելու առումով: Երբեմն այդ տեղեկություններն, ինչքան էլ կողմնակալ կամ ոչ

---

⁵ Խոսքը վերաբերում է 1921-1922 թվականների հրապարակումներին:

⁶ Այդ հուշագրությունների մեծ մասը հետագայում հրատարակվել են առանձին հատորներով:

ստույգ լինեն, վճռորոշ են դեպքերի իրական պատկերը ստանալու համար:

Պատմագիտության տեսաբանները հուշագրությունների արժանահավատության վերաբերյալ հակասական կարծիքներ են ներկայացնում: Օրինակ, գերմանացի փիլիսոփա, պատմության պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Շիլլերը (1759-1805) գտնում է, որ հուշագրություններն իրենց բովանդակության և անբռնազբոսիկ ձևերի արժանիքների շնորհիվ բավարարում են ամենատարբեր ընթերցողներին՝ համաշխարհային պատմության մեջ տեղի ունեցող կարևորագույն դեպքերին հաճախ տալով ապշեցուցիչ բացատրություններ⁷:

Իսկ ահա ֆրանսիացի պատմաբան Շարլ Սենոբոսը (1854-1942) խորհուրդ է տալիս հուշագրություններին վերաբերվել «հատուկ անվստահությամբ, որպես երկրորդական վկայությունների»⁸:

Մեր կարծիքով, հուշագրությունների հիմնական առանձնահատկությունը, որպես սկզբնաղբյուր, համարվում է դրանց ենթակայականությունը (սուբյեկտիվություն) և կախվածությունը մարդկային հիշողությունից: Ընդ որում, սուբյեկտիվիզմը կարող է պայմանավորվել հուշագրի անհատականությամբ և անձնական համակրանքով կամ հակակրանքով: Ի դեպ, հուշագրությունների սուբյեկտիվության աստիճանը կարելի է պարզել դրանց փաստարկվածության մակարդակից: Պետք չէ բացառել նաև դեպքերը միտումնավոր ձևափոխված ներկայացնելու միտումը:

---

⁷ Стен Шиллер Ф., Собрание сочинений: В 7 т., т. 5, Москва, Гослитиздат, 1957, с. 404-405:

⁸ Лангула Ш.-В., Сеньобос Ш., Введение в изучение истории, Москва, Государственная публичная библиотека России, 2004, 305 стр. 140.

Սակայն, մյուս կողմից հուշագրություններում տրվող գնահատականները, թեկուզ և զգացական, շատ դեպքերում ավելի հստակ պատկերացում են տալիս դեպքերի և իրադարձությունների վերաբերյալ, քան պաշտոնական փաստաթղթերը:

Սույն ուսումնասիրությամբ մենք ոչ միայն չենք հավակնում ամբողջապես ներկայացնելու նշված ժամանակաշրջանի սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից Փետրվարյան ապստամբության վերաբերյալ գնահատականները և արժևորումները, այլև՝ հասնել դեպքերի վերաբերյալ բացարձակ ճշմարտության: Այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մենք վերլուծության ենք ենթարկում դեպքերի անմիջական մասնակիցների և ժամանակակիցների տեսակետներն ու վկայությունները, կարծում ենք, մեզ կհաջողվի հնարավորինս մոտ լինել իրականությանը:

Աշխատության մեջ ներկայացվող նյութերի մեծ մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ:

Աշխատանքի յուրահատկությունը կայանում է նրանում, որ փորձել ենք հիմնականում անդրադառնալ ոչ թե դեպքերի նկարագրման վերլուծությանը, այլ՝ Փետրվարյան ապստամբության պատճառներին ու հետևանքներին տրված գնահատականներին:

Քննվող նյութի 1920-1930-ական թվականներն ընդգրկելու ժամանակաշրջանը պայմանավորված է նրանով, որ սփյուռքում մինչև 1930-ականների վերջերը խիստ վերապահումներով էին մտնում Հայաստանի խորհրդայնացման իրողությանը: Հատկապես մինչև արևմտյան երկրների կողմից Խորհրդային Միության ճանաչումը, տարագիր հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում հոգու խորքում մեծ հավատ է եղել Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը «տապալելու» ուղղությամբ: Միայն

ԽՍՀՄ-ի վերջնական ճանաչումից հետո «կրքերը» փոքրիշատե հանդարտվեցին, իսկ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը ստեղծեց աշխարհաքաղաքական նոր իրողություն, և Մփյուռքի նույնիսկ ամենաարմատական տրամադրված շերտի վերաբերմունքը Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ բոլորովին փոխվեց: Բացի այդ, ժամանակագրական սահմանները պայմանավորված են դեպքերի ժամանակակիցների տպավորությունները ներկայացնելու մղումով: Այնուամենայնիվ, աշխատության մեջ անդրադարձել ենք սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի որոշ նյութերի, որոնք հրապարակվել են ավելի ուշ, սակայն իրենց բովանդակությամբ և բնույթով համահունչ են մեր նշած սկզբունքներին:

1920-1930-ական թվականների սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից Փետրվարյան ապստամբության գնահատումներն ու արժևորումները հայ պատմագիտության կողմից ամբողջական չեն ուսումնասիրվել: Ավելին, ինչպես վերևում նշեցինք, հասկանալի պատճառներով խնդրի մեկնաբանումը հիմնականում եղել է միակողմանի՝ կոմունիստական կուսակցական գաղափարախոսական պարտադրանքներով պայմանավորված: Այս տեսակետից կարևոր է «թույլ տրված» սխալների սրբագրումը, այլապես ֆրանսիացի պատմաբան Մարկ Բլոկի բնորոշմամբ «պատմության անմիտ մեկնաբանումը, եթե չզգուշանանք, կարող է վերջ ի վերջո հանգեցնել պատմության հանդեպ անվստահության»⁹:

Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարներից Կարո Մասունու վկայությամբ 1922 թ. սկզբին Խորհրդային Հայաստանում

---

⁹ Блок М., Апология истории или Ремесло историка, Москва, “Наука”, 1986, стр. 7.

ստեղծվում է մի հանձնախումբ՝ պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի գլխավորությամբ, որը պետք է հավաքեր և հրատարակեր «Փետրուարեան շարժման պատմութիւնը»: Ըստ նրա, «սակայն, այդ գիրքը լոյս չտեսաւ: Փետրուարեան ապստամբութիւնը նրանց ոչ միայն ֆիզիքական պարտութեան մատնեց, այլ շատ վճռական հարուած հասցրեց բարոյական գետնի վրայ: Նրանք իրենց ամփոփած պատմութիւնից միայն ամօթ են զգում: Նրանք այդ տեղ պատմութիւն չունին եւ զարմանալի խոհեմութեամբ, հակառակ առաջի տարուայ բացականչութիւնների, գիտցան լռել եւ ծրարուած պահել տխրահոռչակ «ղեկավարներ»-ի հաւաքած գրութիւնները», - գրում է Կ. Սասունին¹⁰: Պարզ է, որ Խորհրդային Հայաստանում այդ ժամանակ «հրատարակվելիք» գրքում սփյուռքյան տեսակետներ չէին ներառի: Սակայն, այդ փաստն ինքնին ակներև է դարձնում դեպքերը փոփոխված ներկայացնելու ի սկզբանէ եղած խորհրդային կողմի հակվածությունը:

Խորհրդահայ բոլշևիկ գործիչներից և պատմաբաններից Փետրվարյան ապստամբությանը տրված սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականներին այս կամ այն չափով անդրադարձել են Արտաշես Կարինյանը¹¹, Աշոտ Հովհաննիսյանը¹², Գրիգոր Չուբարյանը¹³, Բագրատ Բորյանը¹⁴,

---

¹⁰ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1926, յունուար, էջ 96:

¹¹ Տե՛ս Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեվ իր զինակիցները, Յերևան, Պետհրատ, 1932, 170 էջ, նույնի, Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, «Զակկնիգա», 1926, 88 էջ, Հայ ազգայնականների ուղին, Մոսկվա, Պետհրատ, 1926, 246 էջ:

¹² Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիզիսը, Յերեվան, Հայպետհրատ, 1926, 30 էջ:

¹³ Տե՛ս Չուբարյան Գ., Դաշնակցության տաճկական ուղիները յեվ իր զինակիցները, Յերեվան, Պետական հրատարակչություն, 1929, 86 էջ:

Արշավիր Հակոբյանը¹⁵, Մամվել Ալիխանյանը¹⁶ Արամայիս Մնացականյանը¹⁷, Գալուստ Գալոյանը¹⁸, Լենդրուշ Խուրշուդյանը¹⁹, Յուրա Հովսեփյանը²⁰, և ուրիշներ:

Սփյուռքահայ հետազոտողներից խնդրի վերաբերյալ իրենց տեսակետն են հայտնել Անդրանիկ Անդրեասյանը²¹, Ավետիս

---

¹⁴ Տե՛ս Բорьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, М-Л, Госиздат, 1929, 434 с.

¹⁵ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921թ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1948, 113 էջ, նույնի, Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921թ. քաղաքացիական կռիվներում, Երևան, Հայպետուսմանկհրատ, 1960, 92 էջ:

¹⁶ Տե՛ս Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921թթ.), Երևան, «Հայաստան», 1966, 413 էջ:

¹⁷ Տե՛ս Մնացականյան Ա., Ընդդեմ պատմության դաշնակցական նենգափոխության, Երևան, «Հայաստան», 1976, 116 էջ:

¹⁸ Տե՛ս Գալոյան Գ., Անդրկովկասում սոցիալիստական ռևոլյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, Հայպետհրատ, 1961, 408 էջ, նույնի, Борьба за Советскую власть в Армении, Москва, Госиздат, 1957, 256 стр, նույնի, Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье, 1900-1922, Ереван, «Айастан», 1969, 508 стр:

¹⁹ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի ոչ պրոլետարական կուսակցությունների գաղափարական-քաղաքական և կազմակերպական կրախը (1920-1921թթ.) // Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու), Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 185-225:

²⁰ Տե՛ս Հովսեփյան Յու., Սովետահայ պատմագրությունը Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կենսագործման մասին // Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու), Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 28-52, նույնի, 1921 թ. փետրվարյան խռովության առաջացման պատճառների նենգափոխումը հայ բուրժուական պատմագիտության մեջ // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 4, էջ 49-55 :

²¹ Տե՛ս Անդրեասեան Ա., Պատմութիւն Ռամկավար ազատական կուսակցութեան Ամերիկայի Արեւմտեան շրջանակի, Լոս Անճելըս, տպ. Նոր օր, 1981, 200 էջ:

Յափուջյանը²², Մանուկ Ճիզմեճյանը²³, Թորգոմ Վեհապետյանը²⁴, Ռուբինա Փիրումյանը²⁵ և ուրիշներ:

Հետխորհրդային շրջանում հայ պատմագիտության մեջ Փետրվարյան ապստամբության վերաբերյալ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները որոշակի չափերով ուսումնասիրվել և դրանց անկողմնակալ գնահատականներ են դրվել: Այս տեսակետից մեր օրերում արժեքավոր հետազոտություն են իրականացրել Վլադիմիր Ղազախեցյանը²⁶, Արարատ Հակոբյանը²⁷, Համլետ Հարությունյանը²⁸, Համլետ

---

²² Տե՛ս Եափուջեան Ա., Ո՞վ կազմակերպեց փետրուարեան արկածախնդրութիւնը եւ ի՞նչ եղավ անոր հետեանքը, Գահիրէ, «Ոսկետա», 1968, 136 էջ:

²³ Տե՛ս Ճիզմեճեան Մ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925), Ֆրէզնօ, սպագր. «Նոր օր»ի, 1930, 367 էջ:

²⁴ Տե՛ս Վեհապետեան Թ., Նոր սերունդը՝ քավութեան նոխագ, Բ. Հատոր, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը եւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը իրենց յարակից հարցերով, Պէյրութ, հրատարակութիւն Հովիւեան մատենաշարի, 1985, 207 էջ:

²⁵ Տե՛ս Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեւիկ յարաբերութիւնների ոլորտում (1917-1921), Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1997, 421 էջ:

²⁶ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., Երևան, Պատմ. ինստ., 2006, 564 էջ, նույնի, Հայ սպաների աքսորը 1920-1921թթ. // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 2, էջ 32-51, նույնի և Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 1, էջ 46-50:

²⁷ Տե՛ս Հակոբյան Ա., ՀՄԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. Ինստ., 2014, 260 էջ, նույնի, Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ // «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2011, թիվ 1, էջ 132-158, նույնի, 1921թ. փետրվարյան իրադարձություններում «կարմիրների» և ապստամբների զինուժի մասին հայ պատմագրության մեջ // «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2011, թիվ 2, էջ 3-23:

Գևորգյանը²⁹, Արամ Միմոնյանը³⁰, Գևորգ Ստեփանյանը³¹ և ուրիշներ:

---

²⁸ Տե՛ս Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության ընթացքում // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2015, թիվ 2, էջ 104-123:

²⁹ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, Զանգակ -97, 1999, 557 էջ:

³⁰ Տե՛ս Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2000, 698 էջ:

³¹ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձտյան, Երևան, «Լուսակն», 2016, 1088 էջ, նույնի, 1921թ. փետրտվարի 14-18-ի իրադարձությունները Երևանի կենտրոնական բանտում. Նոր մանրամասնություններ Հայիեղկոմի ոճրագործությունների վերաբերյալ // «Վէմ» համահայկական հանդես, Երեւան, 2015, թիվ 3, էջ 161-178:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1921 թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ՍՓՑՈՒՌՔԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՍԲ (1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում, ստանալով Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությունը, քեմալականները պարտության մատնեցին հայկական բանակին: Օգտվելով այս իրավիճակից՝ նախապես Բաքվում կազմավորված Հայիեդկոմը, 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի հյուսիս-արևելքից մտնելով Իջևան, հանդես եկավ Հայաստանը խորհրդային հռչակելու մասին հայտարարությամբ³²:

1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության, Խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի և ՀՅԴ Բյուրոյի համատեղ նիստում (կառավարության առաջարկությամբ) որոշվեց իշխանությունը բոլշևիկներին փոխանցելու համար լիազորել ՀՀ կառավարության անդամներ Դրաստամատ Կանայանին և Համբարձում Տերտերյանին բանակցություններ վարել Բ. Լեգրանի հետ³³:

1920թ. դեկտեմբերին 2-ին մի կողմից ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի և մյուս կողմից Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչներ Դրոյի և Հ. Տերտերյանի միջև ստորագրվեց Երևանի համաձայնագիրը: Այն նախատեսում էր իշխանության խաղաղ անցումը Հ.Յ.Դաշնակ-

---

³² Տե՛ս Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 1, գ. 1, թ. 1, 1 շքջ, 2:

³³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 119, ց. 1, գ. 248, թ. 1,2, հմմտ. Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Զ., էջ 279:

ցությունից բոլշևիկներին: Սահմանվում էին իշխանության փոխանցման սկզբունքները, որոնք հիմնականում հետևյալներն էին. Հայաստանում մինչև խորհուրդների համագումարի հրավիրումը իշխանությունը ժամանակավորապես տրվում է ռազմահեղափոխական կոմիտեին, որի մեջ մտնում էին 5 կոմունիստներ և 2 ձախ-դաշնակցականներ, Դաշնակցություն և մյուս ոչ բոլշևիկյան սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչները հալածանքի չէին ենթարկվելու կոմունիստական կուսակցության դեմ նախկինում տարած պայքարի համար, Խորհրդային Ռուսաստանը երաշխավորում էր Խորհրդային Հայաստանի անկախությունը³⁴: Հայաստանի անկախությունը ճանաչելու, թուրքերի հետ հաշտություն կնքելու, քաղաքացիական կռիվ թույլ չտալու, ինչպես նաև նոր կառավարության մեջ ներկայացուցիչ ունենալու վերաբերյալ Դաշնակցության դիրքորոշումն ընդունվել էր նախօրեին՝ դեկտեմբերի 1-ին տեղի ունեցած կուսակցության Բյուրոյի, խորհրդարանական ֆրակցիայի և կառավարության վերոնշյալ համատեղ նիստում³⁵:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Կարմիր բանակի հրամանատար է նշանակվում Դրոն: Խորհրդային իշխանությունների կողմից Դրոյին Կարմիր բանակի հրամանատար նշանակելու հանգա-

---

³⁴ Տե՛ս Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը // «Հայրենիք», Բոստոն, 1926թ., հոկտեմբեր, էջ 101-102:

³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 119, ց. 1, գ. 248, թ. 1: Տես նաև Տեր-Յակոբեան Յ., Հայաստանի վերջին աղէտը: Քեմալական արշաւանքը, Կարսի եւ Ալէքսանդրաբօլի անկումները, հայ բանակին քայքայումը, յարձակման եւ քայքայման պատճառները պալշէվիքեան տիրապետութիւնը: Անտիպ փաստաթուղթեր, դիւանագիտական գրեր եւ բազմաթիւ պատկերներ, Կ. Պօլիս, տպ. Մ. Տեր Սահակեան, 1921, էջ 124:

մանքը պայմանավորված էր սպայության մեջ նրա ունեցած ազդեցությամբ³⁶:

Դրոն և խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչ Օտտո Միլինը հրաման արձակեցին Հայաստանի բանակը վերակազմավորելու մասին, համաձայն որի պահպանվում է ամբողջ հրամանատարական կազմը³⁷: Նույն հրամանով «Հայաստանի բոլոր պետական հիմնարկությունները, պաշտոնական անձինք և քաղաքացիները պարտաւոր են անյապաղ կատարել զինուորական հրամանատարութեան կարգադրութիւնները: Նրանք, որոնք կը վարուին հրամանատարութեան կարգադրութիւններու հակառակ, կը ճանաչուեն յանցաւոր և անմիջապէս պատասխանատուութեան կ'ենթարկուին յեղափոխական շրջանի օրէնքների համաձայն»³⁸: Դրոյի կողմից նման քայլն արվում էր նախկին կարգապահությունը չխախտելու և նոր իշխանություններին ենթարկվելու ցանկությամբ³⁹:

Ըստ էության, դաշնակցական ղեկավարությունը, հաշտվելով իրավիճակի հետ, ոչ միայն իշխանությունը հանձնեց բոլշևիկներին, այլև փորձեց նեցուկ լինել նոր կազմավորված Հայհեղկոմին երկրում կարգ ու կանոնը պահպանելու գործում: Դաշնակցա-

---

³⁶ Տե՛ս Բաղդասարյան Ա., Քաղաքացիական պատերազմը Հայաստանում, Յերևան, Պետհրատ, 1931, էջ 10:

³⁷ Տե՛ս Նեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. հունվար), Երևան, «Հայաստան», 1974, էջ 34, հմմտ. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, 1960, էջ 411:

³⁸ Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (վավերագրեր), Գահիրե, «Նոր աստղ», 1946, էջ 300:

³⁹ Տե՛ս Աշխատունի Ջ., Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 126:

կան գործիչները պատրաստակամություն հայտնեցին խորհրդայանցումից հետո առավել ցածր պաշտոններում հայրենիքի վերաշինության գործում համագործակցել բոլշևիկների հետ՝ ակնկալելով իշխանության անցնում փոխանցումը⁴⁰:

Հայաստանի խորհրդայնացումից կարճ ժամանակ անց բոլշևիկյան իշխանությունը ակտիվ պայքար ձեռնարկեց նախկին իշխանության ներկայացուցիչների և համախոհների դեմ:

1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին «հակալեղափոխական շահադետուրեան (սպեկուլիացիայի) և ի պաշտօնէ յանցագործութեան դէմ մաքառելու համար» Հայհեղկոմի դեկրետով ստեղծվում է Արտակարգ Հանձնաժողով (Չեկա-ռուսերեն)⁴¹: Չնայած որ 1920 թ. դեկտեմբերի 12-ին ստեղծվում է ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ, վերջինս շարունակում էր գործել Հայհեղկոմի անմիջական ղեկավարությամբ և ցուցումներով⁴²:

1920 թ. դեկտեմբերի 3-ին, Թիֆլիսի ճանապարհին ձերբակալվեցին ՀՀ նախկին կառավարության մի շարք անդամներ (Համո Օհանջանյան, Ռուբեն Դարբինյան, Կորյուն Ղազարյան, Հովհաննես Քաջազունի և ուրշներ): Ավելի ուշ ձերբակալվեցին հայկական բանակի մոտ 600 սպաներ, որոնց Բաքվի վրայով արքայազնի Ռուսաստան: Անխնա հալածվում էր հայ մտավորականությունը, կողոպտվում հայ գյուղացիությունը: Ազգայ-

---

⁴⁰ Տե՛ս Մեևան Ա., Փետրուար 18-ի յեղափոխութիւնը, «Վեմ», Փարիզ, 1936, Դ տարի, թիւ 1, էջ 91:

⁴¹ «Կոմունիստ», Երևան, 1920, 9 դեկտեմբերի, հմմտ. Դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պրակ I, էջմիածին, Պետական հրատարակութիւն, 1921, էջ 7-8:

⁴² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 17, թ. 3, հմմտ. Պետրոսյան Շ., Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի առաջին դեկրետները // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, թիվ 4, էջ 30:

նացվում են բանկերը, բանկային գործը համարվում է պետական մենաշնորհ⁴³:

Հայաստանի անկախությունը ոտնահարվում էր գրեթե բոլոր բնագավառներում:

Հատուկ դեկրետով պարտադիր շրջանառության մեջ դրվեցին ՌՍՖՍՀ դրամանիշները, իսկ դրանք չընդունողները պատժվելու էին հեղափոխական ժամանակների օրենքներով⁴⁴:

Հայհեղկոմի դեկտեմբերի 20-ի դեկրետով Խորհրդային Հայաստանի տարածքում վերանում է «Ռուսական կայսրության Հավաք Օրինացը» այն բոլոր փոփոխություններով, որ մտցրել էին ժամանակավոր կառավարությունը, Անդրկովկասյան Սեյմը, Հայաստանի խորհուրդը, պառլամենտը և կառավարությունը: Փոխարենը ՀՄԽՀ-ի սահմաններում գործող օրենքներ են համարվում ՌՍՖՍՀ օրենքները՝ այն փոփոխություններով ու լրացումներով, որոնք կմտցնեն Հայհեղկոմը և այլ իրավասու իշխանություններ⁴⁵: Հայհեղկոմի ընդունած դեկրետները և հրամանները «նպատակ ունեին ամրացնելու Հայաստանում պրոլետարական դիկտատուրան եւ միաժամանակ՝ լայնացնելու ու խորացնելու համաշխարհային մեծ յեղափոխությունը»⁴⁶:

Եթե նորահռչակ Խորհրդային Ռուսաստանում պետական իշխանության ձևը բանվորների, զինվորների և գյուղացիների

---

⁴³ Տե՛ս Դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պրակ I, էջ 9-10:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22, հմմտ. «Կոմունիստ», Երևան, 22 դեկտեմբերի, 1920:

⁴⁵ Տե՛ս «Կոմունիստ», Երևան, 23 դեկտեմբերի, 1920, հմմտ. Դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պրակ I, էջ 25, հմմտ. նաև Պետրոսյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 34,:

⁴⁶ Քաջագնունի Յ., Յետ մահու: Պատմուածքներ, յուշեր, յօդուածներ, նամակներ, Հրատարակութեան համար պատրաստեց՝ Ս. Վրացեան, Պէրյուժ, Համազգային, 1968, էջ 62:

ընտրովի խորհուրդներն էին, ապա Հայաստանում այդպիսիք չլինելու պատճառով իշխանության ձև դարձան բոլշևիկյան կուսակցության կողմից ստեղծված ոչ ընտրովի հեղկոմները⁴⁷:

1921 թ. հունվարի 15-ին ստեղծվում է գերագույն հեղափոխական տրիբունալ: Տրիբունալի որոշումները վերջնական էին և ի կատար էին ածվում 48 ժամվա ընթացքում, բացի մահապատիժ նախատեսող դատավճիռներից, որոնք ենթակա էին Հայհեղկոմի հաստատմանը⁴⁸:

Նոր իշխանությունների վարած անխոհեմ քաղաքականության հետևանքով ժողովրդի համբերության բաժակը լցվեց, և 1921 թ. փետրվարին ապստամբություն սկսվեց նրանց դեմ: Փետրվարի 18-ին ապստամբ ուժերը մտան Երևան: Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները և բանակը դուրս վճռվեցին մայրաքաղաքից⁴⁹:

Երևանի գրավումից անմիջապես հետո Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց Հայրենիքի փրկության կոմիտե, որը պետք է կառավարեր երկիրը մինչև կառավարության ձևավորումը: Կոմիտեն փետրվարի 18-ին ժողովրդին ուղղած իր առաջին ուղերձում՝ կոչ էր անում պաշտպանել կարգ ու կանոնը, խստիվ կատարել Կոմիտեի բոլոր կարգադրությունները⁵⁰:

---

⁴⁷ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Ռուսաստանի ու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների և միակուսակցական վարչակարգի հաստատման պատմական մի քանի գուգահեռներ // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2014, թիվ 1, էջ 49:

⁴⁸ Տե՛ս Պետրոսյան Շ., Սովետական պետականության կազմավորումը և զարգացումը Հայաստանում, Երևան, «Հայպետհրատ», 1961, էջ 55:

⁴⁹ Hovhannisian R., Simon Vratzian and Armenian Nationalism, “The Armenian Review”, Watertown, 1970, Vol. 23, No. 1, pp. 30.

⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 5, 5 շրջ., հմմտ. «Ազատ Հայաստան», Երևան, 19 փետրուարի, 1921:

Հայաստանի տարածքի մի մասի վրա վերականգնվեց անկախությունը, որը տևեց մեկ ու կես ամիս:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները բազմակողմանի քննության ենթարկվեցին և տարատեսակ գնահատականների արժանացան սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից:

Սփյուռքահայ մամուլի մեծ մասը գտնույմ էր, որ Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելուց հետո առաջին իսկ դժգոհությունների պատճառը բոլշևիկների կողմից 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրի սկզբունքները չհարգելն էր:

Այս առումով «Դրօշակ»-ի 1926 թ. փետրվարի խմբագրականում նշվում է. «Համաձայնագրի և ոչ մի կետ չիրագործեց: Երկրի անկախությունը ջնջեց: Սահմանների ընդարձակում չեղաւ: Թուրքերը դուրս չեկան Ալեքսանդրապոլից: Հանրապետութեան շրջանի գործիչները ենթարկեցին վայրագ հալածանքի, և բանտերը լեցւեցին հազարաւոր մտաւորականներով: Հայկական բանակը լուծւեց, և սպայութիւնը, աւելի քան 1500 հոգի, խաբէութեամբ արքունեց Ռուսաստանի ներսերը: Ծայր տւին անվերջ բռնագրաւումներ, թալան, հարստահարութիւն ու սպանութիւններ: Դրւեցին անօրինակ տուրքեր, և գիւղերն ուղարկեցին պատժիչ զորամասեր տուրք չտուող գիւղացիներին պատժելու համար: Ամբողջ երկիրը առնւեց Չէկայի հսկողութեան տակ»⁵¹: Փաստորեն, բոլշևիկյան իշխանությունները էական քայլեր չձեռնարկեցին երկրի բարելավման ուղղությամբ: Երևանի համաձայնագրով ստանձնած պարտավորությունները ոչ մի արժեք չունեին հայ բոլշևիկների համար: Ամենավատթարագույնը

---

⁵¹ «Դրօշակ», 1926, թիւ 2, էջ 38:

թերևս այն էր, որ փաստացի վերացել էր Հայաստանի անկախությունը⁵²: Դաշնակցական պարբերականի ներկայացրած փաստարկներից կարելի է եզրակացնել, որ դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով մեծ ակնկալիքներ են ունեցել երկրում տիրող կացության վերաբերյալ: Իսկ համաձայնագիրը, որով իշխանությունը հանձնվեց բոլշևիկներին, հույս է ներշնչել դաշնակցականներին, որ Հայաստանը կկարողանա ազատ և ժողովրդավար զարգացման ուղի բռնել: Մինչդեռ բոլշևիկյան իշխանությունների ձեռնարկած առաջին իսկ քայլերը հիասթափություն են առաջացրել:

Դաշնակցական մեկ այլ պարբերական՝ Բոստոնի «Հայրենիք»-ը ևս փաստում է, որ ժողովրդի հիասթափությունը խորհրդային իշխանության հանդեպ շատ շուտ սկսվեց, «կարելի է ասել՝ հենց խորհրդայնացման առաջին օրից»⁵³:

Հատկանշական է այն, որ դաշնակցական ղեկավար գործիչների կողմից փորձ է արվում զսպվածության և խոհեմության կոչել բոլշևիկ ղեկավարներին: Հնարավոր դժգոհությունները կանխելու նպատակով փորձ է արվում Հայիեղկոմի ղեկավարներին համոզել հեռու մնալ ծայրաեղ քայլերից:

Ծաղկածորի շրջանի Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Արմեն Սևանը⁵⁴ (Հովհաննես Դեռջյան) տարագրության

---

⁵² Տե՛ս «Ճակատամարտ», 17 յունուարի, 1922:

⁵³ «Հայրենիք», 18 փետրուարի, 1931:

⁵⁴ Փետրվարյան ապստամբության վերաբերյալ «Վեմ»-ում հրապարակված Արմեն Սևանի հուշ-հոդվածը գրվել է դեպքերից անմիջապես հետո, թարմ տպավորության տակ: 1970 թ. Բուենոս Այրեսում հրատարակվել են Արմեն Սևանի խորհրդային բանտերում անցկացրած տարիներին (1945-1955թթ.) նվիրված հուշերը, որոնք վերահրատարակվել են Երևանում 2008 թ. (տե՛ս Սեւան Ա., Բանտարկյեալի մը յուշերը: Տառապանքի տարիներ Գ. Նժդեհի հետ, Երևան, Հեղ. հրատ., 2008, 256 էջ):

մեջ «Վեմ» հանդեսի էջերում գրում է, որ առաջին օրերի հույսերին հաջորդում է կատարյալ հիասթափությունը, որը վերածվում է դժգոհության: Նախկին վարչապետ Ս. Վրացյանի դիմումները Հայիեղկումի նախագահ Սարգիս Կասյանին⁵⁵, վտանգավոր հետևանքներից խուսափելու համար, ըստ Ա. Սևանի, անօգուտ են անցնում⁵⁶:

Այս մասին գրում է նաև Ֆրեզնոյի «Արպարեզ»-ը: Ըստ թերթի՝ Վրացյանը փորձել է Ասքանազ Մռավյանին և Ս. Կասյանին հանդել, որ սանձեն Ռուսաստանից եկած «հեղափոխական» հայ

---

⁵⁵ Ս. Կասյանին հայ ժողովրդին կոտորելու մեջ մեղադրել է նաև նրա ուսանողական տարիների բարերարը՝ թիֆլիսահայ մեծահարուստ Ալեքսանդր Մելիք-Ագարյանը: Վերջինս, ապրելով Թիֆլիսում, ավելի շատ դժգոհ էր հայ կոմունիստներից, քան՝ վրացի (տե՛ս Էջմիածնեցի, Սօտաուր անցեալին // «Հայրենիք», 1937, յուլիս, էջ 129): Փետրվարյան ապստամբությունից 10 տարի անց, երբ Ս. Կասյանն արդեն մեղադրվում էր բոլշևիկների կողմից, որպես մեղմ քաղաքականության հետևորդ, ուշագրավ դիտարկում է կատարում Գահիրեի «Հուսաբեր» օրաթերթը. «Փետրուար 18-ին ասկէ տասը տարի առաջ, Հայաստանէն, հայ ժողովորդին կողմէ քշուեցաւ օրուան «վարչապետ» Կասեանը, իր խստութեանց համար: Այսօր, փետրուարեան ապստամբութենէն տասը տարի վերջ Հայաստանէն կը քշուի դարձեալ նոյն Կասեանը, եւ այս անգամ կը քշուի սակայն համայնավարներու կողմէ ու կը քշուի ... իր «մեղմութեանց» համար» («Յուսաբեր», Գահիրե, 18 փետրուարի, 1931): Մեր կարծիքով, Ս. Կասյանը մեծ մեղավորություն ունի Հայիեղկումի կողմից իրականացվող անխոհեմ խստությունների հարցում, սակայն ծայրահեղ մոտեցում է նրան հայ ժողովրդին կոտորելու մեջ մեղադրելը: Իսկ ինչ վերաբերում է տարիներ անց կոմունիստական իշխանությունների կողմից նրան ասպարեզից մի կողմ դնելուն, նշենք, որ դա համընդհանուր երևույթ էր: Խորհրդային Հայաստանի առաջին սերնդի ղեկավարները իրենց տեղը «գիջում» էին տիրող համակարգին ավելի հավատարիմ մարդկանց:

⁵⁶ Տե՛ս Սեւան Ա., Փետրուար 18-ի յեղափոխութիւնը // «Վեմ», 1936, Դ տարի, թիւ 1, էջ 93:

բուշնիկներին⁵⁷, սակայն համոզվել է, որ վերջիններիս վրա նրանց ազդեցությունը շատ թույլ էր⁵⁸: Թերթը գրում է, որ Չեկայի քամահաճույքներն այնքան անտանելի էին դարձել, որ ժողովուրդը երանի էր տալիս ցարական ժանդարմներին⁵⁹: «Արպարեզ»-ի բնութագրամար Փետրվարյան ապստամբության հեղինակները բուշնիկներն էին, «Աթարբեզեաններն ու Աւիսները, որոնք պրովոկացիայի ենթարկեցին ժողովուրդը»⁶⁰: Կարծում ենք, Հայհեղկոմը կարող էր իր քայլերն իրականացնել նաև առանց խստագույն միջոցների, որոնք, ըստ էության, առաջին դժգոհությունների հիմնական պատճառներ հանդիսացան: Առավել մտահոգիչն այն էր, որ հենց սկզբից Հայհեղկոմի կազմում առավել զուսպ և խոհեմ գործելակերպի կողմնակիցների ազդեցությունը ուժեղ չէր: Փոխարենը, ռուսաստանյան հեղափոխական բովոլ անցած «արմատականները» ամուր դիրքեր ունեին նոր իշխանության մեջ և, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, սեփական իշխանության «հաստատման» համար միջոցների խտրություն չէին դնում:

Դաշնակցության հանդեպ թշնամաբար տրամադրված Փարիզի ռամկավար-ազատական կուսակցության պաշտոնաթերթը «Ապագան» է գրում, որ դեկտեմբեր և հունվար ամիսներին քառսն էր տի-

---

⁵⁷ Նույն հոդվածում Ս. Վրացյանը բարձր է գնահատում այդ օրերին Ռուսաստանից եկած մի շարք հայ պաշտոնյաների մարդկային արժանիքները, նրանց ձգտումը օգտակար լինելու հայրենիքին: Սակայն, հաշվի առնելով հայ աշխատավորությանը, Հայաստանի պայմաններին անձանոթ և նույնիսկ խորթ լինելու հանգամանքը, ինչպես նաև «Մոսկուայի որոշումով» Հայաստան գալը, հայ ժողովուրդը նրանց ընկալում էր որպես նոր «Գալիցիաներ, Տիբեթացիներ»:

⁵⁸ Տե՛ս «Արպարեզ», Ֆրեզնո, 27 սեպտեմբերի, 1921:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁰ Նույն տեղում:

րում Հայաստանում: «...Սով, հիւանդութիւններ, որբացածներ, ամայացած կամ փախստական զանգուածներու կուտակումով ծանրաբեռնուած գիւղեր, իշխանութեան փոփոխումով ջուրի երեսելած ամէն տեսակ տականքներ եւ սանձարձակութիւններ», - այսպէս է նկարագրում թերթը Հայաստանում տիրող իրավիճակը⁶¹: Ըստ էության, նույնիսկ Փետրվարյան ապստամբությունը ղեկավարող կուսակցության գործունեությունը քննադատող սփյուռքյան պարբերականը ևս գտնում, է, որ փաստացի նոր իշխանությունների թողտվությամբ տեղի են ունեցել չափն անցնող չարաշահումներ:

Չնայած նոր իշխանությունների հիասթափեցնող քայլերին՝ Երևանում մնացած միակ բյուրոյական Սիմոն Վրացյանը, խորհրդակցելով կուսակցական մի քանի ազդեցիկ ընկերների հետ, կազմում է դաշնակցական շարքերին ուղղված մի շրջաբերական, որի մեջ շեշտվում է խիստ լոյալության և առանց հետին ստքերի բոլշևիկներին օժանդակելու անհրաժեշտությունը⁶²:

1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքի գնահատմամբ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներից գլխավորը բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից իրականացվող բռնագրավումներն էին («ռազմական կոմունիզմը»):

1920 թ. դեկտեմբերին և 1921 թ. հունվարին Ս. Կասյանի հրամանով բռնագրավվում են գործարանները, եկեղեցու կալվածքները, ինչպէս, օրինակ Էստապովի պահածոների գործարանը,

---

⁶¹ «Ապագայ», Փարիզ, 22 փետրուարի, 1930:

⁶² Տե՛ս Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Կյանքը և գործը), Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2008, էջ 116:

հանքերը, հանքային ջրերը, լճերը, բոլոր մասնավոր, եկեղեց-պատկան հողերը, անտառները⁶³:

Խորհրդայնայ պատմագրության մեջ առաջ է մղվել այն թեզն, ըստ որի հողի, կալվածքների, Շուստովի գինու-կոնյակի արտադրության, Էստապովի պահածոների գործարանի, Ավետիքովի մեխանիկական գործարանի, Աֆրիկյանների շենքերի պետականացումով իրականանում էր հեղափոխության տնտեսական ծրագիրը⁶⁴:

Բոլշևիկյան բռնագրավումների առիթով Հայրենիքի փրկության կոմիտեի փաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստան»-ը գրում է. «Երկու ամսուայ կեսանք ունեցան ընդամենը երեկւա մեր «հերոսները» և այդ երկու ու կես ամսուայ ընթացքում Հայաստանի բոլշևիկ կոչւած աւանտիւրիստները ցուցադրեցին իրենց բովանդակ շնորհքը, առանց այն էլ տնտեսապէս քայքայւած մեր երկիրն ու հայ աշխատաւորութիւնը աւերի և թալանի վարպետօրէն ենթարկելու գործում»⁶⁵: Ընդ որում բոլշևիկյան թալանն իրականացվում էր առանց որևէ խտրականության: «Կաթերից մի քանի վագօն էլ ուղարկւեց Նախիջւեանի թաթարներին, որպէսզի նրանք էլ մասնակից լինեն մեր որբանոցների թալանին», - գրում է «Ազատ Հայաստանը»⁶⁶: Փաստորեն, ըստ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի պաշտոնաթերթի, «թալանը բոլշևիկւմի գլխաւոր աղբիւրն էր, իսկ կեղծիքը, ահաբեկումն և պատերազմը` նրա գոյութեան միակ միջոցները»: Հայրենիքի փրկության

---

⁶³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1253, ց. 1, գ. 2, թ. 1-2, 4-13, գ. 4, թ. 1-3:

⁶⁴ Տե՛ս Մնացականյան Ա., Ընդդեմ պատմության դաշնակցական նենգափոխության, Երևան, «Հայաստան», 1976, էջ 25:

⁶⁵ «Ազատ Հայաստան», Երևան, 22 փետրւարի, 1921:

⁶⁶ Նուն տեղում, 26 փետրուարի:

կումիտեն բռնագրավված իրերն իրենց տերերին վերադարձնելու նպատակով ստեղծեց հատուկ ցուցակագրություն⁶⁷:

Հայաստանի կոմունիստները, չունենալով երկրի զարգացման սեփական ծրագիր, կրկնում էին Խորհրդային Ռուսաստանի փորձը, որի ամենավառ օրինակը «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառումն էր⁶⁸:

Զավեշտն այն էր, որ Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմը» սկսեցին կիրառել այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանում արդեն հրաժարվում էին դրանից⁶⁹: Չնայած այն հանգամանքին, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը Ռուսաստանում իրեն չէր արդարացրել, Հայաստանի նորընծա բոլշևիկ ղե-

---

⁶⁷ Տե՛ս ՀՍՍՀ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 21:

⁶⁸ «Ռազմական կոմունիզմի» հիմքում դրված էր պարենմասնատրումը: Գյուղացուն թողնվելու էր նրա պարենի մի մասը (ուտելու և սերմացուի համար), իսկ մնացածը բռնագրավվելու էր պետական կարիքները հոգալու համար: Պետականացվելու էին նաև բոլոր գործարանները, արհեստանոցները, արտադրամիջոցները (տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., էջ 21): Գրականության մեջ հաճախ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը սխալ է մեկնաբանվում՝ այն դիտվում է որպես միայն պարենմասնատրման քաղաքականություն: Ճիշտ է, պարենմասնատրումը այդ քաղաքականության կենտրոնական հարցն էր, բայց միայն դրանով չէր բնորոշվում այն: «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը տնտեսական միջոցառումների մի ամբողջ համակարգ էր, որը վերաբերում էր ոչ միայն գյուղատնտեսությանը, այլև արդյունաբերությանն ու առևտրին: Ելնելով ռազմական կարիքներից, արտադրական ձեռնարկությունները, այդ թվում և մանր ու միջին, պետականացվում էին: Հետագայում անդրադառնալով այդ հարցին Վ. Լենինը հատկապես ընդգծեց, որ սխալ թույլ տրվեց, երբ «ռազմական կոմունիզմի» ժամանակ ազգայնացվեցին նաև մանր ձեռնարկությունները (տե՛ս Գեղամյան Գ., Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում նեպի տարիներին (1921-1936), Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, էջ 28):

⁶⁹ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիվ 1, էջ 48:

կավարությունը որոշեց գործադրել այն նաև տեղում: Պարենավորման ժողկոմիսարիատի, տեղական հեղկոմների, բանակի անմիջական մասնակցությամբ սկսվեցին բռնագրավումները գյուղերում, որոնք տեղի էին ունենում կարմիր բանակին օգնելու և այլ պատճառաբանություններով: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն կոչ էր անում հայ գյուղացիներին սեփական փոխադրամիջոցներով հաց հասցնել կարմիր բանակին⁷⁰:

Ցեղասպանության ծանր հետևանքների, հարյուրհազարավոր գաղթականների առկայության, պատերազմից քայքայված տնտեսության պայմաններում նման քաղաքականության կիրառումը հակասում էր երկրի բնակչության շահերին և ակնկալիքներին: Ընդհակառակը, ժողովուրդը սպասում էր սոցիալական վիճակի բարելավում, և բնականաբար, ցավով էր ընդունվում սեփական գույքի, մթերքի անհատույց բռնագավթում: Ճիշտ է, ստեղծված խառնակ իրավիճակում հնարավոր չէր ընդհանրապես բացառել նման երևույթները: Սակայն խոսքը գնում է ոչ թե հատուկենտ տեղական իշխանավորների զանցանքների, այլ բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից իրականացվող կազմակերպված թալանի մասին:

Չնայած ներքին տարաձայնություններին⁷¹՝ հայ բոլշևիկները բռնագրավումներն իրականացնում էին ամենակոպիտ ձևերով:

---

⁷⁰ Տե՛ս «Կոմունիստ», Երևան, 14 դեկտեմբերի, 1920:

⁷¹ «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության հարցում Հայաստանի կոմունիստական իշխանության մեջ տարակարծությունը բավական խորն էր (Տե՛ս Stepanyan Kh., The criticism of the policy of "military communism" applied in Soviet Armenia by the social-political thought of Armenian Diaspora (1920-1930s) // "European science review", «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, January-February, Vienna, Austria, 2014, № 9-10, September-October, p. 19.): Հայհեղկոմի նախագահ

Հաշվի չէին առնում Հայաստանի և հայ ժողովրդի յուրահատկությունները և կարճ ժամանակամիջոցում բռնագրավումների անվան տակ կիրառեցին ավերի ու թալանի գործադրման բազմապիսի մեթոդներ⁷²:

Զարմանալին այն է, որ կոմունիստները բռնագրավումների և խուզարկությունների դաժանության մեղքը բարդում էին դաշնակցականների վրա: «Դաշնակների գաղտնի ազենտները խցկուած լինելով մեր երիտասարդ խորհրդային հիմնարկու-

---

Սարգիս Կասյանը դեմ է եղել Հայաստանում կիրառել Ռուսաստանում փորձարկված տնտեսական քաղաքականությունը (Տե՛ս Կասյան Ս., Ընտիր երկեր, Երևան, «Հայաստան», 1967, էջ 185: Սարգսյան Կ., Հայաստանում ռազմական կոմունիզմի կիրառման պատմությունից // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 12, էջ 13):

⁷² Տե՛ս Ստեփանյան Խ., Հայաստանում «Ռազմական կոմունիզմ» քաղաքականության քննադատությունը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից (1920-1930-ական թթ.) // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2015, թիվ 2, էջ 139: Դրա փոխարեն խորհրդային պատմաբան Արշավիր Հակոբյանը Ս. Կասյանին և Ա. Բեզգադյանին համարում է «օպորտունիստներ»՝ նրանց մեղադրելով «ժողովրդի արյունարբու թշնամիների՝ դաշնակների և մյուս հակառույտ-ցիռներական պարտիանների նկատմամբ միջոցներ չձեռնարկելու մեջ» (Հակոբյան Ա., Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921 թ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1948, էջ 55): Հետխորհրդային շրջանում բռնագրավումների քաղաքականության առումով հետևյալ ընդհանրացումն է արվում, ըստ որի բոլշևիկների մեծամասնությունը (Գ. Ալիխանյան, Ա. Նուրիջանյան և ուրիշներ) կողմ էր առավել կոշտ և բռնի քայլերին, իսկ փոքրամասնությունը (Ս. Կասյան, Ա. Մռավյան, Ա. Բեզգադյան) ավելի հանդուրժող էր (Տե՛ս Հակոբյան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ // «Վեմ» համահայկական հանդես, 2011, թիվ 1, էջ 138): Փաստորեն, նոր իշխանությունների մեջ կային մարդիկ, ովքեր խելամտորեն դեմ էին զանգվածային բռնագրավումներին, դրանք համարելով վտանգավոր և հակաժողովրդական: Ցավոք, նման տեսակետ ունեցող գործիչներին չբավականացրեց համապատասխան կամքը և ազդեցությունը կանխելու բախշության մոտ զանգվածային հուզումներ ծնող որոշումը և դրա կիրառումը:

թիւնները, ինքնագլուխ գործունէութեամբ եւ ազգաբնակչութեան հետ կոպիտ վարեցողութեամբ ի չիք են դարձնում խորհրդային իշխանութիւնը: Վերջին օրերս ինքնագլուխ բռնագրաւումներ եւ խուզարկութիւններ են նկատուում», - գրում է «Կոմունիստ»-ը⁷³: Մեր կարծիքով, բոլշևիկյան թերթի նման հրապարակումը միայն քարոզչական նպատակ է ունեցել՝ ձգտելով դժգոհությունների իրական մեղքը բարդել նախկին իշխանության ներկայացուցիչների վրա:

«Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության վերաբերյալ հնչեցված գնահատականներից առանձնահատուկ են վտարանդիության մեջ հայտնված Հայրենիքի փրկության կոմիտէի անդամների տեսակետները: Այսպէս, Կոմիտէի նախկին անդամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) գրում է, որ Հայհեղկոմի որդեգրած բռնությունների քաղաքականությունը աննախընթաց դաժանություն ուներ: Բոլշևիկները փորձում էին բռնությամբ վարչաձև փոխել, մոռանալով, որ բոլոր հեղափոխություններն ու ապստամբությունները ծնունդ են բռնությունների⁷⁴:

Հ. Տեր-Հակոբյանը նշում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ օրվանից սկսված բռնագրավումները շուտով սովորական են դառնում: Ազգաբնակչությանը թալանում էին ամենուր՝ թե քաղաքներում, թե գյուղերում: «Եւ որովհետեւ գործը չափազանց վատ էր կազմակերպուած, իսկ գործադրողն էլ մեծ մասամբ անբարոյ, աւագակ ու պատեհապաշտ տարրեր էին, ուստի «բռնագրաւում» կոչուած կառավարական այդ ձեռնարկութիւնը վերածուեց համատարած կողոպուտի ու դարձաւ իս-

---

⁷³ «Կոմունիստ», 12 փետրուարի, 1921:

⁷⁴ Տե՛ս Իրազեկ, Փետրուար 18, «Յուշամատեն Ն.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950) (կազմ.՝ Ս. Վրացեան)», Բոստոն, տպ. «Հայրենիք», էջ 307:

կական աղետ ամբողջ երկրի համար»⁷⁵: Ըստ էության, բոլշևիկների գործադրած «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության «ընձեռած հնարավորությունից» փորձել են օգտվել նաև իշխանության հետ կապ չունեցող որոշ անբարեհույս տարրեր, որոնք ավելի են բարդացրել իրավիճակը:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Սիմոն Վրացյանի կարծիքով բռնագրավումներն ավելի խստացան, երբ Հայաստան եկավ Համառուսաստանյան Չեկայի ններկայացուցիչ Գ. Աթարբեկյանը⁷⁶: Վրացյանն էլ է արձանագրում, որ առաջին հերթին բռնագրավում էին գյուղացիների պարենը⁷⁷:

Պատահական չէ, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության հանդեպ իրենց դժգոհությունն են հայտնում Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների դեմ բարձրացված ժողովրդական ապստամբության ղեկավարները: Թե Վրացյանը, թե Իրազեկը համոզված էին, որ փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ առանցքային էր բոլշևիկների բռնագրավումների քաղաքականությունը՝ իր ամենադաժան դրսևորումներով:

Հատկանշական է, որ բռնագրավումների մեթոդներն աստիճանաբար «կատարելագործվել» են: Ս. Վրացյանը գրում է. «Ամենավարպետ ծրագրուած ու կազմակերպուած գործերից մեկն էլ, անշուշտ, եղաւ «Պարէնի շաբաթը» կամ, ինչպէս Երեւանցիք աւելի ճիշտ բնորոշել էին, «Թալշաբաթը» (թալանի շա-

---

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 308:

⁷⁶ Տե՛ս Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1924, յունուար, էջ 86:

⁷⁷ Տե՛ս Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր էջ 99:

բաթը), յունուար ամսի վերջերին»⁷⁸: Ոգևորված «թալշաբաթ»-ի «հաջողություններից»՝ բոլշևիկները ծրագրում էին այլ «շաբաթներ» ևս իրականացնել, օրինակ՝ «սպիտակեղենի շաբաթ»: Վրացյանը հեզնանքով մատնանշում է, որ այս կերպ «Երեւանը թօթափում էր իր վրայից բուրժուական նախապաշարումները եւ ամուր կերպով ոտք կոխում «կոմունիստական շինարարութեան» ճանապարհի վրայ: Առաջաւոր Ասիայի շէմքին, հայ «պրօլետարիատը» կատարում էր իր պատմական առաքելութիւնը»⁷⁹: Փաստորեն, կոմունիստական շինարարություն ասելով, հայ բոլշևիկներն, ըստ Վրացյանի, նախ ի նկատի ունեին ժողովրդի ունեցվածքի թալանն ու կողոպուտը:

Բռնագրավումները գնալով ավելի անհեթեթ են դառնում: Ս. Վրացյանը գրում է, որ հեղկոմները գյուղերում պահանջում էին ոչ միայն ոչխար, կով և հավ, այլև՝ յուղ, պանիր և ձու: Սևանա լճի ավազանի գյուղերում պարտավոր էին ձուկ մատակարարել բոլշևիկներին: Որոշ գյուղերից պահանջում էին որսի կենդանիներ, օրինակ՝ Ջրվեժ գյուղի վրա կաքավի տուրք էր տրվել⁸⁰: Խուզարկված տներից հաճախ տանում էին ոչ միայն կենդանիներ և պարեն, «այլև դրամ, ոսկեղէն ու գոհարեղէն, գորգեր, մետաքսի եւ այլ թանկարժէք կտորներ, շաքար, սապոն, զանազան հագուստ»⁸¹:

Նշված խնդրին անդրադառնալիս Ս. Վրացյանը մատնացույց է անում նաև բոլշևիկ պատմաբան Բագրատ Բորյանի աշխատությունը և եզրակացնում, որ բոլշևիկ պատմաբաններն ան-

---

⁷⁸ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1924, մարտ, էջ 111:

⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸¹ Նույն տեղում, յունուար, էջ 86:

զամ քննադատում էին այդ քաղաքականությունը⁸²: Բ. Բորյանը խորհրդային այն եզակի պատմաբաններից էր, որ համարձակություն էր ունեցել վերհանելու հակաբոլշևիկյան ապստամբության իրական պատճառները՝ դրանց մեջ ընդգծելով նաև բռնագրավումների հիմնահարցը: «Առանց կազմակերպված և կարգապահ վարչամեքենայի, առանց քարոզչական նախապատրաստական աշխատանքի և առանց հաշվի առնելու երկրի յուրահատուկ պայմանները, Հեղկոմը կարգախոս է հրապարակ նետում. բռնագրավել և գրավել քաղաքների մասնավոր անձանց պարենն ու գյուղացիության հացի պաշարը», - այսպես բոլշևիկների քաղաքականության հակաժողովրդական բնույթը մերկացնում է Բ. Բորյանը⁸³: Ի դեպ, խորհրդային պատմաբանի տեսակետին անդրադառնում են նաև «Դրոշակ»⁸⁴ և «Հառաջ»⁸⁵ պարբերականները: Կարծում ենք, բոլշևիկ պատմաբանի վերոնշյալ համարձակ գնահատականը շատ բան է ասում Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» աննպատակահարամար լինելու մասին:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը քննադատում էր նաև բոլշևիկյան իշխանությունների այն քաղաքականությանը, ըստ որի, բռնագրավված պարենը և ապրանքները դուրս էին բերվում դրանց կարիքը մեծապես ունեցող երկրից: «Հայաստանից բեռնակիր ինքնաշարժերով «ընկեր Լենինին» կամ «կարմիր բանակին» նուէր էր ուղարկում պետական պա-

---

⁸² Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Բոստոն, Հրատ. Հ.Յ.Դ. Սմեր. Կեդր. Կոմիտէի, 1941, էջ 206:

⁸³ Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, М.-Л., Госиздат, 1929, с. 126.

⁸⁴ Տե՛ս «Դրոշակ», 1931, N 1-2, էջ 4-8:

⁸⁵ Տե՛ս «Յառաջ», 18 փետրուարի, 1931:

հեստների եւ ժողովրդից բռնագրաւուած պաշարը սպիտակ ալիւր, խտացուած կաթ, կակաօ, շաքար, կօշիկի կաշի, հագուստեղէն եւ այլն»⁸⁶: Մինչ ժողովուրդը Ռուսաստանից էր օգուտը սպասում, իրենից վերջին պատառը խլելով՝ ուղարկում էին Ռուսաստան⁸⁷:

Բոլշևիկյան սարսափների միջով անցած տարագիր հայ գործիչ Արմեն Սևանը բռնագրավումները բնորոշում է որպէս «պաշտօնական թալան», և դժգոհում, որ ժողովրդի ապրուստի վերջին միջոցները զենքի ուժով խլելով կերակրում էին Հայաստանում գտնվող ռուսական զորքին կամ «նվեր» էին ուղարկում Բաքվի ու Մոսկվայի բանվորությանը⁸⁸:

Փաստորեն, բռնագրավված իրերի մի մասն ուղարկվում էր Հայաստանից դուրս, երբ Հայաստանում դրանց կարիքն ավելի էր զգացվում: Սա արվում էր այն միամիտ նպատակներով, որ հավատացնէն Ռուսաստանի և Ադրբեջանի ժողովուրդներին, որ սոցիալիստական երեք հանրապետությունների միջև կանոնավոր ապրանքափոխանակություն է սկսվել: Բացի այդ, Հայաստանի բոլշևիկ ղեկավարները ուզում էին Ռուսաստանի բոլշևիկներին ապացուցել, որ իրենք նվիրյալ կոմունիստներ են:

Հայրենիքի փրկության կոմիտէի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանն իր հուշ-հոդվածում, խոսելով բռնագրավումների ժամանակ գործադրված կամայականությունների մասին, նշում է, որ դրանք երբեմն ավարտվում էին ընտանեկան պատիվն անարգե-

---

⁸⁶ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 204:

⁸⁷ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, էջ 544:

⁸⁸ Տե՛ս Սեւան Ա., Փետրուար 18-ի յեղափոխութիւնը // «ՎԷՄ», 1936, Դ տարի, թիւ 1, էջ 93:

լով⁸⁹: Իսկ հայ ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ, տարագիր Օնիկ Մխիթարյանը գրում է. «Կոմունիզմ ըսելով անոնք (բոլշևիկները – Խ. Ս.) հասկցան սանձարձակ թալան, 18-րդ դարու պարսկական խաներու յատուկ բռնութիւններ եւ մարդ անհատի բարոյական ոչնչացումը եւ դժոխային ստրկացումը»⁹⁰:

Հայաստանի առաջին հանրապետության վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին, ով 1923 թ. հանդես եկավ Հ.Յ. Դաշնակցությանը քննադատող ընդարձակ զեկույցով և հեռացավ կուսակցությունից, մերկացնում է բոլշևիկների բռնագրավումների քաղաքականությունը՝ նշելով, որ այն Փետրվարյան ապստամբության գլխավոր պատճառներից էր: «Ամեն մի դիկտատուրա՝ արդեն իր էությունը՝ բռնութիւն է եւ ուրիշ բան չի կարող լինել: Ամեն մի յեղափոխական կառավարութիւն՝ կռուի շրջանում՝ հարկադրած է դիմելու կտրուկ ու ծայրայեղ միջոցների,- սա եւս մի անխուսափելի անհրաժեշտութիւն է, որ բղիւում է դրութեան էությունից: Բայց բոլշևիկների բռնութիւնը ու Հայաստանում գործադրած միջոցների դաժանութիւնը ունէին մի առանձնայատուկ գիծ, որ ամենից աւելի գրգռիչ ու անհանդուրժելի էին,- այն, որ անիմաստ էին բռնութիւնները, աւելորդ ու աննպատակ... Փետրւարեան ապստամբութիւնը բոլշևիկների գործն էր ամբողջովին, բնական հետեւանք նրանց բռնութիւնների ու մանաւանդ անվերջ բռնագրաւումների, որ քանդում էին ժողովրդական տնտեսութեան վերջին մնացորդները, զրկում էին սովահար մարդկանց վերջի կտոր հացից»⁹¹: Քաջազնունու

---

⁸⁹ Տե՛ս Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը, էջ 43:

⁹⁰ «Հայրենիք», 18 փետրուարի, 1928:

⁹¹ Քաջազնունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, Մխիթարեանների տպարան, 1923, էջ 46:

համար այնքան դաժան են եղել բոլշևիկյան բռնությունները, որ մինչև Հայրենիքի փրկության կոմիտեի Երևանից հեռանալը՝ 1921 թ. մարտին գրում է. «Միայն մեր դիակների վրայով բոլշևիզմը կարող է երկրորդ անգամ ոտք կոխել Հայաստան»⁹²:

Արժե հիշատակել նաև այն իրողությունը, որ ստեղծվել էր բնակարանների բռնագրավման հատուկ հանձնախումբ նոր ժամանած բոլշևիկ գործիչների և զինվորականների համար անհրաժեշտ բնակարաններ ունենալու համար: Բ. Լեգրանի պատվիրակության անդամ Աշոտ Հովհաննիսյանը փողոց նետեց նախկին զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի ընտանիքին և տիրացավ նրա բնակարանին ու գույքերին: Աշոտ Հովհաննիսյանը հետագա օրերին ևս շարունակել է «հոտած բուրժուաներից» կահ-կարավի, սպիտակեղեն, գորգեր և այլ իրեր բռնագրավելու իր գործը⁹³: Նախկին պետական պաշտոնյաների ունեցվածքի հանդեպ կիրառվող նման քայլերը վկայում էին նաև բոլշևիկների ցանկացած առումով անհանդուրժող կեցվածքի մասին:

Հայաստանի առաջին հանրապետության մեկ այլ վարչապետ՝ Ալեքսանդր Խատիսյանը գրում է, որ շուրջ 20 տարի աշխատելով ցարական «ռեակցիայի» պայմաններում չէր տեսել այնպիսի բռնություններ, ինչպիսիք տեսավ բոլշևիկների մոտ Հայաստանում իշխանության գալուց անմիջապես հետո⁹⁴:

Այսպիսով, տարագրության մեջ հաստատված Հայաստանի առաջին հանրապետության վարչապետները փետրվարյան

---

⁹² Վրացյան Ս., Խարխափումներ: Յ. Քաջագունու «Հ.Յ.Դ. անեիք չունի այլևս» գրքի առթիւ, Պոպոլն, «Հայրենիք», 1924, էջ 20:

⁹³ Տե՛ս Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», 1926, հոկտեմբեր, էջ 103:

⁹⁴ Տե՛ս «Հայրենիք», 19 փետրուարի, 1931:

ասպտամբության պատճառների մասին խոսելիս, իրավամբ առանձնացնում են բոլշևիկների գործադրած «ռազմական կոմունիզմը»:

Անդրադառնալով բռնագրավումների խնդրին՝ Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթը նշում է, որ դրանք ուղեկցվում էին առանձնակի դաժանություններով ու անգթությամբ⁹⁵: Թերթը հետևություն է անում, որ կառուցողական աշխատանք կատարելու փոխարեն խորհրդային իշխանությունը կազմակերպված կողոպուտ էր իրականացնում Հայաստանում: Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ն անդրադառնում է Հեղկոմի հայտարարած միօրյա խուզարկության դաժան բռնագրավումներին. «Հրատարակուած էր հրաման մը, որուն համաձայն իւրաքանչիւր անձ իրաւունք պիտի ունենար իր մօտ պահելու 1 ամսուան պաշար, այսինքն 1 փութ ալիւր, 2 ֆունտ իւղ եւ այլն: Բայց զարհուրելի բան էր այդ խուզարկութիւնը, որ ամբողջ 24 ժամ տեւեց: Խուզարկութիւն չէր այդ, այլ թալան, թալանէն աւելի սոսկալի բան մը: Կամայականօրէն տուներէն առին տարին ինչ որ գտան, մասնաւորաբար իրենց խստութիւնը գործ դնելով արեւմտահայութեան վրայ»⁹⁶: «Ճակատամարտի» համարներից մեկում խոսվում է մասնավոր գրադարանների բռնագրավումների մասին, ինչը բոլշևիկները «պատճառաբանում» էին նրանով, որ «բուրժուաները» գիրք չեն կարող կարդալ⁹⁷:

---

⁹⁵ «Հայրենիք», 19 փետրուարի, 1931:

⁹⁶ Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ասպտամբության անդրադարձը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ի էջերում // «Պատմություն և հասարակագիտություն», Տարեգիրք (Գիտական հոդվածների ժողովածու), 2016, թիվ 2, 516 էջ, էջ 50-51:

⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 9 մարտի:

Այսպիսով, սփյուռքյան թերթերը ևս, «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը դիտարկելով հիմնականում փետրվարյան ապստամբության պատճառների շարքում, ներկայացնում են խորհրդային իշխանության բազմաթիվ կամայական գործողություններ, որոնք իրականացվում էին «պետական և հեղափոխական կարիքների համար» տեղի ունեցող բռնագրավումների ժամանակ:

«Ռազմական կոմունիզմի» քննադատությանն անդրադարձել են նաև սփյուռքահայ ոչ դաշնակցական գործիչները: Կահիրեում հաստատված ականավոր պատմաբան Արշակ Ալպոյաճյանը ևս քննադատում է բոլշևիկների բռնագրավումների քաղաքականությունը, որն, ըստ նրա, փետրվարյան ապստամբության գլխավոր պատճառներից էր: Ալպոյաճյանը գրում է, որ գավառներում, կենտրոնական իշխանության աչքից հեռու, տեղական բախտախնդիր և անբարեխիղճ տարրերը, օգտվելով առիթից, «բնկաչութիւնը կը կեղեքէին, ինչ որ գիւղացիները կը դառնացներ: Պոլշեվիքները կը պահանջէին անոնցմէ, որ իրենց ուտեստի մթերքները տրամադրէին Կարմիր Բանակին: Աւարառու արշաւախումբեր կը շրջէին, որոնք կը կատարէին խուզարկութիւններ, զէնք ու զինուորական հագուստ կը խլէին գիւղացիներէն, արջառ ու ոչխար պաշտօնական բռնագրաւմանց կ'ենթարկէին, իսկ անպաշտօն կերպով կը յափշտակէին ամէն ինչ (խոլ, մեղր, պանիր, զարդեր, դրամ եւ այլն)»⁹⁸: Բռնագրավումների հետևանքը պետք է լիներ դժգոհողների թվի ավելացումը: «Ապրանքներու բռնագրաւումը, գործարաններու և աշխատանոցներու, նոյն իսկ ջրաղացներու և աղօրիքներու, պետականացումը և այլն ոչ

---

⁹⁸ Ալպոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 250:

նուազ նպաստեցին՝ ստուարացնելու գանգատողներու և դառնացողներու թիւը»,- գրում է Ա. Ալպոյաճյանը⁹⁹:

Հակադաշնակցական գործիչ Ս. Բաղդասարյանը բռնագրավումների վերաբերյալ գրում է. «Յեղկոմը բոլորովին հաշի չառաւ Հայաստանի ուրոյն պայմաններն ու վարեց այնպէս, ինչպէս մեծամասնականները վարել էին Ռուսաստանում և դա եղաւ Հայաստանի Յեղկոմի ամենախոշոր սխալը, որն և ծնունդ տուեց 1921 թ. փետրւարեան ապստամբութեանը»¹⁰⁰:

Ակնհայտ է, որ Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունների վարած «ռազմական կոմունիզմը» քննադատեցին ոչ միայն իշխանությունից զրկված դաշնակցականները: Սփյուռքում գործող ոչ դաշնակցական որոշ գործիչներ ևս մեղադրեցին բոլշևիկներին Հայաստանում լայնածավալ բռնագրավումներ իրականացնելու համար: Ավելացնենք նաև, որ շատ տեղերում բռնագրավումների պատճառով տեղի էին ունենում «տարերային ըմբոստություններ», որոնք ճնշվում էին Երևանից ուղարկված պատժիչ զորամասերի կողմից¹⁰¹ :

Ի դեպ, Հայհեղկոմի կողմից իրականացվող բռնագրավումների քաղաքականությունը քննադատում է նաև Ա. Մռավյանը Մոսկվայում գտնվող հայ կոմունիստներին իր ուղարկած նամակում¹⁰²:

---

⁹⁹ Նոյն տեղում, էջ 251:

¹⁰⁰ Բաղդասարեան Ս., Խորհրդային Հայաստան, պրակ առաջին, Թէհրան, տպ. «Ռովշանայի», 1927, էջ 13:

¹⁰¹ Տե՛ս Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներն ու հետևանքները Միմոն Վրացյանի գնահատմամբ // «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2015, թիվ 1, էջ 143-144:

¹⁰² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 79. թ. 1 և հակ.- 6 և հակ, հմմտ. Հ.Յ.Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պատասխանատու խմբագիր և կազմող՝ Վ.

Անշուշտ, Ռուսաստանում քննություն չանցած բռնագրավումների դաժան փորձի վերակիրառումը պատերազմներից տնտեսապես քայքայված Հայաստանում առնվազն անմտություն էր: Բռնագրավումների համար բերված բացատրությունները, եթե այդպիսիք լինում էին, որևէ արդարացում չունեին: «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառումը սոցիալ-տնտեսական ծանր օրեր ապրող Հայաստանում անհետևանք չմնաց:

Արժե հիշատակել նաև, որ սփյուռքում եղել են որոշ գործիչներ, որոնք արդարացված են համարել բռնագրավումները: Այսպես, Պարսկաստանում հաստատված նախկին դաշնակցական Արշակ Ղազարյանը գտնում էր, որ հեղափոխության հաղթանակն ամրապնդելու տեսակետից ճիշտ էին խորհրդային իշխանությունների կողմից սկզբնական շրջանում կիրառվող բռնությունները¹⁰³: Մեր կարծիքով, Ա. Ղազարյանը այդ դիրքորոշումն ավելի շատ պայմանավորված է իր նախկին կուսակցությանն ամեն առիթով քննադատելու ցանկությամբ:

1920-1930-ական թվականների սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ էական էր համարում անհարկի ձեռքակալությունները և գործադրված բռնությունները, որոնք կիրառվեցին բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից:

Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթը գրում է, որ բոլշևիկները ձեռքակալություններն անհրաժեշտ էին համարում «հակալեդափոխությունը» արմատախիլ անելու եւ բոլոր վնասակար տար-

---

Ղազարյան), Երևան, Հրատարակություն ՀՅԴաշնակցության Բյուրոյի, Երևան, 1999, էջ 19:

¹⁰³ Ղազարյան Ա., Ազատութեան ուղին եւ հայի քաղաքական վարքագիծը, Թեհրան, «Փարոս», 1924, էջ 30:

րերը չէզոքացնելու նպատակով»¹⁰⁴: Ըստ թերթի՝ այս «հիմնավորումը» ևս դժգոհություն առաջ բերեց ժողովրդի մոտ:

Տարագիր հայ գործիչ Գարեգին Նժդեհը նշում է, որ մինչև Հայաստանի խորհրդայանցումը հայ բոլշևիկներն արդեն վրեժխնդրություն էին ծրագրում դաշնակցականների հանդեպ, և դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը ոչինչ չէր նշանակելու իրենց համար¹⁰⁵: Բոլշևիկյան «Կարմիր Ավանգարդ» թերթը սպառնացել էր «բնաջնջել Դաշնակցական ամբողջ հակայեղափոխությունը»¹⁰⁶: Այս հրապարակման կապակցությամբ Գ. Նժդեհը գրում է. «Ահա այն արնոտ դատավճիռը, որի հաջող գործադրութեան դեպքում հայ ժողովուրդը պիտի գլխատուէր, պիտի մեռներ կուտուրապես: «Գլխովին» ոչնչացնել Հ.Յ.Դաշնակցությունը, որ ասել է՝ հայ մտաւորականութեան մեծագոյն մասը և նրա մարտական բոլոր տարրերը»¹⁰⁷: Այսպիսով, Գ. Նժդեհը, անդրադառնալով բոլշևիկների գործադրած սարսափներին, գտնում է, որ դրանք բխում էին ոչ թե ժողովրդի հանդեպ ունեցած անկեղծ մտահոգությունից, այլ՝ վերջիններիս քինախնդրության նենգ դրսևորումներ էին: Հակապետական գործունեության համար կուսակցական մի քանի ընկերների սպանության¹⁰⁸ դիմաց ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովրդի մտավորականությանը, Գ. Նժդեհի բնութագրամամբ, հրեշտություն էր: Բացի այդ Գ. Նժդեհը գրում է,

---

¹⁰⁴ «Հայրենիք», 19 փետրուարի, 1931:

¹⁰⁵ Դաշնակցականներին ձերբակալելու գործընթացը սկսել է նաև Բ. Լեգրանը (տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, «Գիտություն», 1999, էջ 373-374):

¹⁰⁶ «Կարմիր Ավանգարդ», Բաքու, 30 հոկտեմբերի, 1920:

¹⁰⁷ Նժդեհ Գ., Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 84:

¹⁰⁸ Գ. Նժդեհը նկատի ունի 1920թ. հակապետական գործունեություն ծավալելու մեղադրանքով Հայաստանի առաջին հանրապետության դատարանների կողմից մահապատժի ենթարկված բոլշևիկներին:

որ Լեռնահայաստանի հերոսամարտը կարողացավ յուրովի «հոգեբանօրէն հրահրել եւ ռազմագիտօրէն կարելի դարձնել Հայաստանի Փետրուարեան ապստամբութիւնը, ապա փրկութեան կամուրջ հանդիսանալ բոլշեւիզմի գազանից մազապուրծ եղած հայ մտաւորականութեան համար»¹⁰⁹: Իհարկէ, հայ բոլշեւիկների մեջ քիչ չէին խելամիտ գործիչները, որոնց համար անձնական վիրավորանքը կամ նակիսին քաղաքական ձախողումները և անհաջողությունները չէին կարող պայմանավորել իրենց հետագա գործունեությունը: Սակայն Գ. Նժդեհի փաստարկը մեզ համոզում է, որ շատ դեպքերում նոր իշխանությունների ներկայացուցիչները իսկապէս նաև վրեժ էին լուծում նախկին «դեպքերի» համար: Կարծում ենք, գործելակերպի նման մոտեցումը, որն, ինչ խոսք, արձանագրվել է երկուստեք, բացասաբար է անդրադարձել ընդհանուր իրավիճակի վրա: Նոր իշխանության որոշ ներկայացուցիչների վրեժխնդրությամբ պայմանավորված գործողություններն ավելորդ թերահավատություն են ներարկել իշխանությունը զիջողների մոտ:

Խորհրդային իշխանությունները նախապէս կազմել էին այն մարդկանց ցուցակը, որոնք պետք է ձերբակալվեին խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին իսկ ժամերին¹¹⁰: Ձերբակալությունների հարցում հիմնական դերակատարը Չեկան էր: Ս. Վրացյանը գրում է, որ «Դեկտեմբերի 6-ին կազմուց եւ անմիջապէս գործի անցաւ Չեկան, ու սկսուցեցին ձերբակալութիւն-

---

¹⁰⁹ Նժդեհ Գ., Հատընտիր, Երևան, «Ամարաս», 2006, էջ 333:

¹¹⁰ Տե՛ս Վիրաբյան Ա., Շ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին // «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», Երևան, 2009, թիվ 1 (113), էջ 107:

ները»¹¹¹: Ըստ նրա Չեկայի համար ստեղծվեցին բոլոր պայմանները, «նրան յատկացուեցին Ռոստոմի և Կարճիկեան փողոցի անկիւնում երկու խոշոր շինութիւններ: Չեկայի նախագահութեան համար բռնագրաւուեց Խորհրդարանի փոխ-նախագահ Աւ. Սահակեանի բնակարանը»¹¹²: Փաստորեն, բոլշևիկները ի սկզբանէ ծրագրել էին իրենց կողմից իրականացվելիք բռնությունների քաղաքականությունը, որը գործադրվելու էր Չեկայի ձեռամբ:

Աչքի ընկնող ոչ բոլշևիկ գործիչներից առաջինը ձերբակալվում է Հայ ՄԴԿ Կենտկոմի անդամ Բախշի Իշխանյանը¹¹³: Ապա բանտարկվեցին խմբապետ Համագասպը¹¹⁴, Նոր Բայազետի

---

¹¹¹ Վրացեան Ս., Ինչու եւ ինչպէս խորհրդայնացաւ Հայաստան // «Հայրենիք», 1940, փետրուար, էջ 73:

¹¹² Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1923, դեկտեմբեր, էջ 69, հմմտ. Ներսիսյան Ա., Ավետիք Սահակյան (Հայր Աբրահամ), Երևան, Իրանագիտության կովկասյան կենտրոնի հրատարակչություն, 2003, էջ 238:

¹¹³ Տե՛ս «Коммунист», Эривань, 7 декабря, 1921.

¹¹⁴ Հայիեղկոմի անդամ Ավիսը ժամանակին դաշնակցական էր, մտերիմ է եղել Համագասպի հետ: Վերջինս, «վստահելով իրենց հին մտերմութեան, մի նամակ էր գրել եւ համագործակցութեան պատրաստակամութիւն յայտնել: Աւիսը պատասխանել էր սիրալիր եւ նրան իր մօտ հրաւիրել: Տեսակցութեան ընթացքում նոյնիսկ խոստացել էր պաշտօն տալ, բայց հենց գրասենյակի դռան առջեւ ձերբակալել էր տուել նրան» (տե՛ս Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշևիկ յարաբերութիւնների Ոլորտում (1917-1921), Երևան, Երեւանի համալս. հրատ., 1997, էջ 315): Մեկ այլ վկայության համաձայն, Ավիսն ինքն էր մասնավոր նամակով Համագասպին Նոր Բայազետից կանչել Երևան, իսկ վերջինս էլ հավատարմով եկել էր: Չնայած Դրոյի կշտամբանքներին, որ Համագասպը չպետք է գար, վերջինս պնդում էր, որ որևէ հանցանք չի գործել և մտահոգության առիթ չունի, նոյնիսկ սկզբնական շրջանում Ավիսի մասին Համագասպը բարեկամաբար է արտահայտվել (տե՛ս Աստուածատրեան Ա., Բաշլի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում // «Հայրենիք», 1936, սեպտեմբեր, էջ 135): Ավիսին, իր կատարած դաժանությունների համար, մի քանի դաշնակցականներ որոշում են 1921 թ. հունվարի սկզբին սպանել, սակայն, Ս.

քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանը և ուրիշներ: Սակայն բոլորը կարծում էին, որ դրանք մասնավոր դեպքեր կարող էին լինել:

Առաջին հանրապետության տարիներին Երևանի քաղաքապետ, 1920թ. դեկտեմբերին բոլշևիկների կողմից ձերբակալված և բանտում հայտնված Արշալույս Աստվածատրյանը, որի հուշերը շատ ավելի ուշ հրատարակվեցին, առանձնակի դժգոհություն է հայտնում նախկին կառավարության անդամների և պետական մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների ձերբակալության կապակցությամբ¹¹⁵: Բոլորը միանշանակ պնդում են, որ հասարակության վրա առավել ճնշող տպավորություն թողեց Վրաստան անցնելու նպատակով Երևանից հեռացած կուսակցական և պետական ղեկավար գործիչների ձերբակալությունը¹¹⁶: Հ. Օհանջանյանի, Հ. Տեր-Դավթյանի, Ռ. Դարբինյանի, Կ.

Վրացյանը, իրադրությունն առավել չարելու նպատակով, արգելում է նրանց նման քայլի դիմել (տե՛ս Փետրուարեան ապստամբությունը (Բաշգեառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը) // «Հայրենիք», 1956, յունիս, էջ 66): Ավիսի նենգ և անհավասարակշիռ բնավորության մասին գիտեին նաև Հայաստանի սահմաններից դուրս: Պատահական չէ, որ Կովկասի կոմունիստների առաջնորդ Գրիգորի (Սերգո) Օրջոնիկիձեն Հայիեղկումի նախագահ Ս. Կայանին ուղղված հեռագրում զգուշացնում է. «Խստագույն հրաման արձակեք որպեսզի բացառված լինի անգամ չնչին խուլիզանություն: Խնդրում եմ հաղորդեք Ավիսին ... որ չդիմեք որևէ ռեպրեսիայի, և ընդհանրապես ցուցաբերել ծայրաստիճան զգուշություն» (Աղայան Օ., Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1982, էջ 338):

¹¹⁵ Տե՛ս Աստուածատրեան Ա., Փետրուարեան ապստամբությունը // «Հայրենիք», 1968, թիւ 2, էջ 39:

¹¹⁶ Դաշնակցական գործիչների ձերբակալման հրամանն իրականում ավելի շուտ է եղել: Դեկտեմբերի 2-ին հրաման էր ստորագրվել Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալության մասին: Այդ հրամանը, որքան էլ զարմանալի է, արձակել էր Բ. Լեզրանը Երևանի համաձայնագիրը ստորագրած օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին (տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երեվան, «Գիտություն»,

Ղազարյանի, Վ. Նավասարդյանի, Վ. Բարայանի, Ա. Աստվածատրյանի, Հ. Մելիքյանի, Գ. Վարշամյանի և ուրիշների ձեռքակալության մասին են խոսում գրեթե բոլոր ժամանակակիցները¹¹⁷: Առավել նվաստացուցիչ էր ձեռքակալվածների մի մասին բեռնատար մեքենաներով, իսկ մյուսին ոտքով Երևան բերելը¹¹⁸:

Հայաստանի կառավարության ձեռքակալված անդամներին Դիլիջանի վրայով տեղափոխում են Երևան: Դիլիջանում, սակայն, Կարմիր բանակի Հատուկ բաժինը որոշել էր Հ. Օհանջանյանին, Ռ. Դարբինյանին, Վ. Նավասարդյանին, Հ. Մելիքյանին, Վ. Բարայանին, Հ. Տեր-Դավթյանին, Գ. Վարշամյանին ու Կ. Ղազարյանին տեղում գնդակահարել: «Սակայն, այդ նոյն զիշերը, երբ այդ մասին իմացեր էր Բագուէն Դիլիջան հասած Հայկական Հեղկումը, բուռն կերպով ընդդիմացեր էր եւ պահանջեր իրեն յանձնել մեզ՝ Երեւանի մէջ հրապարակով մեզ դատելու եւ պատժելու համար», - գրում է ձեռքակալվածներից Ռ. Դարբինյանը¹¹⁹: Հայ և ռուս բոլշևիկների վեճի արդյունքում որոշվում է ձեռքակալվածներին այնուամենայնիվ տեղափոխել Երևան:

Ս. Վրացյանը գրում է, որ առաջին իսկ օրերից Չեկայում խոսում էին գնդակահարությունների անհրաժեշտության մասին: Նույնիսկ հնչեցվել են գնդակահարության ենթակա թեկնածու-

---

1999, էջ 374): Պատմաբան Վլադիմիր Ղազախեցյանի բնորոշմամբ Բ. Լեգրանը ամենակոպիտ կերպով ոտնահարում էր իր իսկ ստորագրած համաձայնագիրը, իրեն տերուտնօրեն համարում Հայաստանում (Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., Երևան, Պատմ. ինստ., 2006, էջ 39:)

¹¹⁷ Տե՛ս Աստուածատրեան Ա., Փետրուարեան ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1968, թիւ 2, էջ 39:

¹¹⁸ Տե՛ս Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1923, դեկտեմբեր, էջ 69:

¹¹⁹ Տե՛ս Դարբինեան Ռ., Երկեր, Ա. հատոր, Պէյրուք, Համագգայիւնի Վահէ Սէթեան տպարան, 1972, էջ 537:

ների անուններ. Ռուբեն Դարբինյան, Մերգեյ Մելիք-Յուլյան, Համազասպ, Բախշի Իշխանյան և ուրիշներ¹²⁰: Դատելով Ս. Վրացյանի գրությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ բոլշևիկները ծրագրել էին նաև սպանել ձերբակալվածներին:

Նախկին կառավարության անդամներին ձերբակալելն իսկ արդեն խոսում է բոլշևիկյան իշխանությունների իրական մտադրությունների մասին, հատկապես, որ ձերբակալվածները հեռանում էին Հայաստանից և իշխանության համար որևէ վտանգ չէին ներկայացնում: Ձերբակալությունները, ձերբակալվածների հանդեպ անմարդկային վերաբերմունքը վկայում էր բռնությունների վտանգավոր աստիճանի հասնելու միտումի մասին:

Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ն անդրադառնում է ձերբակալվածների հանդեպ ցուցաբերված դաժան վերաբերմունքին¹²¹, որն առավել անտանելի դարձրեց իրավիճակը: Առանձնակի դժգոհություն առաջ եկավ, երբ արդարադատության ժողովրդական կոմիսարիատը ցրեց գործող դատարանները և ցանկացած դատերի վարման իրավունքը հանձնեց հեղափոխական տրիբունալներին¹²²: Իսկ առավել զավեշտալին և գրգռիչն այն էր, որ հայ բոլշևիկները 1921 թ. հունվարի 11-ին Խորհրդային Հայաստանի արդարադատության կոմիսար էին նշանակել Սուլեյման Նուրիին¹²³: Վերջինս պաշտոնապես Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության անդամ էր¹²⁴, և, ինչպես պարզվեց Փետր-

---

¹²⁰ Տե՛ս Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, դեկտեմբեր, էջ 70:

¹²¹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 2 մարտի, 1921:

¹²² Տե՛ս նույն տեղում, 5 մարտի:

¹²³ Տե՛ս Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 107:

¹²⁴ Տե՛ս Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. հունվար), էջ 369:

վարյան ապստամբության օրերին, գաղտնի տեղեկություններ էր տրամադրել քեմալականներին¹²⁵: 1920 թ. դեկտեմբերի 20-ին ՀՄԽՀ Հեղկոմի որոշմամբ Սուլեյման Նուրին որպես մուսուլման մտցվում է հեղկոմի կազմի մեջ¹²⁶: Ս. Նուրին մեծ մասնակցություն է ունեցել բանտերում տեղի ունեցող սպանդին¹²⁷: Ռուբեն Դարբինյանն իր հուշերում նշում է, որ բոլշևիկները բանտարկյալներին սպանելու համար փետրվարի 13-ին հայ և ռուս պահակներին փոխարինեցին թուրքերով, ովքեր բոլշևիկներին ավելի վստահելի էին բանտարկյալներին կոտորելու գործում¹²⁸: Ի դեպ, նույնը վկայում է նաև Երևանյան բանտում հայտնված անգլիացի զինվորական Օլիվեր Բոլդուինը¹²⁹:

Կարծում ենք, Սուլեյման Նուրինն ժողովրդական կոմիսար նշանակելը, մինչ այդ նաև Հեղկոմի կազմի մեջ մտցնելը բոլշևիկյան իշխանությունների առաջին օրերի մեծագույն սխալնե-

---

¹²⁵ Տե՛ս Աշխատունի Զ., Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից // «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 131:

¹²⁶ Տե՛ս . ՀԱՍ, ֆ, 116, գ. 2, թ. 31, հմմտ. Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. հունվար), էջ 45:

¹²⁷ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., 1921 թ. փետրվարի 14-18-ի իրադարձությունները Երևանի կենտրոնական բանտում. Նոր մանրամասնություններ Հայհեղկոմի ոճրագործությունների վերաբերյալ // «Վեմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2015, թիվ 3, էջ 164:

¹²⁸ Տե՛ս Դարբինյան Ռ., Երկեր, Ա. Հատոր, էջ 563:

¹²⁹ Տե՛ս Պոլտուին Օ., Վեց բանտ եւ երկու յեղափոխութիւն: Արկածախնդրութիւններ Անդրկովկասի ու Անատոլի մէջ, 1920-1921, Աղեքսանդրիա, Ա. Ստեփանեան, 1933, էջ 128: (Օլիվեր Բոլդուինի նշված հուշագրությունը նախապես հրատարակվել է Լոնդոնում, 1924թ., տե՛ս Baldwin O., Six Prisons and Two Revolutions: Adventures in Trans-Caucasia and Anatolia, 1920-1921, London, Hodder and Stoughton, 1924, 272 p): Հայերեն թարգմանվել է 1933 թ.: Մենք օգտվել ենք հուշագրության հայերեն թարգմանությունից:

րից էր: Որքան էլ իրենց այդ քայլով նրանք փորձեին Ռուսաստանի բոլշևիկ ղեկավարներին ցույց տալ, թե Հայաստանում իշխանության մեջ ընդգրկված են նաև մահափրկականների ներկայացուցիչները, նրանք պետք է հաշվի առներին երկու կարևոր հանգամանք: Հայ ժողովուրդը բազմաթիվ զրկանքներ էր կրել թուրքերից, և անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ քաղաքական կուսակցության է պատկանում Ս. Նուրին, նրա ազգային պատկանելությունը սվիններով պետք է ընդունվեր հասարակ ժողովրդի կողմից: Բացի այդ պետք էր ըմբռնել այն պարզ ճշմարտությունը, որ անկախ կուսակցական պատկանելությունից, թուրք պաշտոնյան հակված էր չարագործություններ կիրառել հայ քաղաքացիների հանդեպ: Սակայն, որքանով մենք տեսնում ենք, այս վերջին հանգամանքի գիտակցումով են շատ դեպքերում իշխանություններին ընդիմացողներին պատժելը վստահել հենց Ս. Նուրիին:

Բոլշևիկների կողմից «հակահեղափոխականների» զանգվածային ձերբակալությունները տեղի ունեցան 1921 թ. հունվարին: Հունվարյան բռնությունները պայմանավորված էին նաև իշխանությունների մոտ հակախորհրդային ելույթների նախապատրաստության մասին ունեցած կասկածներով¹³⁰: Կ. Սասունու վկայությամբ ձերբակալվածների թիվը հասավ 1900-ի¹³¹: «Հակալեղափոխական» անվան տակ շուրջ 2000 մարդու ձերբակալության մասին է գրում Աշոտ Թաթուրլը: Ընդ որում, բանտարկվում էին «անմեղները առանց դասակարգի, տարիքի եւ սեռի

---

¹³⁰ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., 2007, էջ 65:

¹³¹ Տե՛ս Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր էջ 101:

խտրութեան»¹³²: Բոլորովին նպատակն չունենալով մեղմացնել բոլշևիկյան անիմաստ ձերբակալությունների թափը, նշենք, որ թե Կարո Սասունիի, և թե Աշոտ Թաթուլի ներկայացրած թվերը ուռճացված են:

1921 թ. հունվարին ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի որոշմամբ Հայաստան է ժամանում Կովկասյան ռազմաճակատում Խորհրդային Ռուսաստանի արտակարգ հանձնաժողովի լիազոր Գեորգ Աթարբեկյանը¹³³: Վերջինս մինչև Հայաստան գալը բոլշևիկյան տեռոր էր գործադրել Հյուսիսային Կովկասում և դաժան «հեղափոխական-հարվածայինի» անուն էր վաստակել¹³⁴: Նա իր ռուսաստանյան «հեղափոխականի փորձը» ամեն կերպ փորձում էր կիրառել Հայաստանում: Ռուսաստանից ընդօրինակումը հասել էր այն աստիճանի, որ Արտակարգ հանձնաժողովը որոշումներ էր ընդունում համակենտրոնացման ճամբարներում մարդկանց դատապարտելու մասին՝ այն դեպքում, երբ այդպիսիք Հայաստանում չկային, բայց կային Ռուսաստանում¹³⁵:

1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը, 1921 թ. հունվար փետրվարին բանտում հայտնված Հայկակ Կոստյանն այսպես է արտահայտվում Գ. Աթարբեկյանի կիրառած բռնությունների մասին. «Գեորգ Աթարբեկովը եկել է Երևան... Նա վերակազմելու է Չեկան և լծելու է նրան աւելի արմատա-

---

¹³² «Յառաջ», Փարիզ, 21 փետրուարի, 1929:

¹³³ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, հ. VII, Երևան, 1967, էջ 139

¹³⁴ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ефимов Н., Атарбеков - один из зачинщиков красного террора, «Вопросы истории», Москва, 2000, N 6, стр. 130-136:

¹³⁵ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիվ 1, էջ 50:

կան ձեռով բոլոր հակայեղափոխականներին, բոլշեիկեան իրաւակարգին թշնամի եղողներին մաքրագործելու, կամ՝ ինչպէս ընդունուած էր չեկայական բացատրութեամբ՝ րասխող անելու: Այս բոլորի համար նպատակահարմար էր քաղաքացիական կռուի ճամբով ընթանալ, հետեւելով Ռուսաստանի մէջ կատարուածին»¹³⁶: Բանտում հայտնված գործչի տպավորությունը, թէն ոչ առարկայական (օրեկտիվ) կարող է ընկալվել, սակայն նույնպէս վկայում է բոլշևիկյան բռնությունների մասին, որոնք համապատասխան դժգոհությունների տեղիք տվեցին: Կարծում ենք Գ. Աթարբեկյանին Հայաստան գործուղելը նպատակ ուներ խստացնել բռնությունները: Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկ դեկավարները փորձում էին նաև սարսափի միջոցով հաստատել իրենց կուսակցության իշխանությունը:

Բոլշևիկների գործադրած բռնությունների մասին է գրում նաև Գահիրեի «Հուսաբեր» օրաթերթի խմբագիր Վահան Նավասարդյանը: Վերջինս, սակայն, գտնում է, որ բոլշևիկ անհատների մեջ քիչ չէին մաքուր հեղափոխական խառնվածքով ու նպատակներով օժտվածները: Պարզապէս տարածված «կարմիր-հեղափոխական» մթնոլորտը բոլորին դարձրեց անհանդուրժող և մարդասպան: «Անշուշտ բոլշեիկները բնածին ոճրագործներ չէին: ...Անժխտելի է մինչև իսկ, որ նրանց մէջ կային դէմքեր՝ յեղափոխական մաքուր անցեալով եւ մարդասէր խառնուածքով: Այսպէս էին սակայն բոլշեիկները, բայց ոչ բոլշեիկզմը: Բոլշեիկեան կարգերը մի արիւնտ ու քրեական մթնոլորտ ստեղ-

---

¹³⁶ Կոսոյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում»... (Փետրուարեան ապստամբութեան ընդվզումի 30-րդ տարեդարձի առթիւ, 1921-1951), Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր», 1951, էջ 34, հմմտ. Kosoyan H., *The First Taste of Soviet Rule in Armenia* // "The Armenian Review", Watertown, Massachusetts, 1953, Vol. 6, No. 1, p. 76.

ծեցին Ռուսաստանում...», - գրում է տարագիր հայ խմբագիրը¹³⁷: Իսկ Աթենքի «Նոր օր»-ի բնութագրմամբ. «Մարդիկ բորենի էին դարձել ու ծարալի արեան: Եւ պոլշեիկները, մանաւանդ հայ խառնարին պոլշեիկները, առատօրէն հոսեցուցին, յագուրդ տալով ծծեցին ազատութեան ու անկախութեան, իրաւունքի ու հաւասարութեան համար մարտնչող չարչարուած ժողովուրդի մը արիւնը»¹³⁸:

Փետրվարյան ապստամբությանը նախորդած բռնությունների մասին տարիներ անց Ավետիս Ահարոնյանը բաց նամակով հիշեցնում է Խորհրդային Միության արտաքին գործերի նախարար Գ. Չիչերինին. «Հայաստանում ձեր հաստատած ռեժիմը այն աստիճան դժնակ էր, որ հայ ժողովուրդը, նոյնիսկ կիսաքաղց եւ արհնաքամ, անկարող եղաւ հանդուրժել եւ 1921 թուի Փետրուար 18ին ոտքի ելաւ ձեր դէմ եւ դուրս քշեց երկրից ձեր գործակալներին ու ձեր բանակը: Ի՛նչ փայլուն ապացոյց, որ մենք չենք կարող տանել ոչ ձեր ռեժիմը, ոչ ձեր դոկտրինը եւ ոչ ձեր բռնութիւնը: Բայց ձեր քաղաքականութիւնը չէր կարող հանդուրժել, որ փոքրիկ հերոսական հայ ազգը, որին դուք շարտել էիք թիրաքերին ճարակ, կարողանայ վերջապէս ապրել անկախ իր հայրենիքի մի փոքրիկ մասում, ճնշելու համար հայ ժողովրդի ապստամբութիւնը, դուք վերստին մեր արիւնով հեղեղեցիք մեր աշխարհը»¹³⁹:

Բոլշևիկյան բռնությունների մեջ ամենազարհուրելին թերևս մտավորականների ձերբակալությունն էր: Հայ մտավորականությանը չձերբակալելու խելամիտ որոշ հայ բոլշևիկների մո-

---

¹³⁷ Նաասարդեան Վ., Ն. Յ. Դաշնակցութեան «լիկուիդացիան» (Բոլշեիկովի սնանկութեան առիթով), Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր», 1924, էջ 20:

¹³⁸ «Նոր օր», Աթենք, 19 փետրուարի, 1932:

¹³⁹ «Հայրենիք», 10 յունիսի, 1925:

տեցումն ու պայքարը Գ. Աթարբեկովը համարում էր սխալաստիկ բանավեճ¹⁴⁰: Նույնիսկ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովբյուրոյի նախագահ Գ. Օրջոնիկիձեն 1921 թ. փետրվարի 1-ին Բաքվից Ս. Կասյանի ուղարկված հեռագրում հորդորում է Դաշնակցության դեմ պայքարը չվերածել մտավորականության դեմ պայքարի, թեկուզ եթե այդ մտավորականները նախկինում դաշնակցական են եղել¹⁴¹:

Սակայն, ինչպես բնութագրում է Գ. Նժդեհը, բոլշևիկները գիտակցաբար գնացին հայ մտավորականությանը բարբարոսաբար հալածելու և ոչնչացնելու քայլին: «Խորհրդային իշխանությունն էլ գիտեր, որ հանցանք է, ոճիր ամեն մի մտաւորականի «հակայեղափոխական» եւ «խափանարար» հռչակել եւ յանձնել Չէկա կոչուած գազանին: Բայց քաջ գիտեր եւ այն, որ անզուխ և անդեկավար զանգուածներն աւելի հեշտ են կառավարվում», - գրում է Գ. Նժդեհը¹⁴²:

Փաստորեն, բոլշևիկյան հեղափոխությունն ավելի հեշտությամբ խորացնելու «մտադրությամբ» խորհրդային իշխանությունները Հայաստանում մտավորականության զանգվածային ահաբեկում իրականացրեցին: Կոմունիստ գործիչ, պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը 1925 թ. ՀԿԿ 4-րդ համագումարի իր զեկույցում նշում է, որ նոյեմբերի 29-ից մինչև փետրվարի 18-ը քաղաքական տեռոր է կիրառվել¹⁴³: Միյուրքահայ մամուլի կարծիքով այս քայլն ամենաշատը հուզեց ժողովրդին և մեծապես ազդեց փետր-

---

¹⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1438, ց. 1, գ. 10, թ. 13:

¹⁴¹ Տե՛ս Հ.Յ.Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Պատ. խմբագիր և կազմող՝ պրոֆեսոր Վ. Ն. Ղազարխեցյան, Հրատ. ՀՅԴաշնակցության Բյուրոյի, Երևան, 1999, էջ 17:

¹⁴² Նժդեհ Գ., Ազատ Միւնիք // «Հայրենիք», 1925, յուլիս, էջ 84:

¹⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 1, թ. 40:

վարյան ապստամբության հասունացմանը: Հայաստանի առաջին հանրապետության աշխատանքի նախարար Արշակ Հովհաննիսյանը (Ա. Արշակունին) «Հայրենիք»-ում գրում է, որ բանտում գտնվող մտավորականության կորստի վախը նույնպես պատճառ էր ապստամբություն բարձրացնելու¹⁴⁴: Մեր կարծիքով, մտավորականության հաղեպ կիրառվող չափն անցնող և անտեղի գործողությունները վճռորոշ եղան ապստամբության հասունացման համար:

Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագիրը գրում է, որ ապստամբությունը հասունացավ հատկապես փետրվարի 9-10-ի զանգվածային ձերբակալությունների պատճառով¹⁴⁵: Փետրուարի 10-ին Երևան քաղաքում ձերբակալում են շուրջ 120 հոգու¹⁴⁶: Բանտերն այնքան լիքն էին, որ այնտեղից ազատ էին արձակում քրեական հանցագործների մեծ մասին¹⁴⁷: Բանտում հայտնված անգլիացի սպա Օլիվեր Բոլդուինը գրում է, որ ձերբակալվածների մեջ կային մարդիկ, «որոնք ընկերվարութիւն քարոզած ըլլալնուն համար տարիներով տառապած էին սիպիրիական բանտերուն խորքը, և պաշտպան կանգնած ժողովուրդին դատին նախքան որ հայ Համայնավար կուսակցութեան անդամներէն կամ երիտասարդ ռուս գործակալներէն ոնէ մէկը ծնած ըլլար տակաւին»¹⁴⁸:

---

¹⁴⁴ Տե՛ս Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1927, փետրուար, էջ 46:

¹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 45:

¹⁴⁶ Տե՛ս Քաջագունի Յ., Յետ մահու: Պատմութիւններ, յուշեր, յօդուածներ, նամակներ, էջ 70:

¹⁴⁷ Տե՛ս Դարբինեան Ռ., Երկեր, Ա. Հատոր, Կեանքիս գրքէն, Պէրյութ, Համագգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1972, էջ 552:

¹⁴⁸ Պոլտուին Օ., Վեց բանտ եւ երկու յեղափոխութիւն..., էջ 53:

Իրենց գործադրած և գործադրելիք բռնություններն արդարացնելու համար 1921 թ. փետրվարի 12-ին ՀԿԿ կենտկոմը և Երևանի Կոմիտեն հասուկ կոչով դիմում են Խորհրդային Հայաստանի բոլոր աշխատավորներին. «Ընկերներ, արթուն եղեք, իմրվեք ձեր Կոմունիստական կուսակցության շուրջը, լրացրեք Կարմիր Բանակի շարքերը, անողոք կոչով մղեցեք ձեր դասակարգային թշնամիների դեմ: Նրանց պետք է ոչնչացնել»¹⁴⁹: Չեկան փետրվարի 13-ին նպատակարարամար էր համարել ձերբակալել նաև «բոլոր հայտնի մաուզերիստների և դաշնակցականների մոտիկ ազգականներին»: Լուր տարածվեց, որ «Չեկան որոշել է բոլոր բանտարկեալներին հանել բակ ու այնտեղ կոտորել»¹⁵⁰:

Իրազեկը գրում է Հայաստանում գործադրության մեջ մտած մի երևույթի՝ «ռասխտդի» մասին, որը բոլշևիկյան տերմինաբանությամբ նշանակում էր Չեկայի կարգադրությամբ սպանել, ոչնչացնել¹⁵¹: Փերվարյան դեպքերի ականատես Զավեն Աշխատունին (Զաքար Զոյան) «Հայրենիք» ամսագրում ապստամբության առիթի մասին խոսելիս անդրադառնում է փետրվարի 18-ին նախորդած օրերին տեղի ունեցած գնդակահարություններին. «Փետրուարի 16-ին առաւօտեան «Օրիանտ» հիւարնոցի մուտքի դրանը փակցուած էր Չեկայի կողմից Երեւանի բանտում 22 գնդակահարուած բանտարկեալների ցանկը, որի մէջ Չեկան սպառնում էր նաեւ ենթարկել սպանուածների վիճակին այն բո-

---

¹⁴⁹ Հակոբյան Ա., Հայստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921 թ. քաղաքացիական կռիվներում, Երևան, Հայպետուսմանկիրատ, 1960, էջ 40:

¹⁵⁰ Աստուածատրեան Ա., Բաշխի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում // «Հայրենիք», 1936, հոկտեմբեր, էջ 114:

¹⁵¹ Տե՛ս Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցեալից. Պատմական դեպքեր եւ ապրումներ (1917-1922), Պէրուժ, 1956, տպ. «Համազգայինի», էջ 95:

լոր քաղաքացիներին, որոնք կը յանդգնին մասնակցել «հակայեղափոխական» շարժման՝ սովետական իշխանութեան դէմ»¹⁵²: Գնդակահարվածների ցանկի հայտնվելը, բնականաբար ավելի է խորացնում աստելությունը տիրող կացության հանդեպ, և սկսում էին բացահայտ խոսել «ռեժիմի» տապալման անհրաժեշտության մասին¹⁵³: Ջ. Աշխատունին նաև նկարագրում է, թե ինչպես փետրվարի 18-ի առավոտյան ապստամբները, կոտրելով բանտի դռները, ներխուժեցին ներս՝ «ազատելու Հայաստանի ազատագրութեան գաղափարախօս մտաւորակաւթինն եւ միւս ընկերները, թուով 1700-2100 հոգի»¹⁵⁴: Բանտում գտնվողների մեծ մասը ծանր հոգեվիճակի մեջ էր հայտնվել: Բոլշևիկյան ռեժիմի կողմից բանտում կիրառվող բռնությունները և գնդակահարությունները ոչ միայն նպաստեցին դժգոհությունների խորացմանը, այլև դրանց մասին հստակ տեղեկություններն ավելի արագացրեցին ապստամբությունը: Ապստամբների համար առաջնային նպատակ համարվեց վայրկյան առաջ ազատագրել Երևանի բանտում ձերբակալվածներին:

Բոլշևիկյան բանտային սարսափների մասին մանրամասն նկարագրում է Բախշի Իշխանյանը: Վերջինս Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո ձերբակալվել էր բոլշևիկների կողմից և բանտում ենթարկվել անասելի տանջանք-

---

¹⁵² Աշխատունի Ջ., նշվ. աշխ., էջ 135:

¹⁵³ Տե՛ս Ստեփանյան Խ., Բոլշևիկյան բռնաճնշումները որպես 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ (1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները) // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2014, հ. 17, էջ 132:

¹⁵⁴ Աշխատունի Ջ., նշվ. աշխ., էջ 135:

ների¹⁵⁵: Բ. Իշխանյանը բանտի պատկերով փորձում է ներկայացնել բոլշևիկյան իշխանության բնույթը, ինչի կապակցությամբ գրում է. «Բանտը իր սեփական ինքնապարփակ կեանքը ունեցող մի անձուկ աշխարհ է, որի իւրօրինակ առանձնայատկութիւնների մէջ արտացոլում է տուեալ երկրի պետական կառուցուածքը եւ կառավարական բեժիմի էութիւնը»¹⁵⁶:

Նույնիսկ Փարիզի ռամկավար պարբերական «Ապագա»-ն, ունենալով հակադաշնակցական դիրքորոշում, այնուամենայնիվ փաստում է, որ հեղկոմը խստացնում էր իր մեթոդները «դասակարգային թշնամիներու» դէմ, բռնագրաւումներու դէպքերը քաղաքին թէ գիւղին մէջ յաճախադէպ կը դառնային, խուզարկութիւններ, բանտարկութիւններ կը շատանային, եւ փետր. 18ին կը բռնկէր քաղաքացիական կռիւր Երեւանի մէջ եւ արագօրէն կը տարածուէր շրջանները»¹⁵⁷: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ռամկավար մամուլը հատկապէս 1920-1930-ական թվականներին փորձում էր անխնա քննադատության ենթարկել իրենց հակառակորդ դաշնակցությանը, իսկ այդ քննադատության գլխավոր թիրախներից մեկը համարվում էր Փետրվարյան ապստամբությունը, «Ապագա»-ի վերոնշյալ դիտարկումը փաս-

---

¹⁵⁵ Բախշի Իշխանյանը Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայկական կազմակերպության (սպեցիֆիկների) հիմնադիրներից էր: 1918-1920 թթ. դեկավարել է Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական բաժնի տեսչությունը: Փետրվարյան ապստամբությունից հետո ազատվելով բանտից անցել է Իրան, որտեղից Եվրոպա մեկնելու ճանապարհին՝ 1921 թ. մահացել է: 1924 թ. Գահիրեի «Հուսաբեր» օրաթերթի խմբագիր Վահան Նավասարդյանը հրատարակում է Բ. Իշխանյանի «Երկու ամիս բոլշևիկեան բանտում» օրագրություն-հուշագրությունը:

¹⁵⁶ Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բոլշևիկեան բանտում, Գահիրե, տպարան «Յուսաբեր», 1924, էջ 2:

¹⁵⁷ «Ապագայ», Փարիզ, 4 փետրուարի, 1933:

տում է, որ կիրառվող բռնությունների արդյունքում հասարակական, համաժողովրդական ընթացակարգումն անխուսափելի էր:

Գնդակահարված և գնդակահարման ենթակա մարդկանց խնդրին անդրադառնում է նաև Արշակ Ալպոյաճյանը: «Ամեն օր նախորդ օրը գնդակահար եղողներու ցանկը կը փակցնէին փողոցները, որպէսզի ժողովուրդը գիտնար և ահաբեկէր:... Պոլշէ-վիքները ծրագրած էին 600 հոգի մահով պատժել, սակայն իրագործելու ժամանակ չունեցան», - գրում է սփյուռքահայ ականավոր գործիչը¹⁵⁸: Փետրվարյան դեպքերի ընթացքը չեզոք դիրքերից քննած Ա. Ալպոյաճյանի, տեսակետը, թեերև փոքր-ինչ չափազանցված, հիմք է տալիս կարծելու, որ, ըստ էության, բոլշևիկյան իշխանության նպատակները բավականին խիստ են եղել: Փաստորեն, բոլշևիկների վարած ձերբակալությունների և գնդակահարությունների քաղաքականությունը քննադատվում էր նաև դաշնակցականներին ոչ համակիր, և խորհրդային իշխանությանը լոյալ տրամադրված հասարակական-քաղաքական գործիչը:

Հատկանշական է, որ Փարիզի ռամկավարների պաշտոնաթերթ «Ապագա»-ն այլ կերպ է ներկայացնում բոլշևիկների բռնությունների շարժառիթները: Ըստ թերթի՝ դաշնակցականներին հալածելու միջոցով բոլշևիկները փորձում էին ծանր վիճակից դուրս գալու փրկության ելք որոնել: Իսկ «Դաշնակցականներն եւս իրենց փրկութիւնը ժողովուրդի դժգոհութիւնը հրահրելու եւ զայն շահագործելու մէջ որոնեցին»¹⁵⁹: Ինչպես տեսնում ենք, ի տարբերություն դաշնակցական թերթերի, ռամկավար պաշտոնաթերթը մի կողմից ականա հաստատում է, որ փոխա-

---

¹⁵⁸ Ալպոյաճեան Ա., Անկախ Հայաստան // «Ամենուն տարեցոյցը» (կազմ. Թէոդիկ), ԺՁ. Տարի, տպ. Մ. Յովակիմեան, Կ. Պոլիս, էջ 252:

¹⁵⁹ «Ապագայ», 20 մարտի, 1926:

նակ երկրում ծանր վիճակը բարելավելուն, բոլշևիկները փորձում էին դաշնակցականներին հավաճել: Մյուս կողմից տպավորություն է ստեղծվում, որ դաշնակցականները հանուն իրենց շահերի օգտագործեցին ժողովրդի ծանր կացությունը:

Այսպիսով, 1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ կարևոր է համարում բոլշևիկների իրականացրած անհարկի ձեռքակալությունները: Մենք նույնպես հակված ենք կարծելու, որ չնայած իշխանության ղեկին հաստատվելու նպատակով որոշակի խստությունների անհրաժեշտությամբ, Խորհրդային Հայաստանի նորրժա ղեկավարները ձեռքակալությունների հարցում անցան խոհեմության սահմանները: Գործադրված բռնությունները ինքնաբերաբար մեծացրեցին դժգոհությունները, ինչն էլ, ի վերջո, հանգեցրեց ապստամբության: Ինչպես գրում է տարագիր գործիչ Արշալույս Աստվածատրյանը. «Բոլշևիկների երկիր կառավարելու ձևը (ամեն տեսակ բռնություններ, անտեղի բանտարկություններ, աքսոր ու սպանություն) կատարելապես անակնկալ էր հայ ժողովրդի համար: Մեր գյուղացին ենթադրում էր, որ գալու է այն ռուսը, որին ինքը սովոր էր պատերազմից առաջ եւ որի օրոք թէև ինքը գուրկ է եղել շատ բաներից, բայց սովոր է եղել կարգ ու կանոնի, որոշ օրինականութեան: Իսկ այժմ իր տեսածն ու կրածը ժխտում էին ամեն մի օրէնք ու իրաւակարգ»¹⁶⁰: Ձեռքակալությունները «հիմնավորվում» էին այսպես կոչված «հակահեղափոխական» տարրերին ասպարեզից վերացնելու անհրաժեշտությամբ: Իսկ բանտում հայտնված մտավորական և զինվորական գործիչների

---

¹⁶⁰ Աստուածատրեան Ա., Բաշխի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում // «Հայրենիք», 1936, հոկտեմբեր, էջ 142:

գնդակահարություններն ու կացնահարությունները այլևս սպասելու տեղ չըողեցին: Փետրվարյան ապստամբությունը նշված և ներքևում թվարկվող այլ պատճառներով պայմանավորված դարձավ անխուսափելի:

Ավելացնենք, որ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն արդեն փետրվարի 20-ին 10 միլիոն ռուբլի հատկացրեց բոլշևիկների կողմից ձերբակալված և սպանված կարիքավոր անհատներին և ընտանիքներին¹⁶¹: Քանի որ քաղաքացիական կռիվների ընթացքում Հայրենիքի փրկության կոմիտեի կարգադրությամբ ձերբակալվում էին նաև կոմունիստ գործիչներ, Ս. Վրացյանը մարտի 14-ին կարգադրում է որոշակի խնամք և հոգատարություն ցուցաբերել կոմունիստ բանտարկյալների նկատմամբ, երաշխավորել նրանց կյանքը և անձեռնմխելիությունը¹⁶²:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը, որին անդրադառնում է 1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը, բոլշևիկյան իշխանությունների վերաբերմունքն էր դեպի հայ զորքն ու սպայությունը:

Հայաստանում վերցնելով իշխանությունը՝ բոլշևիկները որոշում են հայ սպաներին հեռացնել Հայաստանից և քայքայել հայկական բանակը: Հայ սպաներին Ռուսաստան աքսորելու գաղափարն առաջ էր քաշել Լև Տրոցկին, առաջարկելով, որ նրանց փոխարինեն ռուսները¹⁶³: Ռազմական գործերի ժողկոմ Ավիս

---

¹⁶¹ Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ.37, ց. 1, գ. 9, թ. 72րջ.:

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 58:

¹⁶³ Տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции и обязательство мирового сообщества. Документы и комментарии (Сост., отв. Редактор, автор предисловия и комментария профессор Ю. Г. Барсегов), т. 2, ч. 2, Москва, 2003, «Гардарики», с. 337.

Նուրիջանյանը հայ սպաների աքսորը հիմնավորում է Ռուսաստանի փորձով¹⁶⁴:

Հայ սպաների բանտարկությունն ու աքսորը տեղի է ունենում Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո: Նախաձեռնությունը բխում էր Խորհրդային Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությունից և իրականացվել 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից, Հայաստանի իշխանությունների մասնակցությամբ¹⁶⁵:

Տարագրության մեջ հաստատված Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամ Կարո Սասունին, ապստամբության պատճառներին անդրադառնալով, գրում է, որ հայ սպաների հանդեպ հալածանքը բխում էր բոլշևիկների վրեժխնդրական զգացումներից: Դեկտեմբերի սկզբին, Երևանի համաձայնագրի ստորագրումից հետո Ղազախի շրջանում հայկական բանակի զորավար Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան) գնդերը հանդիպում են թուրքերին, մալականներին ու բոլշևիկ հայերին: Վերջիններս, սակայն, փորձեցին վրեժ լուծել Սեպուհի գնդերից նախկինում կրած պարտությունների համար: Իսկ Սեպուհի գնդերը, իսկապես մարտական հաջող գործողություններ էին մղել Ադրբեջանից Հայաստան ներխուժող զինյալների դեմ՝ պաշտպանելով Հայաստանի անկախությունը: Վրեժով լցված բոլշևիկները, դիմադրության չհանդիպելով, զինաթափում և ձերբակալում են աչքի ընկած հայ սպաներին, որով «սկսում է բոլշևիկների առաջին վրեժխնդրական ձախող քայլը, որ շարունակում է յետագային, անելացնելով հիասթափությունը»:

---

¹⁶⁴ Տե՛ս «Կոմունիստ», 1921, 29 յունուարի:

¹⁶⁵ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների աքսորը 1920-1921 թթ. // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, թիվ 2, էջ 32:

նր»¹⁶⁶: Ըստ էության, հայ բոլշևիկները, չհարգելով դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը, Մեպուհից վրեժ էին լուծում առաջին հանրապետության շրջանում հակաբոլշևիկյան խռովությունները ճնշելու համար: Հայկական բանակի հանդեպ վերժխնդրության առաջիններից մեկը համարվող այս դեպքը հետագայում սովորական դարձավ:

Հայկական բանակի հանդեպ իրենց հալածանքն ավելի լայնածավալ իրականացնելու նպատակով բոլշևիկները նախկին կառավարության անդամ, բանակի հրամանատար Դրոյին քստորեցին Հայաստանից¹⁶⁷, ինչն առանձնակի կասկածանք ներշնչեց ժողովրդի մոտ: Այս կապակցությամբ փետրվարյան ապս-

---

¹⁶⁶ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր էջ 94:

¹⁶⁷ Տե՛ս Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բազզեառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), «Հայրենիք», 1956, ապրիլ, էջ 22: (Խմբապետ Մարտիրոսը՝ Մարտիրոս Աբրահամյանը Փետրվարյան ապստամբության ակտիվ դերակատարներից էր: Ապստամբության վերաբերյալ նրա հուշերը առաջին անգամ տպագրվել են Բոստոնի 1956-1957 թթ. «Հայրենիք» ամսագրում (տե՛ս Բազզեառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը) // «Հայրենիք», 1956, փետրուար, էջ 3-12, մարտ, էջ 25-34, ապրիլ, էջ 17-27, մայիս, էջ 39-49, յունիս, էջ 59-69, յուլիս, էջ 32-40, սեպտեմբեր, էջ 49-57, հոկտեմբեր, էջ 68-78, նոյեմբեր, էջ 78-89, 1957, յունուար, էջ 58-66, փետրուար, էջ 59-71, մարտ, էջ 99-104) և 1957-1958 թթ. “The Armenian Review” հանդեսում (տե՛ս Hayrapetian Y., The February 18, 1921 Armenian Revolt // “The Armenian Review”, Watertown, Massachusetts, 1957, Vol. 10, No. 2, No. 3, pp. 146-157, No. 4, pp. 147-158, 1958, Vol. 11, No. 1, pp. 143-152, No. 2, pp. 153-160, No. 3 pp. 151-156): Ավելի ուշ Մ. Աբրահամյանի հուշերը վերահրատարակվել են Թեհրանում և Երևանում (տե՛ս Աբրահամյան Մ, Իմ յիշելի յուշերը, Թեհրան, տպ. Ալիք, 1978, 580 էջ, Աբրահամյան Մ. (Բազզառնեցի Մարտիրոս), Իմ հիշելի հուշերը (20-րդ դարի սկզբի ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր ներկայացուցիչ Մարտիրոս Աբրահամյանի հուշերը և մարտական կենսագրությունը): Խմբ., առաջաբ. հեղ.՝ Վ. Պետրոսյան, Երևան, Փրինթինֆո, 2016, 640 էջ):

տամբության դեպքերի ականատես, տարագիր Աշոտ Թաթուլը գրում է. «Բոլշեիկեան որոշումը Դրօի հանդէպ շրջան ըրաւ Երեւանի հայութեան մէջ, որ իր ներքին բնագոյական առողջ աչքերով կը տեսներ խարդախութիւնը, իր բոլոր մութ ծալքերով»¹⁶⁸: Անկասկած, Դրոն, իր ներկայությամբ մեծապէս զսպում էր հայ բոլշեիկներին, իսկ հայկական բանակն ու հայ սպայությունը Հայաստանում Դրոյի ներկայությունը ընկալում էր որպէս հայկական բանակի անվտանգության գրավական:

Դրոյին Հայաստանից արտաքսելուց հետո, ինչպէս գրում է Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթը, բոլշեիկները չվարանցեցին քայքայելու հայկական գործը, որ հանդիսանում էր երկրի անվտանգության միակ գրավականը: Ժողովուրդը, բնականաբար, դա չընդունեց: Մինչդէռ բոլշեիկները հայ սպաներին բռնի տեղափոխեցին Ադրբեջան և Ռուսաստան: Թերթի բնորոշմամբ «Բոլշեիկների այս յանցաւոր քայլը եկաւ լեցնելու հայ ժողովրդի համբերութեան բաժակը»¹⁶⁹: Փաստորէն, Դրոյի ներկայությունը Հայաստանում զսպում էր հայ բոլշեիկներին: Դրոյի հեռանալուց անմիջապէս հետո իրականացվեց հայ սպայության զանգվածային հալածանքը: Ինչը համաժողովրդական դժգոհության և հիասթափության տեղիք տվեց:

Միաժամանակ Դրոյի արտաքսումն ահագանգ էր դաշնակցականների համար: Փետրվարյան ապստամբության ակտիվ մասնակիցներից բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոսը (Աբրահամյան) հիշում է, որ Դրոյի Մոսկվա մեկնելուց հետո Ս. Վրացյանը հրահանգեց արագացնել ապստամբությունը¹⁷⁰: Մեր կար-

---

¹⁶⁸ «Յառաջ», 1929, 22 փետրուարի:

¹⁶⁹ «Հայրենիք», 1931, 19 փետրուարի:

¹⁷⁰ Տե՛ս Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշերը) // «Հայրենիք», 1956, մարտ, էջ 31:

ծիքով Դրոն, ով ընդգծված ռուսամետ դիրքորոշում ուներ, այլևս խոչընդոտ էր հանդիսանում հայ բոլշևիկների համար: Սկզբնական շրջանում Դրոյի գործոնը մեծապես օգտագործվեց Հայաստանի խորհրդայնացումը հնարավորինս հեշտությամբ իրականացնելու համար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո նոր իշխանությունների համար Դրոյին ասպարեզից հեռացնելը մեծապես կոյուրացներ բոլշևիկների հակաժողովրդական ծրագրերի իրականացումը: Այս նպատակով էլ կազմակերպվեց Դրոյի «աքսորը» Հայաստանից:

1921 թ. հունվարի 24-ին հայ սպայությանն աքսորեցին Հայաստանից¹⁷¹: Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամ Հ. Տեր-Հակոբյանի բնութագրմամբ «դաժան եւ անգութ եղաւ բոլշեւիկ իշխանութեան վերաբերումը եւ դէպի հանրապետական բանակի ղեկավարութիւնը... Տուն չկար, որ չողբար Հայրենիքին հասած ահաւոր աղէտի համար»¹⁷²: Եվ այս վայրագություններն իրավիճակը դարձնում են անտանելի: Այսպիսով, հայ սպաների զանգվածային ձերբակալության ու աքսորի պատճառով համաժողովրդական դժգոհությունը հասավ իր գագաթնակետին: Ազգային բանակի, հայրենիքի համար իրենց կյանքը զոհաբերելու պատրաստ զինվորականության հաղեպ հայ բոլշևիկների անմարդկային վերաբերմունքը ժողովուրդը չհանդուրժեց: Բանվորագյուղացիական հեղափոխությունը խորացնելու մոլագար

---

¹⁷¹ Հատկանշական է, որ հայ սպաներին աքսորել են նաև Վրաստանից և Ադրբեջանից: Մասնավորապես, Վրաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո 219 հայ սպաներ աքսորվել են Ռյազան: (տե՛ս Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., Երևան, «Գիտություն», 2002, էջ 19:)

¹⁷² Իրագեկ, նշվ. աշխ., էջ 310:

գաղափարաբանությամբ տարված՝ հայ բոլշևիկները ժողովրդին կանգնեցրին ապստամբության դիմելու փաստի առջև¹⁷³:

Սիմոն Վրացյանը հայկական բանակի գլխատման հիմնական մեղսակիցներ համարում է Գ. Աթաբբեկյանին և Ավիսին¹⁷⁴: Նա միաժամանակ անդրադառնում է աքսորված սպաների ընտանիքների ծանր վիճակին: «Նրանք (սպաների ընտանիքները - Խ. Ս.),- գրում է Ս. Վրացյանը,- ամենքը բառիս բուն նշանակությամբ մնացին առանց հացի եւ վերին աստիճանի ողորմելի վիճակի մեջ: Կառավարութիւնը, ի հարկէ, իրեն պարտական չէր զգում օգնելու «հակայեղափոխական»ների ընտանիքներին. Թող կոտորուին, որքան շուտ, այնքան լաւ բանուորա-գիւղացիական իշխանութեան համար»¹⁷⁵: Փաստորեն, հայ բոլշևիկների կարծիքով, Հայաստանում խորհրդային կարգերի խորացմանը խանգարում էին ոչ միայն հայկական բանակի սպաները, այլև վերջիններիս ընտանիքները:

«Հայրենիք» ամսագրում հայ զիվորականության աքսորին անդրադառնում է նաև տարագիր հայ սպա Հակոբ Մարմանդյանը: Վերջինս այս դեպքերի մասին գրելիս հիշում է, որ Հայաստան մտած Չեկան կառավարության հավանությանը ներկայացրեց մի ծրագիր, ըստ որի պետք էր «քշել Հայաստանից բոլոր ղեկավարներին, որոնք անյուսալի են, ապա եւ բոլոր ոչ-կոմունիստ սպաներին, այնուհետեւ քշել մտաւորականութիւնը եւ

---

¹⁷³ Տե՛ս Ստեփանյան Խ., Բոլշևիկների կողմից հայկական բանակի և հայ սպայության հանդեպ հալածանքը որպէս 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ // Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր», Երևան, 2014, թիվ 3 (19), էջ 45:

¹⁷⁴ Տե՛ս Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1924, յունուար, էջ 87:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 90:

այդպիսով միանգամ ընդմիջտ ապահովել սովետական իրաւակարգը Հայաստանում»¹⁷⁶: Հ. Մարմանդյանը գրում է, որ մինչև հունվարի 24-ն էլ «Հայաստանից աքսորել էին միամիտ սպաներին՝ 1-2 տասնեակ հոգու՝ իբրև թէ հրամանատարական կարմիր կուրսերն աւարտելու համար, ապա ուղարկել էին սպաներից եօթանասուն հոգու, յետոյ Դրոյին իր մտերիմներով. Ձերբակալել էին եւ բանտ նետել բոլոր այն սպաներին, հայ թէ ռուս, որոնք ճնշել էին մայիսեան ապստամբութիւնը Հայաստանում կամ կանխապէս մասնակցել էին Դենիկինեան կռիւներին»¹⁷⁷: Տարագիր հայ սպայի համար շատ դժվար է վերհիշել հատկապէս 1921 թ. հունվարի 24-ը: Այդ օրը, ըստ նրա «մի զգուելի հեգնանք էր, ուղղուած հայ ժողովրդի դարաւոր պատմութեանը եւ նրա արդար Դատին»¹⁷⁸:

Հ. Մարմանդյանը գտնում է, որ սպաների ձերբակալութիւնից հետո ժողովրդի հիսաթափությունն արդեն «կատարեալ» դարձավ, ցուցակագրության նպատակով հավաքված սպաներին նենգորեն շրջապատում են ռուսական զորամասերով, զինաթափում և «ապա ձիւն-ձմրան եղանակին քշուեցին մինչեւ Աղստաֆա կայարանը, այնտեղից Բագու-Ռոստով-Ռեազան եւ Արխանգելսկ»¹⁷⁹: Մեր կարծիքով, սփյուռքում հաստատված հայ զինվորականի վկայությունը փաստում է, որ հայ սպաների ասքորը ևս խորը հիսաթափություն առաջ բերեց և նպաստեց Փետրվարյան ապստամբությանը:

---

¹⁷⁶ Մարմանդեան Յ., Հայ սպաների աքսորը (մի էջ հայ սպայի յուշերից) // «Հայրենիք», 1934, օգոստոս, էջ 103:

¹⁷⁷ Նույն տեղում:

¹⁷⁸ Նույն տեղում:

¹⁷⁹ Նույն տեղում:

Հայ սպանների աքսորի բացասական հետևանքներին են անդրադարձել նաև Ա. Արշակունի¹⁸⁰, Աշոտ Թաթուր¹⁸¹, Արշակ Ալպոյաճյանը: Վերջինս այս կապակցությամբ գրում է. «Հայ պետութեան մը առաջին որոշիչ նշանը՝ Հայ Բանակը գոյութիւն ունենալէ կը դադրէր, վասնզի Կասեանի կառավարութիւնը ոչ միայն դէկտ. 17ին զօրացրումով հայ բանակը կը ջնջէր, այլև անոր սպաները դառով մը կը հեռացնէր երկրէն»¹⁸²: Փաստորեն, նույնիսկ Դաշնակցությանն ընդդիմադիր հասարակական գործիչ Ա. Ալպոյաճյանի համար էին ակնհայտ հայ սպայության ձերբակալության և աքսորի անիմաստ և անհեռատես լինելը: Իսկապէս, դավադրություն էր հայկական բանակի սերուցքին երկրից հեռացնելը:

Հայ սպայության ձերբակալությամբ պայմանավորված հիսաթափությունների խորացմանն անդրադառնում է նաև Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ը¹⁸³: Մեր կարծիքով, սփյուռքահայ տարբեր շրջանակների վկայությունները համոզիչ են դարձնում այն իրողությունը, որ հատկապէս հայ սպանների հանդեպ կիրառված բռնություններն ու աքսորը վճռորոշ եղան ոչ միայն Փետրվարյան հակաբոլշևիկյան ասպտամբությունը սկսելու հարցում, այլև հնարավորինս արագացրեցին դեպքերը:

Հայ սպանների աքսորի կապակցությամբ արժանահիշատակ է բոլշևիկ ղեկավար գործիչ Ասքանազ Մոավյանի գնահատականը: Վերջինս նկատի ունենալով նաև Հայաստանի հայկական բանակի սպանների արտաքսումը, բացատրում է, որ իրենք՝ բոլշևիկները, դաշնակցականների դեմ սուր և կատաղի պայքա-

---

¹⁸⁰ Տե՛ս Արշակունի Ա., նշվ. աշխ., էջ 45:

¹⁸¹ Տե՛ս «Յառաջ», 1929, 21 փետրուարի:

¹⁸² Ալպոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 250:

¹⁸³ Տե՛ս «Ճակատամարտ», 1921, 8 մարտի:

րի համար բոլորովին պատրաստ չէին, որ Կենտկոմի վերջին ամսի քաղաքականությունը խորհրդային իշխանության նկատմամբ առաջացրել էր բացասական տրամադրություն¹⁸⁴: Փաստորեն, որոշ հայ բոլշևիկ ղեկավարներ նույնպես ընդունում են հայ սպաներին երկրից արտաքսելու սխալականությունը:

Այսպիսով, 1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը, քննելով 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները, վերջիններիս թվում առանձնացնում է բոլշևիկյան իշխանությունների բացասական վերաբերմունքը դեպի հայ զորքն ու սպայությունը: Հայկական բանակի սպաների ձերբակալությունը և արքորը խոր հիասթափությունների պատճառ հանդիսացան: Բոլշևիկյան իշխանությունների վարած քաղաքականության հանդեպ զանգվածային դժգոհություններն ավելի սրվեցին, ինչը հանգեցրեց համաժողովրդական ապստամբության:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ առանցքային է համարում քաղաքացիական կռիվներ հրահրելու նպատակով բոլշևիկյան իշխանությունների սադրանքները: Քանի որ Հայաստանում բոլշևիկները հենարան չունեին, իրենց մենատիրությունը «կայուն» դարձնելու մտադրությամբ նրանք մի շարք բռնություններ գործադրեցին, որոնք շատ դեպքերում քաղաքացիական կռիվներ էին սադրում¹⁸⁵: Իրազեկի բնորոշմամբ, նման բռնութ-

---

¹⁸⁴ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 31:

¹⁸⁵ Հայ բոլշևիկների կողմից քաղաքացիական կռիվներ սադրելու խնդրին անդրադարձել են պատմաբաններ Վլադիմիր Ղազախեցյանն ու Գալուստ Գալոյանը: «Երբ արդեն այդ պայթյունը տեղի էր ունեցել և երկիրը ներգրավվել էր քաղաքացիական պատերազմի հորձանուտը, Հայիեղկոմի և Հայկոմկոմի Կենտկոմի անդամ Ասքանազ Մռավյանը նամակով դիմեց Մոսկվայում գտնվող հայ գործընկերներին, նրանց միջոցով տեղեկացնելու համար Վ.

յուններ «նոյնիսկ իսրայելցիները չէին տեսել գերութեան մեջ Եգիպտոսում»¹⁸⁶: Վերջինս գտնում է, որ բոլշևիկյան իշխանութ-
յունների գործադրած բռնությունները նպատակաուղղված էին
ժողովրդին ըմբոստության մղելուն: Ըստ բոլշևիկների, քաղա-
քացիական կռվի բովով հաստատված իշխանությունն ավելի ա-
մուր կլիներ¹⁸⁷:

Լենինին նամակի բովանդակության մասին և խնդրելու համապատասխան
օգնություն: Ա. Մռավյանը պարզաբանում է «դաշնակցական
արկածախնդրության» պատճառները, դա կապելով դաշնակցականների
նկատմամբ գործադրած բռնությունների հետ: Թերթը («Կոմունիստ»-Խ.Ս.)
աղմուկով և ճղճղան տոնով կոչում էր քաղաքացիական պատերազմի:
Մթնոլորտը շիկանում էր յուրաքանչյուր ժամ: Ըստ Մռավյանի, դրանից
օգտվեցին գաղտնի աշխատանք տանող դաշնակցականները և հաջողությամբ
կազմակերպեցին իրենց հակախորհրդային ելույթը»,- գրում է Վ.
Ղազախեցյանը (տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 31): Ի
դեպ, Ա. Մռավյանը «Կոմունիստ» թերթի քաղաքացիական կռվի կոչերը
քննադատող նամակ է գրում նաև Մոսկվա (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 79. Թ. 1 և
հակ.- 6 և հակ., հմմտ. Հ.Յ.Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը,
էջ 18): Առավել մեղմ, բայց կրկին իրատես գնահատական է տալիս նաև Գ.
Գալոյանը. «Հայաստանում հակախորհրդային խռովության բարձրացման
խնդրում մեղքի նշանակալից բաժինն ընկնում էր, անշուշտ, Հայաստանի
կոմկուսի ղեկավարության վրա: Դաշնակցություն կուսակցության դեմ
պայքարի քաղաքականությունը, ինչպես այդ մասին նշել են Ս. Կապյանը և Ա.
Մռավյանը 1921 թ. հունվարի 28-ին կուսակցության Կովկասյան բյուրոյին
հասցեագրած նամակում, ըստ էության «ուղղված էր ամբողջ հայ
մտավորականության դեմ...», ինչը «հոգեբանական սուր ռեակցիա էր
առաջացրել ընդդեմ խորհրդային իշխանության...»: Նրանք գտնում էին, որ
Հայկոմկուսի ղեկավարության քաղաքականությունը «արհեստականորեն հող
է ստեղծում հակահեղափոխության համար»: Չկիսելով այդ
քաղաքականությունը, Ս. Կապյանը և Ա. Մռավյանը հայտարարեցին, որ
իրենք դուրս են գալիս Հայիեղկոմի կազմից» (տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը
և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 426):

¹⁸⁶ Իրազեկ, նշվ. աշխ., էջ 305:

¹⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

Հայաստանում քաղաքացիական կռիվներ հրահրելու մտադրություն հայ բոլշևիկներն ունեցել են ի սկզբանե: Դեռևս 1920 թ. հունվարի 18-19-ին Երևանում կայացած Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների առաջին համագումարում առաջնահերթ խնդիր է համարվել քաղաքացիական պատերազմն ընդդեմ «տրապետող դասակարգի և դաշնակցական կառավարության»¹⁸⁸:

Քաղաքացիական կռիվ հրահրելու «առաջամարտիկը» «Կոմունիստ» թերթն էր: Հ. Քաջազունին գրում է, որ բոլշևիկյան պաշտոնաթերթն անընդհատ փորձում էր հիմնավորել քաղաքացիական կռիվի «անհրաժեշտությունը»: «Յեղափոխութեան յաղթանակը ապահովուած չէ Հայաստանում, որովհետեւ այստեղ չի եղել քաղաքացիական պատերազմ: Կռիւ է հարկաւոր, որպէսզի իսկապէս բնաջինջ լինեն հակայեղափոխական տարրերը: Կռիւ է հարկաւոր, որպէսզի խորանայ բանուորագիւղացիական դասակարգային գիտակցութիւնը: Յեղափոխական պրոլետարիատը պիտի թափէ իր ձեռքով բուրժուազիայի արիւնը, որպէսզի անանցանելի վիճակի բաց անի իր եւ նրա միջեւ», - բոլշևիկյան քարոզչության մասին այսպէս է ներկայացնում Հայաստանի առաջին վարչապետը¹⁸⁹: Կարծում ենք, «Կոմունիստ»-ի «արյուն հեղելու» հիվանդագին կոչերը չէին բխում ոչ գործող, և ոչ էլ նախկին իշխանությունների շահերից: Պարզապէս չափից ավելի հեղափոխական երևալու մարմաջը կուրացրել էր շատերին:

---

¹⁸⁸ Ղարիբջանյան Գ., Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի կազմավորումը և Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1960, թիվ 4, էջ 44:

¹⁸⁹ Քաջազունի Յ., Յետ մահու..., էջ 63:

Ս. Վրացյանն իր հուշերում գրում է, որ «բոլշևիկների բոլոր ջանքերն ուղղուած էին այն կողմ, որ քաղաքացիական կռիւ ստեղծուի: Եւ «ջահել» կոմունիստները չափազանց դժգոհ էին, որ «հակայեղափոխութիւնը» Հայաստանում գլուխ չի բարձրացնում»¹⁹⁰: Վերևում նշել էինք, որ Ս. Վրացյանը և Հ. Տերտերյանը Ս. Կասյանի ուշադրությունը հրավիրում են «ստեղծված վտանգատր կացութեան»¹⁹¹: Մինչդեռ Հայհեղկոմի անդամներ Ս. Կասյանը և Ավիսը դեռևս դեկտեմբերի չորսին իրենց դժգոհությունն են հայտնում Լեգրանին¹⁹², որովհետև վերջինս համաձայնության է եկել դաշնակցականների հետ, և առանց կոմի է իշխանությունը փոխանցվել բոլշևիկներին¹⁹³: Բացի այդ բոլշևիկ ղեկավարները պահանջում են, որ Դրոն և Հ. Տերտերյանը հրաժարական տան և դուրս գան Հայհեղկոմի կազմից¹⁹⁴: Քաղաքացիական կոմի տենդով տառապող հայ բոլշևիկների մասին Վրացյանը նաև հետևյալն է գրում. «Եթե դեկտ. 2-ից յետոյ Հայաստան եկած լինէին սեփական ուղեղի տէր բոլշևիկներ ու ոչ թէ ինքնուրոյնութիւնից զուրկ, թեթեւամիտ ու խակ ֆանֆարօններ, պատասխանատւության գիտակցութիւնը չունեցող երեխաներ, Աթարբեգեանի ու Աւիսի պէս հոգեկան հիւանդներ եւ կամ Կասեանի տիպի անկամ ու ողորմելի ներքինիներ՝ մարդիկ, որոնց քաղաքական իմաստու-

---

¹⁹⁰ Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, փետրուար, էջ 32:

¹⁹¹ Նույն տեղում, էջ 34:

¹⁹² Հետխորհրդային հայ պատմագիտության մեջ Հայաստանում Լեգրանի կողմից անադմուկ իշխանափոխություն իրականացնելու վերաբերյալ հայ բոլշևիկների դժգոհությունը մեկնաբանվել է նաև որպես վերջիններիս կողմից ստվերում չմնալու ձգտում (տե՛ս Խաչատրյան Կ., Հայաստանը խորհրդաքեմալական հարաբերությունների ոլորտում 1920 թվականին // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1997 թիվ 3):

¹⁹³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1923 , դեկտեմբեր, էջ 67-68:

¹⁹⁴ Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, Զանգակ -97, 1999, էջ 483:

թիւնը ոչ թէ սեփական երկրի վիճակից է թելադրում, այլ Լենինների հապճեպով գրուած պատահական նամակներից՝ հայ կեանքի շատ պայմաններ այլ կերպ կը դասաւորուէին...»¹⁹⁵: Փաստորեն, հայ բոլշեիկների համար գերադասելի էր իշխանությունը քաղաքացիական կռիւի միջոցով ձեռք բերել, քան՝ խաղաղ և անարյուն ճանապարհով: Նրանց համար սա կարևոր էր բանվորագյուղացիական հեղափոխության խորացման տեսակետից:

Բոլշեիկների այս վարքագիծը հետևյալ կերպ է մեկնաբանում Ա. Արշակունին: Նա գրում է, որ բոլշեիկներից շատերը «անձեռնհաս էին ըմբռնելու սոցիալական յեղափոխութիւնը: Նրանք չէին հասկանում Հոկտեմբերեան յեղաշրջման նպատակն ու իմաստը, հեռու գաղափար իսկ չունէին բանուորական դիկտատուրայի եւ ոչ էլ պետական որևէ ձեւի մասին: Նրանք չգիտէին սոցիալիզմի ուսմունքն ու էութիւնը»¹⁹⁶: Ըստ էության, հայ բոլշեիկները, չորացնելով սոցիալիստական հեղափոխության հիմնական նպատակները, փորձում էին երկրում սոցիալիստական կարգեր հաստատել, իսկ հեղափոխությունն իրենց համար նախնառաջ քաղաքացիական կռիւներն էին:

Նույն խնդրին անդրադառնալով՝ Գարեգին Նժդեհը նշում է, որ «Երեւանի բոլշեիկները բռնուած էին «գերյեղափոխական քոր ու եռով», եւ կազմում էին ղեկավարութեան մեծամասնութիւնը: Հայ բոլշեիկներն աշխատում էին Հայաստանում արհեստական կերպով «յեղափոխական տենդ» ստեղծել»¹⁹⁷: Հայաստանում «հեղափոխության տենդ» տարածելու հարցում Նժդեհը մեղադրում է հատկապէս Չեկայի նախագահ Գ. Աթաբաբեկյանին

---

¹⁹⁵ Վրացեան Ա., Էջեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1923, փետրուար, էջ 43:

¹⁹⁶ Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1927, փետրուար, էջ 42:

¹⁹⁷ Նժդեհ Գ., Իմ պատասխանը ..., էջ 62:

և Ավիսին, որոնք իրենց արարքներով նպաստեցին հալածանքների և սպանությունների «պսիխոզի ստեղծմանը»: Իսկ հայ կոմունիստների բերածը ոչ թե բոլշևիզմ էր, այլ՝ Նժդեհի բնութագրմամբ՝ «քաղաքական եւ ընկերային խուլիզանություն»¹⁹⁸: Գ. Նժդեհի այս ձևակերպումները, բնութագրում են Հայաստանում քաղաքացիական կռիվի մթնոլորտ ստեղծելու հայ բոլշևիկների նախատրամադրվածության մասին: Անշուշտ, տարագիր հայ գործիչը կարող էր փոքր ինչ վառ գույներով ներկայացնել իրականությունը, սակայն հայ բոլշևիկների կողմից ներքին արյունահեղություն հրահրելու մղումն ակնհայտ էր:

Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթում բոլշևիկների կողմից քաղաքացիական կռիվ քարոզելու մասին է հիշատակում նաև հայ ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ, տարագիր Օսնիկ Մխիթարյանը: Նա ևս դժգոհում է, որ բոլշևիկներն առաջին իսկ օրվանից չհարգեցին դեկտեմբերի 2-ի պայմանագրի և ոչ մի կետը: «Համաձայնագիրը իր բոլոր կետերուն մեջ այսքան շնականօրէն կռիկրտելէ ետք բոլշևիկները անցան ահ ուսարսափի ծանօթ քաղաքականութեան: Իբրեւ առաջին ողջոյնի խօսք Հայաստանի իշխանութեան կոչեցին՝ կեցցե քաղաքացիական կռիւր: **Մեզ հետ կամ մեր դեմ** արին հոտող մարտահրաւեր ուղղեցին արեւմտահայ ապրելու ծածք մը եւ ցամաք հաց իսկ չունեցող գաղթականութեան եւ Դաշնակցութեան դէմ կռուելու բոլոր միջոցները ներելի համարեցին ու գործի անցան», - գրում է Օ. Մխիթարյանը¹⁹⁹: Անկասկած, այս վկայությունը ևս փաստում է քաղաքացիական կռիվ սկսելու բոլշևիկների ունեցած նախատրամադրվածության մասին:

---

¹⁹⁸ Նժդեհ Գ., Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, Երևան, ՀՀ Արխիվային գործի գործակալություն, 2002, էջ 227:

¹⁹⁹ «Հայրենիք, 1928, 18 փետրուարի:

Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի հոդվածագիր Ջավեն Աշխատունին (Ջաքար Յոլյան) անդրադառնում է կոմունիստների ժողովներում անընդհատ քննարկվող քաղաքացիական կռիվների անհրաժեշտության հարցին²⁰⁰: Ըստ նրա, բոլշևիկները պրոլետարիատի գերիշխանությունը հաստատելու համար հակված էին անպայմանորեն արյուն հեղելու: Վերևում մենք անդրադարձանք կարմիր բանակի հրամանատար Դրոյի ունեցած հեղինակությանը: Տեսնելով բոլշևիկների կողմից քաղաքացիական կռիվներ հրահրելու ցանկությունը և գիտակցելով պահի լրջությունը, նա, ըստ Ջ. Աշխատունու, փորձում է Մոսկվայի միջոցով ազդել հայ բոլշևիկների վրա: Վերջիններս էլ, ինչպես վերևում նշեցինք, կարծում էին, որ Դրոյի ներկայությունը Հայաստանում կարող էր խանգարել իրենց «հեղափոխական» գործունեությունը, և իրենք ևս հակված էին Դրոյին հեռացնելու Հայաստանից: Դրոն, թեև գիտակցում էր բոլշևիկների մտադրությունը, այնուամենայնիվ տեղի է տալիս նրանց ճնշմանը և համաձայնվում է մեկնել Մոսկվա²⁰¹: Մեր կարծիքով, Դրոն բոլոր հնարավորություններն ուներ Հայաստանից չհեռանալու, վատագույն դեպքում նա կարող էր անցնել ընդհատակ: Սակայն իրավիճակը չարելու ցանկությունը նրան մղեց ենթարկվել իշխանությունների որոշմանը: Ի դեպ, Ս. Վրացյանը գրում է, որ հատկապես Դրոյին Հայաստանից հեռացնելուց հետո բոլշևիկներն ամբողջ թափով սկսեցին «զարգացնել քաղաքացիական կռիւը» եւ «խորացնել բանուորա-գիւղացիական յեղափոխութիւնը»²⁰²: Փաս-

---

²⁰⁰ Տե՛ս Աշխատունի Ջ., Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից // «Հայրենիք», 1925թ., յուլիս, էջ 128:

²⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰² Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք» ամսագիր, 1923 թ., նոյեմբեր, էջ 63-73, յունուար, էջ 83:

տորեն, տարագիր հայ գործիչները գտնում են, որ հրահրվող քաղաքացիական կռիվներում հաջողությունն ապահովագրելու համար հայ բոլշևիկները նախանձախնդիր կերպով Դրոյին հեռացրին Հայաստանից և «գործուղեցին» Մոսկվա:

Սփյուռքահայ մեկ այլ գործիչ՝ Աշոտ Թաթուլը Փարիզի «Հառաջ» թերթում գրում է, որ բոլշևիկները քաղաքացիական կռիվի ձգտում էին, որպեսզի արտաքին աշխարհին ապացուցեն «թե «Հայաստանի բանուորագիղացիական յեղափոխությունը տապալեց Դաշնակներու բռնապետական կառավարութիւնը»²⁰³: Փաստորեն, հանուն իրենց «հեղափոխական» հավակնությունների բավարարման հայ բոլշևիկների գործադրած քայլերը ավելի սրեցին իրավիճակը՝ չգիտակցելով երկիրն ավելորդ արյունահեղությունից հեռու պահելու կարևորությունը:

Մեր կարծիքով, ցեղասպանության և հայ թուրքական պատերազմի պատճառով հսկայական զոհեր տված հայությանը պետք էր զերծ պահել ավելորդ զոհերից: Մինչդեռ բոլշևիկյան իշխանություններն ամեն ինչ արեցին նոր արյունահեղություն սադրելու համար:

Բոլշևիկների՝ քաղաքացիական կռիվ հրահրելու ցանկության մասին գրում է նաև Հ. Տերտերյանը. «Վայրկեանը ծայր աստիճան աննպաստ էր եւ դրսից դիտողի համար աններելի՝ որեւէ խռովութիւն Հայաստանում: Մենք գիտակցում էինք այդ եւ ամէն կերպ խուսափում էինք քաղաքացիական կռիւներից: Բոլշևիկների համար, ընդհակառակն, քաղաքացիական կռիւը ցանկալի էր: Նրանք, յիմարաբար, համաշխարհային յեղափոխութեան գաղափարից շլացած՝ պատրաստ էին Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը զոհել յաղթանակի համար: Եթէ հայն ու Հայաստանը

---

²⁰³ «Յառաջ», 1929, 21 փետրուարի:

բուլշևիկների համար լինելին նպատակ եւ ոչ թէ միջոց՝ համաշխարհային յեղափոխութեան հասնելու, նրանք թոյլ չէին տայ եւ ի վիճակի էին թոյլ չտալու, որ հայ-թրքական պատերազմը տեղի ունենար եւ չօգնէին թուրքերուն խեղդամահ անելու Հայաստանը»²⁰⁴: Մեր կարծիքով, ճիշտ է Հ. Տերտերյանի այն դիտարկումը, որ հայ բուլշևիկների մեծ մասի համար գերխնդիրը ոչ թէ հայ ժողովրդի փրկությունն էր, այլ համաշխարհային հեղափոխությունը:

Հատկանշական է նաև այն, որ փորձեր են եղել կանխելու եղբայրասպան կռիվը: Սակայն, ինչպես նշվում է «Դրոշակ»ի խմբագրականում, հայ բուլշևիկները լսել անգամ չէին ուզում քաղաքացիական կռիվներից խուսափելու մասին: Նրանք դա Հայաստանում անհրաժեշտություն էին համարում, գտնում էին, որ պետք է «Հայաստանում էլ «բուրժուազիայի» արիւնը հոսի, որպէսզի խորհրդային իշխանութիւնը ամրանայ ու խորանայ: Եւ իրօք, ամէն օր գումարուղ բոլոր միտինգներում, «Կօմունիստ» թերթի բոլոր խմբագրականներում ու յօդաձևներում միայն մէկ իշխող միտք էր արտայայտուում – քաղաքացիական կռի անհրաժեշտութիւնը»²⁰⁵: Այսպիսով, կարելի է ընդունել, որ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ, բուլշևիկյան սադրանքները հանդիսանում էին նրանց քարոզչության հիմնական առանցքներից մեկը:

Ի դեպ, «Դրոշակ»-ի վերոնշյալ խմբագրականն անդրադառնում է նաև բուլշևիկների այն խոստովանությանը, որ սխալ էր ի-

---

²⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 199:

²⁰⁵ «Դրոշակ», 1926, թիւ 2, էջ 39:

րենց կողմից Հայաստանում Ռուսաստանյան բռնությունների փորձի կիրառումը²⁰⁶:

Ամփոփումից առաջ նշենք Ս. Վրացյանի եզրակացությունը բոլշևիկների հրահրած սադրանքների վերաբերյալ. «Փետրուարեան յեղաշրջումը արդիւնք էր ներքին պատճառների՝ հետեւանք բոլշևիկների յանցաւոր քաղաքականութեան: Նա չէր բխում քաղաքական հանգամանքների միջազգային նոր դասաւորութիւնից: Միջազգային կացութիւնն, ընդհակառակն, աւելի նպաստաւոր էր բոլշևիկների համար. Ադրբէջանն անշարժ էր, Վրաստանի անկումն անխուսափելի, Ռուսաստանի ներսը լուրջ շարժումներ չկային, Եւրոպան զբաղւած էր սեփական հոգսերով, եւ տաճիկ-բոլշևիկեան բարեկամութիւնն աւելի եւս ամրանալու վրա: Յեղափոխութեան քաղաքական պատճառ չկար, եւ շարժումը տեղի չէր ունենայ, եթէ բոլշևիկներն իրենք պրովոկացիայի չենթարկէին ժողովրդին»²⁰⁷:

Ըստ էության, իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով վերցնելուց հետո, բոլշևիկները բոլոր հնարավորություններն ունեին քաղաքացիական կռիվներ սադրելու փոխարեն լծվել երկրի վերաշինության գործին: Ներկայացված աշխարհաքաղաքական իրավիճակը նույնպես ձեռնտու էր նրանց: Չկար նաև ներքին վտանգ: Բռնություն գործադրելու, ճանապարհով իրենց իշխանությունը հաստատելու «հեղափոխական» մոլուցքը, սակայն, երկիրը հասցրեց եղբայրասպան քաղաքացիական կռիվների դուռը:

Այսպիսով, 1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը, անդրադառնալով փետրվարյան

---

²⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰⁷ Վրացեան Ս., Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականութիւնը) // «Վեմ», 1938, Զ տարի, թիւ 1, էջ 4:

ապստամբության պատճառներին, ընդգծում է հայ բոլշևիկների կողմից քաղաքացիական կռիվներ սադրելու կամ հրահրելու հանգամանքը: Մփյուռքյան թերթերն ու գործիչները գտնում են, որ բոլշևիկները չէին համակերպվում իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով ընդունելու փաստի հետ: Վերջիններս, «բանվորազյուղացիական հեղափոխությունը» խորացնելու, Մոսկվայի բելշևիկների մոտ իրենց «հեղափոխականությունն» ապացուցելու մոլուցքով տարված, ամենուր քարոզում և գործում էին ի նպաստ եղբայրասպան քաղաքացիական կռիվների: Հայ բոլշևիկների սադրիչ գործելակերպը, ըստ սփյուռքահայ մամուլի, փետրվարյան ապստամբության գլխավոր պատճառներից մեկն էր:

Գործադրվող բռնությունների պայմաններում չէր կարող լինել խոսքի և մամուլի ազատություն: Ս. Վրացյանը գրում է, որ «Հայաստանի ամբողջ տարածութեան վրայ բոլորովին մեռաւ ազատ միտքն ու հասարակական կեանքը»²⁰⁸: Նա խոսում է նաև մամուլի սահմանափակումների մասին. «Մամուլը ներկայացուած էր «Կոմունիստ», «Աղքատ գիւղացի» ու «Կարմիր բանուոր» անբովանդակ ու ողորմելի հայիոյաթերթերով, որոնք փակցում էին պատերին եւ Դաշնակցականների գլխին թափուած ջղագար լուտանքներից ու կոմունիստական անհամ յօդուածներից գատ ոչինչ չէին պարունակում»²⁰⁹:

Մամուլի և խոսքի ազատության արգելքի փաստն արձանագրում է նաև «Հայրենիք» օրաթերթը²¹⁰: Բոլշևիկյան թերթերից բացի, մյուս բոլոր թերթերը հռչակվել էին բանվորազյուղացիական

---

²⁰⁸ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1924, յունուար, էջ 85:

²⁰⁹ Նույն տեղում:

²¹⁰ Տե՛ս «Հայրենիք», 1931, 18 փետրուարի:

իշխանության թշնամիներ²¹¹: Մեր կարծիքով, բոլշևիկյան մամուլի կողմից իրականացվող հակադաշնակցական, հակաանկախական քարոզչությանը զուգահեռ ոչ կոմունիստական մամուլի արգելումը ավելի սրեց կացությունը:

Ոչ կոմունիստական մամուլի արգելանքի մասին է գրում նաև Ա. Ալպոյաճյանը. «Փակուեցին բոլոր թերթերն ու լրագիրները – բացի կոմունիստականներից: Մասնաւոր տպարանները կամ փակուեցին և կամ պետականացուեցին: Արգիլուեցին բոլոր ժողովներն ու հաւաքոյթները – բացի կոմունիստականներից»²¹²: Մփյուռքահայ ականավոր գործիչը ցավով է, նշում, որ իրենց նման գործելակերպով բոլշևիկները բազմաթիվ լրագրողների, տպարանների աշխատակիցների զրկեցին իրենց ապրուստը հայթայթելու հնարավորությունից²¹³:

Հայաստանում տարբեր կուսակցությունների թերթերի փակման մասին է գրում Կ. Պոլսի «ճակատամարտը». «Հայաստանի մեջ լոյս տեսնող թերթերէն ոչ մէկը կ'ապրի այսօր: Պօլշեւիկները մտան չմտան փակեցին բոլոր թերթերը ինչ հոսանքի ալ պատկանէին անոնք,- ինչպէս Հ.Յ.Դաշնակցութեան օրկան «Յառաջը», Ժողովրդական կուսակցութեան «Ժողովուրդը», Ռամկավարներու «Հայաստանի ձայնը», Սօցեալ Դեմօկրատներու «Սօցեալ Դեմօկրատը», Էս-Էռներու «Սօցիալիստ Յեղափոխականը», զինուորական օրկան «Ռազմիկը», Հայկօպի պաշտոնաթերթ «Հայաստանի Կօօպերացիան», և գաւառներու մեջ հրատարակուող բոլոր թերթերը: Ոչ միայն փակեցին զանոնք, այլև գրաւեցին անոնց տպարանները, որպէսզի իրենց թերթերը լոյս ընծայեն

---

²¹¹ Տե՛ս Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1927, փետրուար, էջ 44:

²¹² Ալպոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 251:

²¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

հոն»²¹⁴: Գահիրեի «Չուսաբերը», նոր խորհրդայնացված Հայաստանում խոսքի ազատության կտրուկ սահմանափակումների մասին հիշատակելիս, մատնանշում է. «Հայաստանի մեջ ոչ միայն ազատութիւն չկար լեզու կամ ոտքեր շարժելու, խօսելու կամ երթեւեկելու համար, այլ օդ իսկ չկար անխօս ու անշարժ շնչելու համար»²¹⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Փետրվարյան ասպտամբության պատճառների մեջ սփյուռքահայ թերթերի գնահատամբ պակաս կարևոր չեն նաև բոլշևիկների կողմից խոսքի և մամուլի ազատությունների կտրուկ սահմանափակումները:

Փետրվարյան ասպտամբության պատճառների մեջ էական էր նաև բոլշևիկների բացասական վերաբերմունքը դեպի ազգային խնդիրները: Ինչպես դիպուկ է նկատել Գ. Նժդեհը, ազգային խնդիրների մերժումով բոլշևիկները «կ'աշխատէին Հայաստանում կեանքի կոչել «նոր» հայր՝ անաստուած, անընտանիք, անհայրենիք»²¹⁶:

Արևմտահայության և Արևմտահայաստանի խնդիրների հանդեպ խիստ բացասական վերաբերմունքի առաջամարտիկը «Կոմունիստ» թերթն էր, որի հրապարակումների հետևանքների մասին է վկայում Արմեն Սևանը²¹⁷:

Արևմտահայության և Արևմտահայաստանի խնդրի հանդեպ «Կոմունիստ»-ի վերաբերմունքին կարելի է ծանոթանալ թերթից վերցված հետևյալ ընդարձակ մեջբերման մեջ. «Մենք կոմունիստներս և Հայաստանի Խորհրդային իշխանութիւնը բոլորո-

---

²¹⁴ «Ճակատամարտ», 1921, 8 մարտի:

²¹⁵ «Յուսաբեր», Գահիրե, 1931, 18 փետրուար:

²¹⁶ Նժդեհ Գ., Իմ պատասխանը. Հայաստանի ողբերգութիւնը թրքօրոշելիկ փաստաթղթերի լոյսի տակ, Մոֆիա, տպ. Պ. Պալըզճեան, էջ 63:

²¹⁷ Տե՛ս Սեւան Ա., նշվ. աշխ., էջ 95:

վին չենք ցաւում, երբ բանւորագիւղացիական Հայաստանից իսպառ կոչնչանան տաճկահայ սպեկուլիանտներն ու թալանչիները, որ տասնեակ տարիների ընթացքում քամել են աշխատաւոր ժողովրդին, և տաճկահայ ինտելիգենտները, որ ժողովրդի մէջ սնել են այն հաւատը, որ փրկութիւնը իմպերիալիստական Եւրոպայից է գալու կամ Տաճկաստանի ոչնչացման մէջն է: ...Մեզ համար «հայոց հարցը» տնտեսական անհրաժեշտութեան և սոցիալական արդարութեան խնդիր է: ... Ուստի Հայաստանի Խորհրդային իշխանութիւնը դէն է շարտում «Միացեալ և անկախ Հայաստանի» ծրագիրը, որ մշակել էին Անտանտան ու հայ բուրժուաները՝ հայ եւ տաճիկ աշխատաւորութեանը ստրկացնելու և կողոպտելու համար»²¹⁸:

Փաստորէն, բոլշևիկյան պաշտոնաթերթը հրապարակավ մարտահրավեր է նետում հայ մտավորականությանը, Արևմտահայաստանի խնդիրը համարում միայն սոցիալական և տնտեսական հարց: Ամենազավեշտալին այն է, որ հայ կոմունիստները Միացյալ Հայաստանի գաղափարը համարում են հայ և թուրք «աշխատավորությանը» կողոպտելու համար առաջացած մի հորինվածք: Հայ բոլշևիկների այս «գրոհը ազգային ոգու դէմ», «ամօթալի թրքասիրութիւնը» Գ. Նժդեհը պայմանավորում է նրանց «հոգեւոր ստրկութեամբ»²¹⁹: Կարծում ենք, «Կոմունիստ»-ի նմանատիպ հրապարակումները ոչ միայն չէին բխում հայ ժողովրդի շահերից, այլև ուղղակիորէն սադրիչ նպատակներ էին հետապնդում:

Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարներից Կարո Սասունին նույնպէս փաստում է, որ արևմտահայության դէմ պայ-

---

²¹⁸ «Կոմունիստ», 1920, 26 դեկտեմբերի:

²¹⁹ Տե՛ս Նժդեհ Գ., Հատընտիր, Երևան, «Հայաստան», 2001, էջ 215:

քարի «առաջամարտիկի դերը ստանձնել էր «Կոմունիստ» թերթը, որի հունվարյան երկու խմբագրականները խիստ գրգռիչ եղան²²⁰: «Մեզ հետ կամ մեզ դեմ» վերնագրով խմբագրականում ճնշում էր գործադրվում արևմտահայերի վրա, ովքեր իրենց լռությամբ դեմ էին արտահայտվում խորհրդային իշխանություններին: «Միացյալ և անկախ Հայաստանի խնդիրը» վերնագրված խմբագրականը դարձյալ ուղղված էր արևմտահայերի դեմ և «բացորոշ կերպով ասում էր, թե «Տաճկահայաստանի անկախութեան մասին խօսք անելն իսկ անելորդ է. թե «յեղափոխական եւ դեմոկրատիկ» Թուրքիայի ոչ մի կտոր հողը չպետք է գրաւուի. թե իմպերիալիստների տուած երազներով սնելն անելորդ է, եւ թէ նրանք, որ դեռ կը հանդգնին այդ յոյսերով ապրել՝ պիտի տրորուին եւ ճզմուին «յեղափոխական» ալիքների տակ: «Մենք,- ասում էին բոլշևիկները,- մեր ձեռքն ենք կարկառած «եղբայրական, յեղափոխական» Թուրքիային, եւ ովքեր, որ կ'ուզեն իրենց ծննդավայր դառնալ, պետք է գնան եւ ենթարկուեն Տաճկաստանի յեղափոխական իշխանութեան»²²¹: Ըստ էության, համաշխարհային հեղափոխության մոլուցքը այնքան էր բթացրել հայ բոլշևիկների միտքը, որն արևմտահայության և Արևմտահայաստանի խնդրի հանդեպ նրանց պահվածքը քաղաքական անմեղսունակության դրսևորում կարելի է համարել:

Ավելին, բոլշևիկները կարծում էին, որ արևմտահայերն են թուրքական իշխանությունների՝ Հայաստանի հանդեպ ունեցած վատ տրամադրվածության գլխավոր պատճառը²²²:

---

²²⁰ Տե՛ս Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր էջ 95:

²²¹ Նույն տեղում:

²²² Տե՛ս Ստեփանյան Խ., Ազգային խնդիրների անտեսումը որպէս 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը // «Հայոց պատմու-

Բոլշևիկյան իշխանությունները, արևմտահայության խնդիրներին հետամուտ լինելու, գաղթականների հոգսերը թեթևացնելու փոխարեն, նրանց ստիպում էին կռվի ելնել «դաշնակցականների», «խմբապետների» և այլ կարգի «հակահեղափոխական տարրերի» դեմ, որպեսզի հաղթանակի բանվորագյուղացիական հեղափոխությունը, ինչից հետո, ըստ բոլշևիկների, գաղթականների դրույթունը կբարելավվի²²³: Նրանք գաղթական արևմտահայերին էլ էին տրամադրում և մղում քաղաքացիական պատերազմի: «Գաղթականութեան շահերը պահանջում են, որ նա ակտիւ մասնակցէ յեղափոխութեան խորացման և ամրացմանը թէ քաղաքացիական կռիւ և թէ կոմունիստական շինարարական աշխատանքի ֆրոնտներում»²²⁴: Ինչպես տեսնում ենք, արևմտահայերի խնդիրները լուծելու փոխարեն, վերջիններիս հայ կոմունիստ ղեկավարները մղում էին «դասակարգային» պայքարի: Կարծում ենք, ավելի ճիշտ կլիներ արևմտահայերին հեղափոխական պայքարի մեջ ներքաշելու համար հայ բոլշևիկները ահաբեկելու փոխարեն փորձելին փոքրիշատե լուծել նրանց խնդիրները:

Կ. Սասունին նշում է, որ «դասակարգային» կռվի անվան տակ բոլշևիկյան իշխանությունը առանձնահատուկ պայքար էր մղում արևմտահայ աշխատավորության դեմ²²⁵: Նրա պնդմամբ՝ բոլշևիկներին զայրացնում էր արևմտահայերի համերաշխ միասնականությունը, Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման և անկախության վերանվաճման փայփայվող գաղա-

---

թյան հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», հ. 15, Երևան, 2014, էջ 164:

²²³ Տե՛ս «Կոմունիստ», 1921, 8 փետրվարի:

²²⁴ Նույն տեղում:

²²⁵ Տե՛ս Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1925, հոկտեմբեր էջ 95:

փարը: Բացի այդ, ընչագուրկ արևմտահայերը պատրաստ էին առանց պառակտումների պայքարելու հանուն իրենց իրավունքների պաշտպանության՝ ընդդեմ բռնությունների և հալածանքների²²⁶:

Այսպիսով, 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ արևմտահայության հանդեպ բոլշևիկյան իշխանության ունեցած ակնհայտ թշնամական վերաբերմունքն էր: Իրենց հայրենի օջախները վերադառնալ ցանկացող, Արևմտահայաստանի ազատագրումը տենչացող այս մարդկանց բոլշևիկները մեղադրում էին «հեղափոխական Թուրքիայի» դեմ «հանցանք» գործելու մեջ: Բոլշևիկների կողմից գործադրված բռնություններն առավել դաժանաբար էին կիրառվում արևմտահայերի նկատմամբ:

Թերևս նաև սրանով էր պայմանավորված այն փաստը, որ ապստամբների հիմնական մասը արևմտահայեր էին²²⁷:

Բացի արևմտահայության հանդեպ ունեցած արհամարհական վերաբերմունքից, բոլշևիկյան իշխանություններն անարգում էին Հայաստանի անկախության գաղափարն ընդհանրապես: Այս կապակցությամբ «Դրոշակի» խմբագրականը մատնանշում է. «Անվերջ ծաղրի առարկա էր արւում Հայաստանի անկախութեան գաղափարը, հայեոյում ու սրբապղծում էին ժողովրդի բոլոր նւիրական հասկացողութիւնները և ամենագոհիկ ձևով մարտահրաւեր էր ուղղում երկրին: Եւ արդիւնքը չուշացաւ: Ժողովուրդը չդիմացաւ բռնութեան, թալանին ու իր ի-

---

²²⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²²⁷ Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2000, էջ, 418:

դեալների գազանային ոտնահարումին և մի մարդու պէս ոտքի ելաւ»²²⁸:

Նույն պարբերականը փետրվարյան ապստամբությունից տաս տարի անց գրում է. «Բոլշեիկները խոստացել էին յարգել հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրաւունքը, ճանաչել էին Հայաստանի անկախութիւնը: Բայց չանցաւ մի քանի շաբաթ, եւ երեւաց, որ Հայաստանի Յեղկոմը, Կասեանի գլխաւորութեամբ, իրաւագործ ու ողորմելի խրձիկ է սոսկ, եւ Հայաստանի իսկական իշխանութիւնը Երեսն-Բագու ուղիղ հեռագրաթելն է, որով հրահանգներ ու հրամաններ էր ուղարկում 11րդ բանակի հրամանատարութիւնը՝ Կովկասի փոխարքայ Օրջոնկիձէի գլխաւորութեամբ: Հայաստանը դարձել էր նաճած երկիր, ռուսական մի աննշան գաւառ: Հայ ժողովուրդը տեսաւ ու ըմբռնեց, որ բոլշեիկների անկախութեան խոստումը խաբէութիւն էր լոկ»²²⁹:

Տարիներ անց փետրվարյան ապստամբության բովոլ անցած Ռուբեն Դարբինյանն ապստամբության 50-ամյակին նվիրված խմբագրական հոդվածում գրում է, որ 1920 թ. դեկտեմբրի 2-ին իշխանությունը հանձնելիս օրվա ղեկավար ուժը հույս ուներ «թէ բոլշեիկները կը կատարեն իրենց տւած հրապուրիչ խոստումները, ձեռք չեն տար հայ ազգային ազատութեան ու անկախութեան...»²³⁰:

Դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով բոլշեիկներն արդեն պարտավորվել էին պահպանել Հայաստանի անկախությունը: Անկախության արժեքն արդեն ճաշակած ժողովրդի համար

---

²²⁸ «Դրօշակ», 1926, թիւ 2, էջ 39:

²²⁹ Նույն տեղում, 1931, թիւ 1-2, էջ 2:

²³⁰ Դարբինեան Ռ. Փետրուարեան ապստամբութեան 50-ամեակին առթիւ (խմբագրական) // «Հայրենիք», 1971, թիվ 1, գարուն, էջ 2:

խիստ ցավագին էր իր իշխանությունների կողմից այդ գաղափարի ոտնահարումն ու արհամարհանքը: Հայ ժողովուրդի բուրբ խավերն ակնկալում էին իշխանություններից անկախության ամրապնդում: Ինչպես գրում է Կ. Սասունին, «Հայաստանի անկախութեան հարցը, Տաճկահայաստանի ազատագրումը եւ առհասարակ բռնակալական լուծերից ազատ մնալու խնդիրները մեծապես յուզում էին հասարակութեան միտքը»²³¹: Մեր կարծիքով, Խորհրդային Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական շահերը թույլ չէին տա, որ Խորհրդային Հայաստանը կատարյալ անկախություն վայելեր: Սակայն անկախության գաղափարի անարգումն ընդհանրապես անընդունելի էր հայ ժողովրդի համար: Ավելին, անկախության գաղափարի պաշտպանությունն ավելի կուժեղացներ հայ բոլշևիկների դիրքերը Խորհրդային Ռուսաստանի դեկավարության մոտ:

Բոլշևիկների կողմից Հայաստանի անկախության գաղափարի ոտնահարման մասին է գրում նաև Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամ Հ. Տեր-Հակոբյանը: «Հայ ժողովուրդը, որ Անկախ Հայաստանի եռագոյնի տակ եւ իր հարազատ Դաշնակցական իշխանութեան օրով, սովորել էր ազատ եւ ինքնանկախ կեանքի, խորհրդայնացած Հայաստանում նա ապրում էր իր ազատութիւնը կորցրած թռչունի նման, կալանատրի վիճակում, շարունակական մղձաւանջի ու սարսափի ներքոյ»²³²: Կարծում ենք, Իրազեկի հայտնած այս մտահոգությունը ևս կարող էր հակաբոլշևիկյան ըմբոստության հասունացման պատճառ լինել:

Հայաստանին ինքնուրույնության կորստի հանդէպ իր մտահոգություններն է հայտնում նաև ականավոր հասարակական-

---

²³¹ Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1925, նոյեմբեր, էջ 87:

²³² «Հայրենիք», 1931, 19 փետրուարի:

քաղաքական գործիչ Արշակ Ալպոյաճյանը: Լինելով դաշնակցությանն ընդիմադիր դիրքերում, վերջինս, այնուամենայնիվ խիստ վերապահումներով էր մոտենում բոլշևիկների իրականացրած քաղաքականությանը: Հայաստանի անկախության կորստի կապակցությամբ Ա. Ալպոյաճյանը գրում է. «Հայաստան իր ինքնորոշ և հայացի դրոշմը կը կորսնցնե վերստին, ռուսականութեան ենթարկուելով, մանաւանդ Դեկտ.ի վերջերը՝ երբ երկրի ներքին կառավարութիւնն իրապէս կ'անցնէր Չեկահին»²³³: Փաստորեն, նույնիսկ ոչ դաշնակցական գործիչներն էին քննադատում բոլշևիկների վարած քաղաքականությունն ազգային խնդիրների հանդէպ: Ա. Ալպոյաճյանի նման գործիչը մտահոգություն է հայտնում Հայաստանի անկախությունից հարժարվելու հայ բոլշևիկների քաղաքականության հանդէպ:

Հետաքրքիր է Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթի այն մեկնաբանությունը, որ ապստամբությունը պայքար էր անկախությունը վերանվաճելու համար: Այս կապակցությամբ թերթը գրում է. «Բայց անվիճելի է մէկ իրողութիւն: Հայ ժողովուրդը թօթափելով դաժան և օտարոտի լուծ մը, ոչ մէկին ասպարեզ կը կարդայ: Ան կռուէր է եւ պիտի կռուի, բացարձակապէս անկախ եւ ազատ ապրելու համար»²³⁴: Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթում մատնանշվում է նաև այն հանգամանքը, որ հայ ժողովրդի համար «ազատ եւ ինքնանկախ» ապրելուց անտանելի էր դարձել «շարունակական մղձաւանջի ու սարսափի ներքոյ»²³⁵: Ժողովուրդն իսկապէս գիտակցում էր անկախության արժեքը²³⁶: «Հայրենիք»

---

²³³ Ալպոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 250:

²³⁴ «Ճակատամարտ», 1921, 2 մարտի:

²³⁵ «Հայրենիք», 1931, 19 փետրուարի:

²³⁶ Տե՛ս Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1927, փետրուար, էջ 46:

օրաթերթն այս պայմաններում բնական էր համարում, որ իրավիճակը հանգելու էր ըմբոստության՝ «ապստամբության միջոցով փշրելու իրեն խեղդող շղթաները եւ վրեժխնդիր լինելու իր դահիճներից»²³⁷: Փաստորեն, Փետրվարյան ապստամբությունը «Հայրենիք»-ը դիտարկում էր որպես յուրատեսակ պայքար հայ ժողովրդի անկախության վերականգնման համար:

Բուենոս Այրեսի «Արմենիա» թերթը նույնպես կարևորում էր անկախության խնդիրը. «Հայ ժողովուրդը մեկ ու կես ամսույ մէջ խորապէս զգաց Ազատութեան եւ Անկախութեան կորուստը: Ու մէկ մարդու պէս, տարերային ընդվզումով, առանց իրարմէ լուր ունենալու, ներքին մղումով, աւաններէն, գիւղերէն ու քաղաքներէն ըմբոստութեան լուրեր կը հասնէին մայրաքաղաք... Հարկաւոր էր ձեռք մը, դէկավար մը, որ տարերային ըմբոստութիւնը դնէր ծրագրի մը տակ՝ լաւագոյն գործադրութեան համար»²³⁸:

Այսպիսով, սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը Փետրվարյան ապստամբության գլխավոր պատճառներից մեկը համարում էր բոլշևիկների կողմից Հայաստանի անկախության գաղափարի նսեմացումը: Ժողովուրդը, ըստ հայ մտածողների, բոլշևիկների գալուց հետո ավելի զգաց անկախության կարևորությունն ու արժեքը, որի համար պատրաստակամություն հայտնեց զենք վերցնելու:

Այն, որ փետրվարյան ապստամբության գլխավոր պատճառները բոլշևիկյան իշխանությունների գործադրած բռնագրավումները, ապա՝ նաև բռնություններն էին, փորձեցինք պարզաբանել վերևում: Սակայն, մեր կարծիքով, ապստամբությունը

---

²³⁷ «Հայրենիք», 1931, 19 փետրուարի:

²³⁸ «Արմենիա», 1933, փետրուար 18:

յուրատեսակ պայքար էր անկախության վերականգնման համար: Եվ, բնականաբար, բոլշևիկյան իշխանությունների ցանկացած քայլ, որն ուղղված էր անկախության և այդ գաղափարի դեմ, բացասական արձագանքի էր արժանանալու հայ գիտակից զանգվածների կողմից:

Հատկանշական է Գահիրեի «Յուսաբեր» օրաթերթի խմբագիր Վահան Նավասարդյանի համեմատությունը Փետրվարյան ապստամբության և 1924թ. օգոստոս-սեպտեմբերին Վրաստանում տեղի ունեցած հակախորհրդային ապստամբության միջև: Նա, խնդիրը դիտարկելով անկախության գաղափարի տեսանկյունից, թերթի խմբագրականում գրում է, որ «Վրաստանը ... չի կրցած, այնուամենայնիւ մինչեւ վերջը լռութեամբ տանիլ կարմիր բորենիներու բոլոր զագանութիւնները եւ սեպտեմբերի 1-ին տարերայնօրէն կրկնած է հայ ժողովրդի «Փետրուար 18»-ը»²³⁹: Արժանահիշատակ է նաև Վ. Նավասարդյանի այն տեսակետը, որ Վրաստանում հակաբոլշևիկյան ապստամբությունն «ուշացաւ, որովհետեւ վրացի պոլշեիկները – այս վեր է ամէն կասկածէ – բարոյական անկումի ու այլասերումի այն մակարդակին չէ հասած, որուն վրայ կեցած է սկզբի օրէն հայանուն պոլշեիկը»²⁴⁰: Մեր կարծիքով, Վահան Նավասարդյանի այս համեմատությունը վկայում է, որ խորհրդային իշխանությունների գործադրած բռնությունների հետևանքով հպատակ ժողովուրդների պայքարը հանուն անկախության վերականգնման օրինաչափ էր:

Անկախությունից զատ ոսնահարվում էին նաև ազգային այլ արժեքներ՝ դրանք որակվելով որպես բուրժուական ստեղծա-

---

²³⁹ «Յուսաբեր», Գահիրե, 1924, 11 սեպտեմբերի:

²⁴⁰ Նույն տեղում:

գործություններ: Ինչպես վերհիշում է Ն. Քաջագունին. «Հայկական եռագոյնը ու «Մեր Հայրենիք»ը, իբրև հակայեղափոխական սիմբոլներ, վերացուել էին ասպարիզից: Նրանց փոխարինել էին բոլշևիկեան կարմիրն ու պրոլետարական «ինտերնացիոնալ»ը»²⁴¹:

Արմեն Սևանն իր վերոնշյալ հուշ-հոդված հիշեցնում է Լեզրանի ստանձնած պարտավորությունները չկատարելու մասին: «Ազգի, հայրենիքի, ժողովրդապետութեան, ազատութեան, հաւասարութեան գաղափարները համարւեցան հակայեղափոխական հասկացողութիւններ: Հայ լեզուն անհետացաւ բոլոր պետական եւ հասարակական հիմնարկութիւններէն:... Լրգրանի հետ կնքւած համաձայնագիրը մոռացութեան տրւեցաւ ամբողջութեամբ», - գրում է Արմեն Սևանը²⁴²: Փաստորեն, սեփական իշխանության ամրապնդման, համաշխարհային հեղափոխության մասնիկը լինելու ակնկալիքով հայ բոլշևիկները որդեգրել էին ազգային արժեքները մերժելու կործանարար քաղաքականություն, որը սվիններով ընդունվեց ժողովրդի կողմից:

Այսպիսով, 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ, 1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ, առանցքային էր ազգային խնդիրների հանդեպ բոլշևիկների ունեցած խիստ բացասական քաղաքականությունը: Թշնամանքը արևմտահայության և Արևմտահայաստանի խնդրի հանդեպ: Իրենց հայրենի օջախները վերադառնալ ցանկացող, Արևմտահայաստանի ազատագրումը տենչացող արևմտահայերին բոլշևիկները մեղադրում էին բանվորագյուղացիական հեղափոխությանը չաջակցելու, «հե-

---

²⁴¹ Քաջագունի Յ., Յետ մահու..., էջ 62:

²⁴² Սևան Ա., նշվ. աշխ., էջ 92:

ղափախական Թուրքիայի» դեմ «հանցանք» գործելու մեջ: Բոլշևիկները ոտնահարեցին 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով Հայաստանի անկախությունը երաշխավորելու իրենց պարտավորությունը: Բոլշևիկների իշխանության գալուց հետո հայ ժողովուրդն ավելի զգաց անկախության կարևորությունն ու արժեքը, որի համար դիմեց ապստամբության:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքն էական էր համարում նաև բոլշևիկյան նորընծա իշխանությունների կողմից Հայաստանի արտաքին-քաղաքական խնդիրները լուծելու անձեռնհասությունը:

Հայաստանը խորհրդայնացումից հետո ակնկալվում էր ոչ միայն վերականգնել հարաբերությունները արտաքին աշխարհի հետ, Ռուսաստանից բերել «հաց եւ մանուֆակտուրա», այլև՝ կարգավորել հարևանների հետ տարածքային խնդիրները և Ռուսաստանի օգնությամբ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ²⁴³: Ռուբեն Դարբինյանը գրում է, որ դեկտեմբերի 2-ին, հանձնելով իշխանությունը, դաշնակցությունը հույս ուներ, «թե բոլշևիկները կը կատարեն իրենց սուած հրապուրիչ խոստումները, ... թուրքերուն եւ թաթարներուն ձեռքէն կ'անեն անոնց գրաւած հայկական հողերը»²⁴⁴:

Միմոն Վրացյանը, տարագրության մեջ վերհիշելով անցյալի դեպքերը, փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ ևս լուրջ տեղ է հատկացնում բոլշևիկյան իշխանությունների արտաքին-քաղաքական ձախողումներին: «Բայց միայն ներքին

---

²⁴³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստանը // «Հայրենիք», 1940, փետրուար, էջ 76:

²⁴⁴ Դարբինեան Ռ., Փետրուարեան ապստամբութեան 50-ամեակին առթիւ (խմբագրական) // «Հայրենիք», 1971, թիվ 1, գարուն, էջ 2:

պատճառները չէին, որոնք հայ ժողովրդին ոտքի հանեցին խորհրդային իշխանության դէմ: Հակառակ իրենց տուած հանդիսաւոր խոստումների եւ յանձնառութիւնների՝ բոլշեւիկները ապիկար գտնուեցին եւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ», գրում է նա²⁴⁵: Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթն էլ գրում է, որ չքանում են Հայաստանի տարածքային խնդիրները լուծելու բոլշեւիկների խոստացած երազները²⁴⁶:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքն անդրադառնում է Խորհրդային Ադրբեջանի հետ ունեցած տարածքային խնդիրներին և դրանք լուծելու հարցում Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների ցուցաբերած թուլությանը: Այս առումով Ս. Վրացյանը գրում է. «Հայ կօմունիստները նոյն անկարողութիւնը ցոյց տուին եւ միւս հարեւանների նկատմամբ: Հայագրբեջանեան սահմանային վեճը չլուծուեց, չնայած, որ Ազրբեջանի յեղկօյը դեռ մայիսին²⁴⁷ յայտարարել էր, թէ այլեւս Հայաստանի եւ Ազրբեջանի միջեւ ամէն վեճ վերջացած է, եւ Խորհրդ. Ազրբեջանը եղբայրաբար զիջում է Ղարաբաղը Հայաստանին: Այսուհետեւ Ղարաբաղը պէտք է մտնէր Խորհրդային Հայաստանի սահմանների մէջ, եւ այդ հանգամանքը ջերմ գոհունակութեամբ ընդունուեց հայերի կողմից»²⁴⁸: Սակայն Ղարաբաղը չհայտնվեց Խորհրդային Հայաստանի կազմում: Հ. Տերտերյանը

---

²⁴⁵ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշեւիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 212:

²⁴⁶ Տե՛ս «Հայրենիք», 1931, 18 փետրուարի:

²⁴⁷ Այստեղ, կարծում ենք, խոսքը վերաբերում է Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովի հայտնի հեռագրին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 25 թ. 1): Սակայն դա տեղի է ունեցել ոչ թե մայիսին, այլ՝ նոյեմբերին (1920 թ.):

²⁴⁸ Վրացեան Ս., Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստանը // «Հայրենիք», 1940, փետրուար, էջ 78:

գրում է, Ադրբեջանի այդ հայտարարությունն արվել էր Հայաստանի խորհրդայնացումը հեշտացնելու նպատակով²⁴⁹: Ս. Վրացյանն այս կապակցությամբ բերում է հայ կոմունիստների խոստովանությունը «թե՛ Նարիմանովը Ղարաբաղը զիջելու մտքով չէ, որ արել է յայտարարութիւնը, այլ, իբրեւ պրոպագանդ, հայ բոլշեւիկների գործը դիւրացնելու նպատակով»²⁵⁰:

Հայ բոլշեւիկների ձախողված քաղաքականությունը Ադրբեջանի հետ հարաբերություններում դժգոհություններ առաջ բերեց Հայաստանում: Խորհրդային Ադրբեջանն ամենևին էլ չէր ցանկանում հրաժարվել Ղարաբաղից, Նախիջևանից և Զանգեզուրից վերոնշյալ տարածքներից: Հայ բոլշեւիկներն էլ կամ անկարող էին, կամ էլ չէին ցանկանում լուծել Ադրբեջանի հետ գոյություն ունեցող տարածքային խնդիրները: Ի դեպ, այս թուլությունը դրսևորվեց նաև Վրաստանի և Թուրքիայի հետ հարաբերություններում:

Ըստ Ս. Վրացյանի «աւելի վատ էին յարաբերութիւնները Վրաստանի հետ: Հայաստանի յեղկօմի բոլոր պահանջներին ու հայիոյանքներին վրաց կառավարութիւնը պատասխանում էր արհամարհանքով: Վրացիք մերժեցին դատարկել ապօրինի կերպով գրաւուած Լօռին, կտրեցին Հայաստանի երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Բաթումի եւ Բազումի հետ, ձեռք դրին Հայաստանի Թիֆլիսի ներկայացուցչութեան վրայ, եւ Հայաստանի բոլշեւիկ վարիչները անգոր՝ նրանց խօսք հասկցնելու՝ գրգռում էին

---

²⁴⁹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով..., հ. Զ., էջ 202:

²⁵⁰ Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.) // «Պատմություն և հասարակագիտություն» // Տարեգիրք (Գիտական հոդվածների ժողովածու), 2015, թիվ 1, էջ 218-219:

Վրաստանի դեմ Լոնդոնի գիւղացիներին»²⁵¹: Այլ խոսքով՝ Վրաստանի իշխանությունները շարունակում էին դեռևս առաջին հանրապետության ժամանակ կիրառվող շանտաժի քաղաքականությունը՝ Հայաստանին սպառնալով պահել շրջափակման մեջ: Վրաստանի արտգործնախարարին նոտա է հղում նույնիսկ Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչը՝ պահանջելով, որ ազատ տրանզիտ տրամադրի Հայաստան ուղարկվող պարենի վառելիքի և այլ բեռների համար²⁵², սակայն՝ ապարդյուն:

Շարունակ հալածվում էր Լոռու հայ բնակչությունը: Իսկ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները բավարարվում էին միայն բողոքագրեր ներկայացնելով, պահանջելով, որ վրացիները գորքերը հեռացնեն չեզոք գոտուց և բացեն երկաթուղին, որ հացահատիկը հասնի Հայաստան²⁵³: Մինչդեռ, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախկին անդամ, տարագիր Հակոբ Տեր-Հակոբյանի բնորոշմամբ՝ ժողովուրդը սպասում էր, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով մեկընդմիջտ կլուծվեն նաև Ախալքալաքի և Բորչալուի «արհնոտ հարցերը և այդ բոլոր շրջանները նորից Հայաստանի միացուի»²⁵⁴:

Փաստորեն, Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունները ի գորու չեղան կարգավորելու նաև Վրաստանի հետ ունեցած տարածքային խնդիրները: Իսկ սփյուռքահայ մամուլն արտահայտում էր իր դժգոհությունն այս հարցի կապակցությամբ: Ակնկալվում էր, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները

---

²⁵¹ Վրացեան Ս., Յուշեր մոտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1924, մարտ, էջ 119:
²⁵² Տե՛ս Եսայան Ա., «Հայկական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, «Միտք», 1965, էջ 300-301:
²⁵³ Տե՛ս «Կոմունիստ», 1920, 21 դեկտեմբերի:
²⁵⁴ Իրազեկ Յ., Սօտիկ անցեալից. Պատմական դեպքեր եւ ապրումներ (1917-1922), էջ 94:

թեկուզ Ռուսաստանի աջակցությամբ արագորեն կլուծեին հայ-վրացական տարածքային խնդիրները և հայական գավառները կմիացնեին Հայաստանին:

Հայաստանի ժողովրդի մոտ առավել սուր եղան դժգոհությունները թուրքերի հանդեպ հայ բոլշևիկների թույլ և անօգնական վիճակի պատճառով: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով թերևս ամենաշատն ակնկալվում էր Թուրքիայի հետ հարաբերությունների և տարածքային խնդիրների կարգավորում, 1914 թ. սահմանի վերականգնում, թուրքական գորքի հեռացում Կարսից և Ալեքսանդրապոլից²⁵⁵: Սակայն, թուրքերը ոչ միայն չէին լքում Կարսը և Ալեքսանդրապոլը, այլև դաժան վերաբերմունք էին ցուցաբերում այդ երկրամասերի՝ հատկապես Շիրակի հայ ազգաբնակչության²⁵⁶ նկատմամբ²⁵⁷: Վահան Նավասարդյանի բնորոշմամբ «Թուրքիոյ վարիչները Երեւանի «բողոքող» հայերին «դաշնակցական» յայտարարեցին, կասկածի տակ դնելով նրանց կոմունիզմը»²⁵⁸:

Հայ ժողովրդի ակնկալիքները չէին իրականանում: Ռուսաստանի արտգործժողկոմ Գ. Չիչերինի համոզմամբ թուրքերի հետ այնպիսի պայմանագիր պետք է կնքվեր, որ այն չխանգարեր

---

²⁵⁵ Տե՛ս Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբությունը // «Հայրենիք», 1927, փետրուար, էջ 45:

²⁵⁶ Շիրակում 1920թ. նոյեմբերից մինչև 1921 թ. ապրիլ ամիսը թուրքերի գործադրած բռնությունների և տեղի կոմունիստական կազմակերպության անկարողության մասին առավել մանրամասն տե՛ս Աբրահամյան Հ., Ալեքսանդրապոլի իրադարձությունների շուրջ (1920 թ. նոյեմբեր-1921 թ. ապրիլ) // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2007, թիվ 2, էջ 122-132:

²⁵⁷ Տե՛ս Վրացեան Ս., Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստանը // «Հայրենիք», 1940, փետրուար, էջ 79:

²⁵⁸ Տե՛ս Նուսասարդեան Վ., Հ.Յ.Դաշնակցութեան անելիքը (Մտքեր եւ յուշեր մի գրքոյկի առիթով), Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր», 1924, էջ 280:

ՌՄՖԽՆԶ և Անգլիայի միջև համաձայնություն կնքելուն, որ երաշխավորվեր Հայաստանի անկախությունը, որ անկախություն ապահովվեր Թուրքահայաստանի մի մասի համար, բայց՝ ոչ վերջնագրերով, որպեսզի դա չխանգարեր թուրքերի հետ բարեկամական հարաբերություններին²⁵⁹:

1920-ի դեկտեմբերի 15-ի նոտայով Մուխտար փաշան Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության անունից լկտիոբեն հայտարարում էր Չիչերինին, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը «ոչ թե բռնի հաշտություն է, այլ հաշտություն, որը հիմնված է ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա, և մենք ցանկացել ենք անեքսիայի ենթարկել սուսկ թուրքական բնակչություն ունեցող տերիտորիաները»²⁶⁰:

Թուրքերին Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությամբ Արևելյան Հայաստանից հեռացնելու հայ ժողովրդի ունեցած հույսերի մասին Ս. Վրացյանը գրում է. «Հայ կոմունիստները ամենակծու խօսքերով դատապարտում էին «Դաշնակ»-ների ստորագրած Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, հաւատացնում էին, որ Խորհրդային իշխանութիւնը, կը լուծէ Հայաստանի սահմանների հարցը եւ նոյն իսկ ականարկներ էին անում Տաճկահայաստանի մասին»²⁶¹:

1920 թ. դեկտեմբերի 4-ին «Կոմունիստ» թերթում բոլշևիկները բարձրաձայնեցին, որ չեղյալ են հայտարարում Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը²⁶²: Հ. Տեր-Հակոբյանը գրում է, որ իրակա-

---

²⁵⁹ Տե՛ս Խարմандարյան Ս., Ленин и становление Закавказской федерации: 1921-1923, Ин-т ист. Партии при ЦК КП Армении, Ереван, «Айастан», 1969, стр. 51.

²⁶⁰ Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-ից մինչև մեր օրերը): Գիրք երկրորդ, Երևան, «Հայաստան», 1983, էջ 310:

²⁶¹ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1924, մարտ, էջ 118:

²⁶² Տե՛ս «Կոմունիստ», Երևան, 1920, 4 դեկտեմբերի:

նում հայ բոլշևիկները ոչինչ չարեցին իրենց այդ հայտարարությունն արդարացնելու համար և, որ վերջիններիս նպատակը եղել է ժողովրդին գրգռել Դաշնակցության դեմ և տրամադրել հոգուտ բոլշևիկների²⁶³:

Չի կարելի համոզված պնդել, որ թուրքերի հեռացումը Անդրկովկասից և Արևելյան Հայաստանից հայ բոլշևիկների համար որևէ նշանակություն չի ունեցել: Խնդիրն այն է, որ թուրքերի հեռանալ պարտադրելու կարողություններն ու համառությունը չի բավականացրել: Իսկ քեմալականները ոչ միայն չհեռացան Ալեքսանդրապոլից, այլև Խորհրդային Հայաստանի շրջափակումն ամբողջական դարձնելու նպատակով դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին խոշոր աղմուկ բարձրացրին Նախիջևանում, որով ոչ միայն բացառեցին 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Ադրբեջանի հեղկոմի դեկլարացիայով Նախիջևանի միացումը Հայաստանին, այլև փակեցին հարևան Իրանի հետ առևտուր անելու միակ հնարավոր ճանապարհը²⁶⁴:

Դեռևս մինչև փետրվարյան ապստամբությունը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտի» խմբագրականում ասվում է, որ «Հայաստան մտած հայ պոլշեիկները, հակառակ բոլոր շլացուցիչ յայտարարութիւններուն, չեն կրցած կացութեան տէր դառնալ մինչեւ այսօր, և իրենց աչքէջը յառած կը պահեն դէպի Պաքու եւ Մոսկուա: Ասոր ամէնէն անվիճելի ապացոյցը այն է, որ իրենց թուրք «ընկեր»ները տակաւին կը յամառին տեղաւորուիլ Կարսի եւ Ալէք-

---

²⁶³ Տե՛ս Իրազեկ Յ., Մոտիկ անցեալից. Պատմական դէպքեր եւ ապրումներ (1917-1922), էջ 93:

²⁶⁴ Տե՛ս Սարդարյան Կ., Հայաստանում սովետական իշխանության առաջին ամիսների ՀԿԿ ներքին քաղաքականության մի քանի հարցերի մասին // Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (ժողովածու), էջ 10:

սանդրաբոլի մէջ, Իգտիրի եւ Նախիջեւանի կողմերը, աւերելով եւ թալանելով, արքայութիւնը եւ կոտորելով, օղակի մը մէջ սեղմած Հայաստանը, իսկ իրենք զբաղած են քարոզչական գործունեութեամբ, քումունիստական գրականութեան արտածումով եւ մանաւանդ ներածումով»²⁶⁵: Այնուհետև թերթը շարունակում է, որ իրենց ձախողումները թաքցնելու նպատակով բոլշևիկները խոսում են «դաշնակցական դավադրության» մասին: Ըստ թերթի, «այդ բոլոր յեղիւրանքները ուրիշ նպատակ չունին, եթէ ոչ արդարացնել նախ՝ նորեկներուն ապիկարութիւնն ու անգործութիւնը, որ արդեն իսկ խոր յուսախաբութիւն պատճառած է ժողովուրդին, երկրորդ պատրուակներ ստեղծել եղբայրասպան, քինախնդրական կամ հաւատաքննական հալածանքներու»²⁶⁶:

Փարիզի «Հառաջ» թերթը նույնպէս թուրքերի հետ սահմանային հարցերի լուծման ձախողումը համարում է հայ բոլշևիկների անգործության հետևանք²⁶⁷:

Շարունակելով հարևանների հետ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների վարած ձախողված քաղաքականության թեման՝ Վրացյանը մատնանշում է հայ բոլշևիկների պարզաբանումները հայերի հանդէպ թուրքերի ունեցած թշնամության մասին: «Նրանք (հայ բոլշևիկները – Խ. Ս.) հաւատացնում էին ամենիքն, թէ թուրքերի թշնամութիւնը դէպի հայերը հետեւանք է դաշնակցականների վերաբերմամբ տածած ատելութեան: Բաւական է յայտարարել խորհրդային իշխանութիւն եւ եղբայրական ձեռք մեկնել թուրքերին, թուրք-հայկական յարաբերութիւնները կը բարելաւուին եւ թուրք բանակը անմիջապէս կհետանայ Ալեքսանդրապոլից

---

²⁶⁵ «Ճակատամարտ», 1921, 25 յունուարի:

²⁶⁶ Նույն տեղում:

²⁶⁷ Տե՛ս «Յառաջ», 1929, 21 փետրուարի:

ու Կարսից»²⁶⁸: Փաստորեն, հայ բոլշևիկները թուրքերի հանդեպ ավելի սթափ ու հաշվարկված քաղաքականություն վարելու փոխարեն, կարծում էին, որ հայության հանդեպ նրանց թշնամական վերաբերմունքի պատճառը ոչ Դաշնակցությունն էր: Խորհրդային իշխանության գալով ժողովուրդն ակնկալում էր թուրքերի հեռացումն առնվազն Կարսից և Ալեքսանդրապոլից:

Ամենազավեշտալին այն էր, որ Հայաստանի բոլշևիկ իշխանությունները ճգնում էին թուրքերին ապացուցել, որ իրենք տարբերվում են նախկին իշխանություններից: Իսկ այդ անկարող քաղաքականությունն ավելի էր ոգևորում թուրքերին: Ահա թե ինչ է գրում Ս. Վրացյանն այս առիթով. «Հայաստանի Յեդկումը «եղբայրական ձեռք» էր մեկնում թուրքերին եւ կաշից դուրս էր գալիս ցոյց տալու համար, որ ինքը «Դաշնակիցներից» տարբեր է, Թուրքիային բարեկամ իշխանութիւն է, Երեւանից բարեկամական հասատիացումներ էին ուղարկում Անգորա: Այդ ամենը բնաւ չփոխեց թուրքերի հակահայ ընթացքը: Ընդհակառակը, կարծես էլ ավելի գրգռեց նրանց հայերի դեմ, որ նորից բռնել էին ռուսների փեշը՝ շարունակելու համար իրենց ռուսասիրական ասանդական քաղաքականութիւնը»²⁶⁹:

Ասել, թե Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները ոչինչ չէին անում հայ-թուրքական հարաբերությունները կարգավորելու ուղղությամբ սխալ կլինի: 1920 թ. դեկտեմբերի 10-ին Խորհրդային Հայաստանի արտգործոժողկոմ Ա. Բեկզադյանը դիմում է Քեմալական Թուրքիայի արտգործնախարար Ահմեդ Մուխտարին, Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրին՝ խնդրելով նրանց վերջ դնել բռնություններին Ալեք-

---

²⁶⁸ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի և թրքական սալի միջեւ, էջ 220:

²⁶⁹ Նույն տեղում:

սանդրապառլում²⁷⁰: Ավելի ուշ Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինն է հեռագրում Բաքու՝ Կովկասի կոմունիստների առաջնորդ Գ. Օրջոնոկիձեին և պատվիրում, որ փոխանցեն թուրքերին անմիջապես դադարեցնեն թալանը և անօրինականությունները ռազմակալված Հայաստանում, կրկնեն Ալեքսանդրապառլը մաքրելու պահանջը²⁷¹:

Այս կապակցությամբ Ս. Վրացյանը գրում է. «Երեւանից «եղբայրական» ոգիով հեռագիրներ էին քաշում Անգորա, իսկ թուրք կառավարությունը պատասխանում էր, թե ինքը ոչ մի տարբերութիւն չի տեսնում «Դաշնակ»ների եւ հայ բոլշեւիկների միջեւ»²⁷²: Վրացյանը նաև նշում է, որ Խորհրդային Հայաստանի արտգործոժողկոմ Ա. Բեկզառյանի հեռագրերին թուրքերը կարևորություն չէին տալիս և արհամարհում էին «դաշնակից» բոլշեւիկների պահանջները²⁷³: Փաստորեն, հայ բոլշեւիկները կուրորեն չէին նկատում թուրքերի թշնամությունը և ակնկալում էին վերջիններիս բարեգթությունը հայերի և Հայաստանի հանդեպ: Երբեմն նվաստացման հասնող նրանց հավաստիացումները թուրքերի հետ «եղբայրական քաղաքականություն» վարելու մտադրության մասին, միայն ավելի էին թուլացնում Հայաստանի դիրքերը:

---

²⁷⁰ Տե՛ս «Կոմունիստ», Երեւան, 1920, 14 դեկտեմբերի, հմմտ. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 455-456:

²⁷¹ Տե՛ս Կузнецова С., Крах турецкой интервенции в Закавказье в 1920—1921 годах, «Вопросы истории», 1951, № 9, стр. 151.

²⁷² Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշեւիկեան մուրճի և թրքական սալի միջեւ, էջ 222:

²⁷³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւնը // «Հայրենիք», 1922, դեկտեմբեր, էջ 53:

Հայհեղկոմի արտաքին քաղաքական ձախողումներին անդրադառնալիս «Դրոշակի» 1931 թ. հունվար-փետրվարի համարը մատնացույց է անում բոլշևիկ պատմաբան Բ. Բորյանի աշխատությունը²⁷⁴: Վերջինս, խոսելով այս խնդրի շուրջ, գրում է. «Խորհրդային իշխանությունը ոչ մի գործնական քայլ չէր ձեռնարկում թուրքերին Հայաստանից հեռացնելու ուղղությամբ, մինչդեռ ժողովուրդը համոզված էր, որ խորհրդայնացումից և Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելուց հետո թուրքերը Հայաստանում այլևս անելիք չունեին, իսկ Ռուսաստանը թույլ չի տա թուրքերին տիրել Հայաստանի տարածքին, որի վրա նրանք ոչ մի իրավունք չունեին: Ժողովուրդը համոզված էր, որ թուրքերը եկել էին Խորհրդային Ռուսաստանի գիտությամբ և աջակցությամբ, որպեսզի տապալեն Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունը և Խորհրդային Հայաստանի վրայով կապ հաստատեն Ռուսաստանի հետ: Պարզվեց, որ թուրքերը եկել են որպես զավթիչներ, և երկրի վիճակն ավելի է ծանրացել, որին ժողովուրդը չէր կարող սպասել խորհրդային իշխանության Հայաստան գալուց»²⁷⁵: Փաստորեն, սփյուռքում հրատարակվող դաշնակցության պաշտոնաթերթը բոլշևիկների արտաքին քաղաքական ձախողումները փաստում է նաև խորհրդային պատմաբանի եզրակացություններով:

Այսպիսով, 1920-1930-ական թթ. դաշնակցական գործիչներն ու պարբերականները 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ առանցքային են համարում Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունների վարած անկարող և անարդյու-

---

²⁷⁴ Տե՛ս «Դրոշակ», 1931, թիւ 1-2, էջ 4-8:

²⁷⁵ Борьян Б., նշվ. աշխ., էջ 135-136.

նավետ արտաքին քաղաքականությունը: Նրանց չհաջողվեց արդարացնել հայ ժողովրդի սպասելիքները Վրաստանի, Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ ունեցած տարածքային խնդիրների կարգավորման հարցում:

Այդուհանդերձ, կարծում ենք, որ երկու-երեք ամսում հնարավոր չէր կարգավորել հարևանների հետ արդեն իսկ բարդացած հարաբերությունները: Թերևս ժամանակ էր անհրաժեշտ խնդիրները կարգավորելու համար: Այլ հարց է, որ ապստամբները բազմաթիվ պատճառների մեջ դիտարկում են նաև արտաքին-քաղաքական խնդիրները լուծելու հայեղկումի անկարողությունը:

Քննելով Փետրվարյան ապստամբության պատճառները՝ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը երբեմն այն ներկայացրել են որպես «ավանտյուրա» (արկածախնդրություն): Հատկանշական է այն, որ ապստամբությանն այդպիսի որակավորում տրվել է նույնիսկ դաշնակցական շրջանակների կողմից: Դրոն, ով փետրվարյան ապստամբության օրերին Մոսկվայում էր գտնվում, տարիներ հետո իր կնոջն ասել է. «Իհարկե, Փետրվարյան ապստամբությունը ավանտյուրա էր, բայց ես շատ էի ուզում լինել իմ ընկերների կողքին»²⁷⁶:

Փետրվարյան ապստամբությունը ձգտել են որպես «ավանտյուրա» ներկայացնել նաև խորհրդային պատմաբանները: Արարատ Հակոբյանի դիտարկմամբ, այդ ձգտումով է պայմանավոր-

---

²⁷⁶ Դրոյի այս խոսքերի մասին մեզ հայտնել է նրա դուստրը՝ Իրինա Կանայանը, ով դրանք լսել է իր մորից:

ված ապստամբության մասնակիցների թվի հնարավորինս նվազեցված ցույց տալը²⁷⁷:

Սակայն, ապստամբության մասնակիցները, բնականաբար, չէին ընդունում «ավանտյուրա» եզրույթը: «Հայրենիք» օրաթերթում տարագիր սոցիալիստ-հեղափոխական Արշամ Խոնդկարյանը գրում է, որ «ամենից անհիմք մեղադրանքը փետրուարի ապստամբութեան դէմ, դա այն «աւանտիւրա» արկածախնդրութիւն կոչելն է»²⁷⁸: Նա որպէս օրինակ ներկայացնում է 1920թ. մայիսյան դեպքերը Հայաստանում: Բոլշևիկներն այն անվանում են ապստամբություն, իսկ փետրվարյան իրադարձություններն ավանտյուրա: Մինչդեռ, իսկական ավանտյուրա, ըստ Խոնդկարյանի, մայիսյան դեպքերն էին, որոնք, ի տարբերություն փետրվարյան իրադարձությունների, զանգվածային բնույթ չունեցան և պաշտպանություն չգտան ժողովրդի կողմից²⁷⁹:

Միմոն Վրացյանը ապստամբությունն անվանում է քաղաքացիական կռիվ²⁸⁰:

Կարո Սասունին «Դրոշակի» մեզ հայտնի հոդվածում նշում է, որ ապստամբությունը ժողովրդական բնույթ էր կրում, և հետևաբար ավանտյուրայի մասին խոսք լինել չէր կարող: «Շարժումը ղեկավարում էր դաշնակցությունը, սակայն նրա կողքին էին նաև Ս. Յեղափոխականները, Ս. Դեմոկրատներ, ժողովրդական թէ պահպանողական այլ հոսանքներու պատկանողները: Մեզ

---

²⁷⁷ Տե՛ս Հակոբյան Ա., 1921թ. փետրվարյան իրադարձություններում «կարմիրների» և ապստամբների զինուժի մասին հայ պատմագրության մեջ // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2011, թիվ 2, էջ 3:

²⁷⁸ «Հայրենիք», 1928, 1 մարտի:

²⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸⁰ Տե՛ս Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Զ., էջ 17:

դեմ էին միայն բոլշևիկներն ու թիրաք-թաթար տարրերը»²⁸¹, - գրում է Կ. Մասունին: Ինչ վերաբերում է քաղաքացիական կռվի հանգամանքին, նա էլ այլ բան է պնդում. «Հայաստանի մեջ տեղի ունեցած ապստամբություններն ու կռիւները քաղաքացիական կռուի հանգամանք չունէին: Իրենց էութեամբ այդ կռիւները ուղղուած էին օտար տիրապետութեան դէմ»²⁸²:

Մեր կարծիքով, եթե գտնում ենք, որ Փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը հանդիսանում է անկախության վերականգնման խնդիրը, հետևաբար խորքի մեջ այս իրադարձությունները կարելի է որակել օտար տիրապետության²⁸³ դեմ բարձրացված ապստամբություն:

Ռամկավարները գտնում էին, որ այն եղբայրասպան պատերազմ էր²⁸⁴: Ապստամբության օրերին արտասահմանում գտնվող ռամկավարները նույնպես քննադատեցին Դաշնակցությանը, որոնք ժողովրդին ապստամբության մղեցին²⁸⁵: Արձագանքելով մինչ ապստամբությունը Հայաստանում տեղի ունեցող բռնություններին՝ Հայ Ռամկավար կուսակցության Կենտրոնական վարչության անդամ Արտակ Դարբինյանը Կ. Պոլսից Ե-րևան՝ ՀՌԿ Հայաստանի Կենտրոնական Խորհրդին հղած նամակում կոչ էր անում հնազանդվել Հայաստանի կոմու-

---

²⁸¹ Մասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը // «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 73:

²⁸² Նույն տեղում:

²⁸³ Նկատի ունենք բոլշևիկյան տիրապետությունը, որը ներմուծվել էր օտարների կողմից:

²⁸⁴ Տե՛ս Անդրեասեան Ա., Պատմութիւն Ռամկավար ազատական կուսակցութեան Ամերիկայի Արեւմտեան շրջանակի, Լոս Անճելըս, տպ. Նոր օր, 1981, էջ 14:

²⁸⁵ Տե՛ս Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890էն 1940), Փարիզ, հրատ. «Հայ ազգային հիմնադրամ»ի, 1947, էջ 475:

նիստական իշխանություններին, պատճառաբանելով, որ դժգոհությունների պատճառով առաջ եկած քաղաքացիական կռիվներին հայ ժողովուրդը կարող է և չդիմանալ²⁸⁶:

«Պայքարի» 1929թ. սեպտեմբերի 11-ի խմբագրականը փետրվար 18-ն անվանում է «եղբայրասպան արկածախնդրություն»²⁸⁷: Հարկ է նշել, որ թերթը արկածախնդրություն որակումը տալիս է Դաշնակցությանը մեղադրելու նպատակով:

Հնչող մեղադրանքներին Ս. Վրացյանը հետևյալ պատասխանն է տալիս. «Բոլշեիկները մեզ դատապարտում են, որ այնքան հայ սպանուեցաւ քաղաքացիական կռոււմ մեր պատճառով, այնքան հարստութիւն փչացաւ: Խորապէս ցաւում ենք, բայց ո՞վ եղաւ քաղաքացիական կռի պատճառը: Մե՞նք բանտերը նետեցինք հազարաւոր անմեղ մարդկանց, որոնց գլխին կախուել էր բոլշեիկեան կացինը, մե՞նք կացնահարեցինք անմեղ մարդկանց, մե՞նք խլեցինք ժողովրդից հացի իր վերջին կտորը, մե՞նք թալանեցինք եւ վատնեցինք հային ունեցուածքը: Խորապէս ցաւում ենք, բայց եթէ Փետրուարեան ապստամբութիւնը տեղի չունենար, պակա՞ս հայեր կը կոտորուէին բոլշեիկների ձեռքով, պակա՞ս նիւթական կորուստ կ'ունենար հայ ժողովուրդը»²⁸⁸:

Մեր կարծիքով, իհարկե, աններելի է եղբայրասպան կռիվներ թույլ տալը: Սակայն փաստերի խորը ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ կռիվների հիմնական սադրողները եղան բոլշեիկները:

Մփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից Փետրվարյան ապստամբությանը տրված գնահատականների

---

²⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 473:

²⁸⁷ «Պայքար», 1929, 11 սեպտեմբերի:

²⁸⁸ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով..., հ. Զ., էջ 200:

մեջ առանձնակի տեղ է գրավում ապստամբության ինքնաբուխ կամ նախօրոք կազմակերպված լինելու ինդիքը:

Այստեղ ևս մոտեցումները բազմազան են և իրար հակասող: Ընդ որում հակասական են ոչ միայն մի կողմից դաշնակցական և ոչ դաշնակցական թերթերի տեսակետները, այլև կարծիքների բախում կա Դաշնակցության ներսում:

Փետրվարյան ապստամբության հերթական տարեդարձին նվիրված «Հայրենիք»-ի խմբագրականում նշվում է, որ ապստամբությունն ինքնաբուխ էր, այն նախապես չէր ծրագրված, այլ բան է, որ ընթացքում դաշնակցականները ղեկավարեցին այն: «Անվիճելի իրողություն մըն է, որ փետրուարեան ապստամբութիւնը ռեւէ կուսակցութեան կազմակերպած գործը չէր: Ճիշտ է, որ Դաշնակցականները խոշոր եւ նոյնիսկ ղեկավարող դեր կատարեցին այդ ապստամբութեան մէջ: Բայց ճիշդ է նոյնպէս, որ հայ ժողովուրդի բոլոր տարրերն ու հոսանքները, բացի միայն հայանուն բոլշեւիկներէն, իրենց անվերապահ մասնակցութիւնը բերին փետրուարեան ապստամբութեան», - գրում է թերթը²⁸⁹:

«Հայրենիք»-ի խմբագիր Ռուբեն Դարբինյանը հետագայում ևս պնդում է, որ ապստամբությունը տարերային և ինքնաբուխ էր. «Բոլշեւիկներու սանձարձակ բռնութիւններն ու բռնագրաւումները այնպիսի բուռն զայրոյթ էին առաջացուցեր անոնց իշխանութեան դէմ, որ ամէն տեղ ժողովուրդի բանիմաց եւ գործօն տարրերը, **ինքնաբերաբար եւ մեծ մասամբ իրարմէ անկախ**, (ընդգծումը հեղինակինն է – Խ. Ս.) գաղտնի խումբեր ու մարմիններ սկսան կազմել, զինուիլ եւ ամէն տեսակ պատրաստութիւններ տեսնել՝ տապալելու համար օր աւուր իրենց աւելի

---

²⁸⁹ «Հայրենիք», 1934, 18 փետրուարի:

անտանելի դարձնող Սովետական կոչեցեալ օտար իշխանութիւնը»²⁹⁰: «Հայրենիք» ամսագրի խմբագիրը անժխտելի իրողութիւն է համարում այն, որ «Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատասխանատու մարմիններն ու անձերը հակառակ էին որեւէ ապստամբութեան Սովետական իշխանութեան դէմ, որովհետեւ ստեղծուած քաղաքական պայմաններուն մէջ, մեր ժողովուրդը չէր կարող դուրսէն որեւէ օգնութիւն ստանալ, իսկ իր ուժերն ալ շատ փոքր էին՝ մենամարտի բռնուելու համար Սովետական ահաւոր զօրութեան հետ»²⁹¹:

Բունոս Այրեսի «Արմենիա» թերթը (դաշնակցական) գրում է, որ ապստամբությունը հասունանալուց հետո նրա ղեկավարությունը ստանձնեց Դաշնակցությունը և ավելացնում. «Վերջինիս շուրջը հաւաքուեցան քաղաքական բոլոր կուսակցութիւններն ու հոսանքները՝ Ռամկավար, Սոցիալիստ-Յեղափոխական, Սեց. Դեմոկրատ, Չեզոք, մեծ, պզտիկ, կին, երեխայ, ծեր, երիտասարդ, գիւղացի, մշակ-բանուր, մէկ խօսքով Հայաստանը միակամ, միահամուռ եւ վճռական»²⁹²: Հետագայում ռամկավարները, որոնք առանձին զօրամասով մասնակցել էին Փետրվարեան ապստամբությանը, «վերջը հրաժարուեցին այդ պատւից եւ դարձան ռիւերիմ հակառակորդներ այդ «եղբայրասպան» կռուին»²⁹³:

---

²⁹⁰ Դարբինեան Ռ., Փետրուարեան ապստամբութեան 50-ամեակին առթիւ (խմբագրական), «Հայրենիք», 1971, թիվ 1, գարուն, էջ 1:

²⁹¹ Նույն տեղում, էջ 2:

²⁹² «Արմենիա», 1933, 18 փետրուարի:

²⁹³ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով ..., էջ 199:

Բոստոնի «Պայքար» պարբերականն էլ պնդում է, որ «Փետր. 18ի շարժման ետին Դաշնակցական վարիչներէ զատ ոչ ոք կար»²⁹⁴:

Այն, որ ի սկզբանէ Դաշնակցությունը տրամադրված չի եղել հակաբոլշևիկյան գործողությունների, երևում է Հայաստանի խորհրդայնացման մասին ընդունած որոշումից: 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ի հայտնի որոշումը մեզ հիմք է տալիս համոզվելու, որ, գոնէ սկզբնական շրջանում, դաշնակցականները տրամադրված էին հանդուրժել բոլշևիկներին: Ճիշտ է, կային փոքրաթիվ գործիչներ, որոնք նույն դեկտեմբերի 1-ին դեմ էին Հայաստանի խորհրդայնացմանը, սակայն մեծամասնության որոշումով իշխանությունը հանձնվեց Հայհեղկոմին: Երևանում մնացած միակ բյուրոյական Միմոն Վրացյանը, խորհրդակցելով մի քանի ընկերների հետ, կազմում է դաշնակցական շարքերին ուղղված մի շրջաբերական, որի մեջ շեշտվում է խիստ լոյալության և առանց հետին մտքերի բոլշևիկներին օժանդակելու անհրաժեշտությունը: Սակայն բոլշևիկները խոչընդոտում էին այդ շրջաբերականի արագ տարածմանը, որը դաշնակցական շարքերը հանդարտ պահելու իսկական կոչ էր²⁹⁵:

Այլ հարց է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից որոշ ժամանակ անց, այնուամենայնիվ դաշնակցականները սկսեցին նախապատրաստվել հակաբոլշևիկյան գործողությունների:

Աթենքի համայնավար «Սևան» պարբերականը գտնում է, որ ամեն դեպքում, ինչ բռնություններ էլ կիրառեին բոլշևիկները, դաշնակցականները պարտավոր էին համակերպվել: Ավելին, թերթը կարծում է, որ ոչ միայն բոլշևիկները, այլև դաշնակցականներն են

---

²⁹⁴ «Պայքար», 1925, յուլիսի 30:

²⁹⁵ Տե՛ս Վրացեան Ս., Յուշեր Մոտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1923, դեկտեմբեր, էջ 71:

դրժել դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագիրը: «Ճիշդ է, որ բուլղեիկները քաղաքական բանտարկություն, ձերբակալություններ, արքայ եւ մահապատիժներ ըրին կողմերու միջեւ կըն-քուած Դեկտ. 2ի համաձայնագրին հակառակ գործած ըլլալնուն համար: Սակայն օրուան իշխանութիւնը անջնջելի ներողամտութիւն մը փորձած պիտի ըլլար, եթէ թոյլ տար որ Դաշնակ նախարարները յենուած համաձայնագրի մը տրամադրութեան վրայ օր ցերեկով հորը փորէին օրուան իշխանութեան...,- գրում է թերթը և շարունակում,- Սո՛ւտ է դաշնակցական «իրազեկի» մը 1931 Փետր. «Հայրենիք»ի թիւին մէջ գրածը որ կըսէ «փրկութեան կօմիտէն (դաշնակիզմը) Հայաստանի Խորհրդայնացումից 15-18 օր վերջն իսկ արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ, որ գիտէր թէ բուլղեիկները Հայաստանում թոյլ են եւ ուրեմն շատ հեշտ հետերնին հաշիւ փակել: Եթէ Դաշնակցութիւնը անկեղծ էր իր ստորագրած համաձայնագրին վերաբերմամբ, ապա ուրեմն յանուն ինչի՞ կ'ըլլային այս պատրաստութիւնները բուլղեիկութեան (օրուան իշխանութեան) հետ հաշիւ մաքրելու համար»²⁹⁶:

Իսկ որն էր դաշնակցականների կողմից խոստման դրժումը: Նման հիմք քննադատողներին տվել է, ինչպես ակնարկում է «Սևան»-ի հոդվածագիրը, Իրազեկի՝ Հակոբ Տեր-Հակոբյանի 1931 թ. փետրվարին «Հայրենիք» օրաթերթում հրատարակված «Դաշնակցությունը եւ Փետրուար 18ը» հոդվածը: Այստեղ հեղինակը գրում է, որ «նոյն տարուայ (1920թ.) դեկտ. 20ի մօտերքը, այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամենը 15-18 օր յետոյ արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ Դաշնակցութեան դեկավար մարմինը»²⁹⁷:

---

²⁹⁶ «Սեւան», Աթէնք, 1934, 11 մարտի:

²⁹⁷ «Հայրենիք», 1931, 20 փետրուարի:

Իրազեկի այս հոդվածը հիմքեր է տալիս նաև Շահան Նաթաուն, որպեսզի վերջինս ևս պաշտպանի փետրվարյան ապստամբությունը նախապես ծրագրված լինելու տեսակետը:

Շ. Նաթալին գրում է, որ Փետրվարյան ապստամբության ճիշտ գնահատականի համար անհրաժեշտ է «քննել դեպքերը ժամանակագրական կարգով եւ ճշդել պատճառն ու հետևանքը»²⁹⁸: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ, ըստ Նաթալիի, մինչև դեկտեմբերի 20-ը հալածանքներ դաշնակցականների նկատմամբ հիմնականում չեն եղել: Իսկ ըստ Իրազեկի, դեկտեմբերի 20-ին արդեն ստեղծվել էր Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, որի մասին իմանալով՝ բոլշևիկները սկսեցին բռնություններ իրականացնել: Այսինքն՝ դաշնակցականների հանդեպ հալածանքները ոչ թե հետևանք, այլ պատճառ կարող են դիտվել:

Շ. Նաթալին գտնում է, որ սխալ էր Փետրվարյան ապստամբությունը հրահրելը, քանի որ թուրքը դեռ գտնվում էր Ալեքսանդրապոլում և ռիսկային էր դա²⁹⁹: Նրա կարծիքով, եթե Ս. Վրացյանը չլիներ ապստամբության գլուխ, ապա նա անպայման պետք է պատասխանատվության կանչեր ասպտամբության կազմակերպիչներին: Շ. Նաթալին համոզված է, որ Հ. Տեր-Հակոբյանի մատնանշած մարմինը ստեղծվել էր ապստամբություն բարձրացնելու համար: «Մինչև Դեկտ. 20, Բոլշևիկներու կողմէ Հայաստանի մէջ ապստամբութիւն մը արդարացնող պատճառներ չտրուելով մէկտեղ, Վրացեան և կարգ մը իրեն նման «դաշնակցական»ներ կեանքի կը կոչեն «Փրկութեան կոմի-

---

²⁹⁸ Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, Մարտէլ, 1934, տպ. Ա. Արապեան, էջ 141:

²⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 171:

տե՛ն, իբր զուտ ապստամբական մարմին», - գրում է Շ. Նաթալին³⁰⁰:

Հաշվի առնելով այն, որ կուսակցական և պետական մարմինների որոշմամբ դեկտեմբերի 2-ին Դաշնակցությունն իշխանությունը հանձնեց բոլշևիկներին, Շ. Նաթալին գտնում է, որ փետրվարյան ասպտամբությունն իրականացնողները պետք է պատասխանատվության ենթարկվեն թե կուսակցականորեն, թե պետականորեն³⁰¹: Մեր կարծիքով, Հ. Տեր-Հակոբյանի վերոհիշյալ հոդվածը բավարար հիմքեր չի տալիս պնդելու, թե 1920 թ. դեկտեմբերին Դաշնակցությունն արդեն ստեղծել էր ապստամբություն ծրագրող կուսակցական մարմին: Պետք է համաձայնվել Ա. Հակոբյանի այն համոզման հետ, որ դեկտեմբերի կեսերից Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ գաղտնի մարմնի՝ ՀՅԴ Հայաստանի կոմիտեի ստեղծումը, բոլորովին չէր նշանակում անցում զինված ապստամբության նախապատրաստության ու կազմակերպման: Այլ բան է, որ հետագա դեպքերի զարգացումը հանգեցրեց այդ քայլին³⁰²:

Շ. Նաթալին մեկ այլ առիթով ակնարկում է, որ նույնիսկ դեկտեմբերի սկզբին Երևանից հեռացողները ապստամբություն էին ծրագրում: Օրինակ, ըստ Նաթալիի, հակախորհրդային ապստամբության կազմակերպման համար Ռուբեն Տեր-Մինասյանն անցնում է «ապստամբ Ջանգեզուր»³⁰³: Մեր կարծիքով, Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին օրերին հակաբոլշևիկյան գործողություններ չեն ծրագրվել,

---

³⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 238:

³⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 208:

³⁰² Տե՛ս Հակոբեան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ // «Վեմ» համահայկական հանդես, 2011, թիվ 1, էջ 140:

³⁰³ Տե՛ս Շահան, Երեւանի համաձայնագիրը, Պոստոն, ա. հ., 1941, էջ 371:

և Ռուբենը Ջանգեզուր է գնում Պարսկաստան անցնելու համար: Այլ բան է, որ Երևանից ստացվող լուրերը նրան ստիպել են մնալ Ջանգեզուրում և օժանդակել բոլշևիկների դեմ հասունացող ժողովրդական ըմբոստությանը³⁰⁴:

Իսկ նախկին վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանը, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների հրահանգով ստիպված էր հեռանալ Հայաստանից և հաստատվել Թիֆլիսում, գրում է, որ փետրվարյան ապստամբության մասին ինքը տեղեկացել է փետրվարի 21-ին Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորուց³⁰⁵:

Այն, որ մինչև 1921թ. հունվարի կեսերը ապստամբություն չի ծրագրվել, երևում է Դրոյի՝ Ջարեհ ծածկանունով 1948թ. հրատարակած մի հոդվածում: «Հալածանքը սկսաւ հայկական բանակի հրամանատարութեան դէմ: Յունուարին Մոսկուայի կառավարութիւնը պահանջեց Դրոյի հեռացումը Հայաստանէն: Դրօ որոշեց երթալ՝ հակառակ անոր, որ իր ձեռքին տակ գտնուող հայկական բանակի թիւը շատ աւելի մեծ էր, քան եկուոր սովետական բանակը: Կուսակցութեան որոշումով եւ իր համաձայնութեամբ Դրօ բռնեց աքսորի ճամբան: Եթէ այդպէս չընէր, Հայաստանը պիտի իյնար քաղաքացիական սպանիչ կռիւներու գիրկը եւ առանց անոր ալ արիւնաքամ հայութիւնը պիտի ենթարկուէր նոր գրկանքներու», - նշում է հոդվածագիրը³⁰⁶: Ըստ էության, այս գրությունը ևս փաստում է, որ 1920 դեկտեմբերին ապստամբական մարմին չի ստեղծվել: Այլապես Դրոն չէր հեռանա Հայաստանից, որի հնարավորությունը նա ուներ: Ավելին, ինչպես տեսանք, Դրոյի Հայաստա-

---

³⁰⁴ Տե՛ս Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Կյանքը և գործը), էջ 117:

³⁰⁵ Տե՛ս Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը // «Հայրենիք», Բոստոն, 1926, նոյեմբեր, էջ 101:

³⁰⁶ «Արեւելք», Գահիրե, 1948, 18 փետրուարի, հմմտ. Գևորգյան Հ., Դրո, էջ 489:

նից գնալու հիմնական նպատակն այն էր, որ իր ներկայությամբ հակասություն չհրահրի և քաղաքացիական կոռիպներ տեղի չունենան:

Հետագայում Խորհրդային Միությունում ևս, տիրապետող էր այն տեսակետը, որ ապստամբությունը նախապես էր ծրագրվել: Ապստամբության նախապես պատրաստված լինելու մասին տեսակետի հիմք խորհրդային իրավաբան Գրիգոր Չուբարյանին տվել է անգլիական «Թայմս» թերթի 1921թ. հունվարի 27-ի հաղորդագրությունը. «Դաշնակների լիդերներն այս ամսի (հունվար – Խ.Ս.) սկզբներին Թիֆլիզում ունեցած կոնֆերանսում վճռել են բոլոր հնարավոր միջոցներով շարունակել կռիվը բայլշևիկզմի դեմ, սակայն առանց դրսի ոգնության վոչ մի հույս չկա, վոր Հայաստանը կարողանա ազատվել բայլշևիկների լծից»³⁰⁷: Սակայն այս հաղորդագրությունից չի կարելի եզրակացնել, որ ապստամբություն է ծրագրվել Հայաստանի խորհրդային իշխանության դեմ³⁰⁸: Արտաշես Կարինյանը գաղտնի մարմին ստեղծելու թվականի վերաբերյալ այլ տեսակետ է հայտնում. «Յերևանում դաշնակցական գաղտնի կոմիտեն («Հայաստանի կոմիտե») կազմվել էր դեկտեմբերի 2-ին»³⁰⁹: Իսկ սփյուռքում հրատարակված ապստամբության մասնակիցների հռովածների մասին վերջինս գրում է. «Նրանց հռովածների և տեսությունների մեջ հիշատակված փաստերը հաստատում և ապացուցում են, վոր

---

³⁰⁷ Չուբարյան Գ., Դաշնակցության տաճկական որիենտացիան յեվ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, Յերեվան, Պետական հրատարակչություն, 1929, էջ 38:

³⁰⁸ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, թիվ 1, էջ 47:

³⁰⁹ Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեվ իր զինակիցները, Յերևան, Պետհրատ, 1932, էջ 91:

փետրվարի 18-ը յեղել ե մաուզերիստական գվարդիայի վաղորոք պատրաստված շարժում»³¹⁰:

Մեր կարծիքով, ինչպես վերևում նշեցինք, դաշնակցական գործիչները իշխանությունը բուլշևիկներին հանձնելուց հետո սկզբնական շրջանում որևէ հակապետական գործունեություն չեն ծրագրել: Թիֆլիսում գտնվող ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ Սարգիս Արարատյանը 1921թ. հունվարի 5-ին նամակ է գրում ՀՀ Փարիզի պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանին, որտեղ նշում է, որ չնայած բուլշևիկների վարած բռնությունների քաղաքականությանը մինչև կուսակցական կոնֆերանսի հրավիրումը «երկրի մարմիններն ու ընկերները, որոնք այժմն հարկադրաբար վարում են ստորերկրեայ աշխատանք, պիտի խուսափեն ակտիվ քայլեր անելուց և ամեն միջոց պիտի գործադրեն՝ մեղմելու համար սովետական ուժժիմի բացասական կողմերի ազդեցությունը...»³¹¹: ՀՅԴ բյուրոյականի համար առավել կարևոր է եղել երկրի անկախության պահպանումը «Պետք է աշխատեն պահեն երկրի անկախությունը, դուրս հանեն տաճիկներին երկրից և ապահովեն ժողովրդի ֆիզիքական գոյությունը»³¹²: Ըստ էության 1921 թ. հունվարին Դաշնակցության ղեկավար բարձրագույն մարմինը ոչ միայն գործող իշխանությունների դեմ որևէ գործողություն չէր ծրագրում, այլև կոչ էր անում շարունակել աջակցել պետականաշինական գործունեությանը:

Սակայն իրավիճակը փոխվում է փետրվարին, ինչը երևում է Թիֆլիսում գնտվող մյուս բյուրոյականներ Արշակ Ջամալյանի և Գևորգ Ղազարյանի փետրվարի 14-ին Ավետիս Ահարոնյանին

---

³¹⁰ Նույն տեղում, էջ 96:

³¹¹ Ե. Չարենից անվան Գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդ, գ. 214, թ. 2:

³¹² Նույն տեղում, թ. 3:

հղած նամակից³¹³: Այստեղ նամակի հեղինակները դժգոհում են որ չնայած նախապես իրենց կողմից տրված խոստմանը «Երկիրն ամբողջացնելու հարցերում խորհրդային իշխանությունները սահմանափակուել են լոկ «կարմիր կոչերով» եւ դիվանագիտական յայտարարություններով... Երկիրը ղեկավարում են ռուսական հրամանատարությունը, նրանց հետ Հայաստան ժամանած կոմիսարները»³¹⁴: ՀՅԴ բարձրագույն ղեկավար մարմնի անդամները ներկայացնելով բոլշևիկների վարած ծանր քաղաքականությունը հանգում են հետևյալ եզրահանգման. «Այս հանգամանքներում կենսական պահանջ է դառնում երկրի և ժողովրդի համար խորհրդային իշխանության կազմակերպուած տապալումը Հայաստանում: Այս գործի համար կան մի քանի նախադրեալներ, որոնց լուծումը մեծապէս կախված է ձեզանից և մեր արտասահմանի մարմիններից...»³¹⁵: Իսկ ՀՀ պատվիրակությունից և արտասահմանի մարմիններից ակնկալվում էր արտաքին ջգակցություն, Թուրքիայի չեզոքության ապահովում, ինչպէս նաև ֆինանսական աջակցություն (ՀՀ պատվիրակության տրամադրության տակ եղած միջոցներից)³¹⁶: Այս նամակից կարելի է համոզված փաստել, որ ՀՅԴ բարձր ղեկավարությունն արդեն 1921թ.

---

³¹³ Այս և վերոնշյալ նամակը մենք հայտնաբերել ենք Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդում: Փետրվարի 14-ի նամակի կրկնօրինակը պահվում է նաև ՀՅԴ Բյուրոյի Բոստոնի կենտրոնական արխիվում, որտեղից էլ այն հրապարակել են պատմաբաններ Վ. Ղազախեցյանը և Հ. Գևորգյանը: (Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, թիվ 1, էջ 46-50):

³¹⁴ ԳԱԹ, Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդ, գ. 208, թ. 2:

³¹⁵ Նույն տեղում, թ. 4:

³¹⁶ Նույն տեղում, թ. 5, 6:

փետրվարի առաջին կեսին կողմ էր զինված իշխանափոխությանը:

Իրականում խորհրդային իշխանությունների դեմ ապստամբություն բարձրացնելու որոշումն ընդունվել է փետրվարի 13-ին Կոտայքի Զառ գյուղում անցկացված ժողովում³¹⁷: Ինչ վերաբերում է ապստամբությունը ղեկավարելու խնդրին, պատմաբան Լեոն իրեն հատուկ ոճով գրում է. «Պատերազմն արդեն յեկել հասել էր Թիֆլիսին ու մի որ չէ մի որ ռադիո-հեռագիր կախեցին փողոցներում թե Յերեվանի մեջ հեղափոխություն է, բոլշևիկները վոնդվել են և կազմվել է նոր խառն կառավարություն, վորի գլուխն է դարձյալ Ալեքսանդրապոլի հաշտության հերոս Միմոն Վրացյանը: Միայն այս անունը բավական էր, վոր մենք հասկանայինք, թե այս ձեռնարկության զլխավոր դիրիժորն էլ Դաշնակցությունն էր»³¹⁸:

Այսպիսով, տարագիր դաշնակցական հանրությունը պնդում է, որ Փետրվարյան ապստամբությունը եղել է ինքնաբերիկ, իսկ Դաշնակցությունը միայն ղեկավարել և հունավորել է արդեն իրողություն դարձած համաժողովրդական դժգոհությունը: Ոչ դաշնակցական թերթերը, գործիչներն, ընդհակառակը, չեն զլանում ապացուցել, որ իշխանությունը բոլշևիկներին հանձնելուց կարճ ժամանակ անց, Հայաստանում մնացած դաշնակցականները ծրագրում էին հակախորհրդային ապստամբություն կազմակերպել: Մեր կարծիքով, բոլշևիկյան իշխանությունը տապալելու համար դաշնակցության կողմից ապստամբություն կազմակերպելու որոշումն ընդունվել է շատ ավելի ուշ, միայն 1921

---

³¹⁷ Տե՛ս Ղազարեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 49:

³¹⁸ Լեո, Անցեալից, Յուշեր, թղթեր, դիտումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 461:

թ. փետրվարի առաջին կեսին, երբ բոլշևիկյան բռնություններն ու ձախողումները դարձել էին անտանելի:

Ամփոփելով 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառների վերհանման սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի մոտեցումները՝ կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանում իշխանությունը 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին բոլշևիկներին հանձնելուց շատ կարճ ժամանակ անց առաջ եկած համաժողովրդական դժգոհության ալիքը բավական լուրջ առարկայական հիմքեր ուներ: Հայ կոմունիստների վարած անկարող և անհեռատես քաղաքականությունը դրսևորվեց բոլոր ոլորտներում:

Առաջին հերթին հիասթափեցնող եղավ բոլշևիկների կողմից դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով նախատեսած պայմանների ոտնահարումը: «Հակահեղափոխական»-ի հորջորջումով անհարկի զանգվածային ձերբակալությունները և բռնությունները՝ հատկապես մտավորականների և զինվորականների հանդեպ, համաժողովրդական դժգոհության ալիք բարձրացրեցին: Բացասական է գնահատվում նաև բոլշևիկների վարած «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, ինչն ուղեկցվեց ոչ միայն ծայրահեղ բռնություններով ու անարխիայի դրսևորումներով, այլև առավել ծանրացրեց առանց այդ էլ թշվառության եզրին հասած ժողովրդի սոցիալական վիճակը: Համաժողովրդական ապստամբության գլխավոր պատճառներից էր նաև արևմտահայության խնդիրների անտեսումն ու Հայաստանի անկախության գաղափարի նսեմացումը: Պակաս կարևոր չէր նաև օրակարգային համարվող հարևանների հետ ունեցած տարածքային խնդիրները կարգավորելու հայ բոլշևիկների անկարողությունը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

1921Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ (1920-1930-ԱՎԱՆ ԹԹ.)

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի իշխանությունը ընդամենը ամիս ու կես տևեց: Բոլշևիկները Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությամբ ապրիլի 2-ին ներխուժեցին Երևան: Մայրաքաղաքը ավերածությունից փրկելու և ավելորդ արյունահեղությունից խուսափելու համար որոշվեց Երևանը հանձնել առանց մարտի: Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, զորքը և մեծ թվով բնակիչներ Բաշ-Գառնի-Դարալազյազ գծով բռնեցին դեպի Ջանգեզուր տանող ճանապարհը, այնտեղից էլ անցան Պարսկաստան: Փաստորեն, 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունն, ի վերջո, անհաջողությամբ ավարտվեց: Անդրկովկասի բոլշևիկների պաշտոնաթերթ «Ջարյա Վոստոկ»-ն այն բնորոշեց որպես Հայաստանում հակահեղափոխության ոչնչացում³¹⁹:

Խոսելով ապստամբության պարտության մասին՝ Ա. Արշակունին մատնանշում է այն հանգամանքը, որ ՀՅԴ բարձր խավը տարբեր պատճառներով չդեկավարեց ապստամբությունը, մի մասը հեռացել էր երկրից, մի մասը բանտից նոր էր դուրս եկել և դեռևս խուճապային տրամադրության մեջ էր: Ապստամբության հիմնական մասնակիցները գյուղացիներ էին, ովքեր չունեին

---

³¹⁹ “Заря Востока”, Тифлис, 1923, 1 апреля.

անհրաժեշտ կարգապահություն և կանոնավոր զենք³²⁰: Կարելի է ենթադրել, որ ապստամբության ղեկավարները պատրաստ չէին դրան:

Նույն հեղինակը, սակայն, ապստամբության անհաջողությունը մեկնաբանում է գաղափարաքաղաքական հետաքրքիր մոտեցմամբ: Ա. Արշակունու կարծիքով, ապստամբության պարտությունը մեծապես պայմանավորված էր հայ ժողովրդի «դասակարգային գիտակցության պակասով»: «Նոյնիսկ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնն իր համար միանգամայն խորթ է անընդունելի է համարում քաղաքացիական կռիւր մեր ժողովրդի ծոցում՝ փաստօրէն: Ձանձրալիութեան չափերի հասցրած, նոյնն են անում հայ իրականութեան մեջ գործող միւս քաղաքական հոսանքները: Այս է պատճառը, որ մեր հասարակական ըմբռումները չեն կրում դասակարգային բնույթ: Մենք խնդիրները վեր ենք լուծում ոչ թէ շրջապատող քաղաքական-հասարակական կեանքը նկատի ունենալով, այլ՝ մեր ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը, թէև յաճախ վտանգում ենք այդ գոյութիւնը: Խօսքը վերաբերում է բոլոր քաղաքական հոսանքներին հաւասարաբար», - գրում է Ա. Արշակունին³²¹: Նրա կարծիքով, ըստ էության, փետրվարյան ապստամբության պարտությունը պայմանավորված էր ապստամբների կողմից ազգային շահը դասակարգային շահից գերադասելու հանգամանքով: Ա. Արշակունին պարտության պատճառներից մեկն էլ համարում էր «մեր ռուսասիրությունը»³²²: Հեղինակի համոզմամբ, ի դեմս բոլշևիկների, մենք տեսնում էինք ռուսներին, և այդ իսկ պատճառով հավուր պատ-

---

³²⁰ Տե՛ս Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1927, փետրուար, էջ 47:

³²¹ Նույն տեղում:

³²² Տե՛ս նույն տեղում:

շաճի չպայքարեցինք: Որպես ապստամբության պարտության պատճառ հիշատակվում է նաև գորքի հոգնածությունը և Վրաստանի անկախության անկումը³²³, որը, մեր կարծիքով, օբյեկտիվորեն այդպես էր:

Կահիրեի «Հուսարեր» օրաթերթի խմբագիր Վահան Նավասարդյանը, վերլուծելով հարցի վերաբերյալ ՀՅԴ 10-րդ Ընդհանուր ժողովում տեղի ունեցած քննարկումները, գտնում է, որ Փետրվարյան ապստամբության պարտության պատճառ էր նաև այն, որ Հայաստանը փաստացի մենակ մնաց հակախորհրդային պայքարում³²⁴:

Հովհաննես Քաջագունին իր հայտնի գեկույցում, անդրադառնալով փետրվարյան ապստամբության վերջնական հաջողությանը, կարծիք է հայտնում, որ լավ կովելու դեպքում կարելի էր արագ հաջողության հասնել, քանի որ բոլշևիկները շատ օգնություն չէին ստացել դրսից, իսկ հակաբոլշևիկյան Վրաստանը դեռ կանգուն էր³²⁵: Իսկ ինչ վերաբերում է վատ կովելուն, այդ մասին նա հետևյալն է գրում. «Վատ կուեցին ոչ այն պատճառով, իհարկե, որ չէին ուզում կուել (եթե չուզենային՝ չէին ապստամբի եւ տեղի չէր ունենայ այն ընդհանուր, անօրինակ խան-

---

³²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

³²⁴ Տե՛ս «Յուսարեր», 1925, 10 մարտի:

³²⁵ Վրաստանի խորհրդայնացումը տեղի ունեցավ 1921թ. փետրվարի 25-ին (տե՛ս Աвалов З., Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки, Париж, 1924, Б. И., стр. 312.): Սփյուռքահայ մամուլը ժամանակին արժեքավորել է Ջուրաբ Ավալովի աշխատությունը և այն թարգմանաբար վերահրատարակել (տե՛ս Աւալով Ջ., Բաթումի խորհրդածողովը // «Վեմ», Փարիզ, 1934, թիւ 2, էջ 80-93, թիւ 3, էջ 74-84, թիւ 4, էջ 104-112), Աւալով Ջ. Վրաստանի անկախութիւնը // «Հայրենիք», 1934, դեկտեմբեր, էջ 49-65, 1935թ., յունուար, էջ 69-90, փետրուար, էջ 102-121, մարտ, էջ 61-79, ապրիլ, էջ 95-100, մայիս, էջ 132-143, յունիս, էջ 113-124, յուլիս, էջ 137-142, օգոստոս, էջ 112-121, հոկտեմբեր, էջ 104-114):

դավառությունը, որին ականատես եղանք Երեսնում, ապստամբության առաջին օրերին), այլ այն պատճառով, որ վստահություն չունեին իրանց ոյժերի վրայ, չէին հաւատում յաջողութեան»³²⁶: «...Ապստամբությունը իր ներսը կրում էր արդէն պարտութեան սաղմը, որովհետեւ հաւատ չունէր յաջողութեան», - եզրահանգում է Հ. Քաջագունին³²⁷:

Ապստամբության պարտության վերաբերյալ իրենց պատճառաբանություններն են բերում նաև որոշ թերթեր: Օրինակ՝ Կ. Պոլսի «Ճակատամարտը» գրում է, որ ապստամբության անհաջողության և չտարածվելու պատճառներից մեկն էլ խստաշունչ ձևերն էր, որի պատճառով դժվարացել էր հաղորդակցությունը³²⁸: Ֆրեզնոյի «Ասպարեզի» տեսակետով «մեր ճակատագիրը որոշվեց այն օր, երբ ընկաւ Թիֆլիսն, եւ բոլշեիկները մեծաքանակ ռուսական զօրքեր բերին Հայաստան: Մեզ յաղթեցին ոչ թէ հայ բոլշեիկներն, այլ ռուս գնդերը»³²⁹:

Ապստամբության պարտության գլխավոր պատճառն, անշուշտ, ուժերի անհավասար հարաբերակցությունն էր: Ապստամբության ղեկավարները, ի դեմս բոլշեիկների, ռուսների դեմ պատերազմելու հոգեբանորեն անպատրաստ ժողովուրդով, սահմանափակ մարդկային, զինական և նյութական միջոցներով արտաքին աշխարհից մեկուսացված լինելու պայմաններում չէին կարող երկար շարունակել պայքարը:

Փետրվարյան պարտված ապստամբությունն ունեցավ իր դրական ու բացասական հետևանքները, որոնց լայնորեն անդ-

---

³²⁶ Քաջագունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, էջ 47:

³²⁷ Նույն տեղում:

³²⁸ «Ճակատամարտ», 1921, 20 մայիսի:

³²⁹ «Ասպարեզ», Ֆրեզնո, 1921, 27 սեպտեմբերի:

րադառնում է 1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Միմոն Վրացյանը «Վեմ»-ում, ապստամբության հետևանքներին անդրադառնալիս, նշում է, որ դրանց մեջ «առաջին տեղն է բռնում հայ մտաւորականութեան փրկութիւնը կացինահար լինելուց կամ Ռուսաստան արտուրելուց»³³⁰:

Ֆրեզնոյի «Ասպարեզ»-ը գրում է, որ «18 Փետրուարին պօլշեւիկներու դէմ կատարած յեղափոխութիւնը երեսն հանեց մահուան դատապարտուած չորս հարիւր անձերու ցանկը, որոնք պիտի կատարուէին կարմիրներու կողմէ: Այս ցանկին մէջ եղած են նախկին վարչապետներ Հ. Քաջազունին և Հ. Օհանջանեանը, նախկին նախարարներ Ա. Չիլինգարեանը, Բժ. Ա. Ղազարեանը, Բժ. Տեր Դավթեանը և ուրիշներ»³³¹:

Նույն ինդրի կապակցությամբ Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթը գրում է. «Մակայն, հայ ժողովուրդը, եթէ փետրուար 18-ի դիւցազնական ըմբոստացումով չկրցաւ տեսականորէն վերահաստատել ու ապահուել իր ներքին ազատութիւնն ու պետական անկախութիւնը, գէթ յաջողեցաւ օտար կամ օտարին ծառայող հայանուն դահիճներու ձեռքէն խլել ստոյգ մահուան դատապարտուած իր ազատատենչ մտաւորականութիւնն ու զինտրականութիւնը: Ուրիշ խօսքով՝ հայ ժողովուրդը փրկեց իր երէկի ղեկավարները վաղուան յաղթանակի համար, որ կը հաւատար եւ կը հավատայ թէ անխուսափելիօրէն պիտի գայ օր մը, քաղաքական աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ»³³²: «Հայրե-

---

³³⁰ Վրացեան Ս., Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականութիւնը) // «Վեմ», 1938, 2 տարի, թիւ 1, էջ 5:

³³¹ «Ասպարեզ», 1921, 14 հոկտեմբերի:

³³² «Հայրենիք», 1926, 18 փետրուարի:

նիք» օրաթերթի մեկ այլ համարում ևս նշվում է, որ հայ ժողովուրդն իր օրհասական ճիգով կարողացավ «ոչ միայն արգիլել իր մտաւորականութեան ու զինուորականութեան բնաջնջումը, այլև 202ափելիօրէն մեղմել, աւելի տանելի դարձնել կարմիր լուծը»³³³:

Թերթի 1930թ. փետրվարի 18-ի խմբագրականը հաստատում է, որ փետրվարյան ապստամբության բարիքներից առաջինը ազատատենչ հայ մտավորականության և զինվորականության փրկությունն էր³³⁴:

Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ փրկվեց ոչ միայն հայ մտավորականությունը, այլև զինվորականությունը: Այս կապակցությամբ «Հայրենիք» ամսագրում Գ. Նժդեհը գրում է, որ Մյունիքում մղվող մարտերը հոգեբանորեն նպաստեցին փետրվարյան ապստամբությանը, ինչն էլ իր հերթին «խորհրդային կացնից փրկեց հայ մտավորականութիւնը, սպայութիւնը և խմբապետութիւնը»³³⁵:

Մտավորականության փրկությանն է անդարդառնում նաև Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամ Հ. Տեր-Հակոբյանը, ով գրում է. «Փետր. 18-ը, դժբախտաբար, չկարողացաւ վերջնակա-նապէս խորտակել բոլշեւիկեան լուծը եւ Հայոց Աշխարհի ազատութիւն ու անկախութիւն պարգեւել, բայց տուեց մէկը միւսից աւելի կենսական ու բախտորոշ արդիւնքներ մեր հայրենիքի ու ժողովրդի համար: Փետրուարեան նոյն «հրաշագործ» ցնցումի հետեւանքով՝ Մոսկուան անսպասելիօրէն Հայաստան վերադարձրեց հայկական բանակի աքսորական սպաներից մեծ մա-

---

³³³ «Հայրենիք», 1927, 18 փետրուարի:

³³⁴ Տե՛ս «Հայրենիք», 1930, 18 փետրուարի:

³³⁵ Նժդեհ Գ., Լեռնահայաստանի գոյամարտը // «Հայրենիք», 1923, սեպտեմբեր, էջ 78:

սին, որոնց համար, անկասկած, բոլորովին այլ ճակատագիր էր սահմանուած»³³⁶:

Պետք է համաձայնվել վերոշարադրյալի հետ, որ փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ բանտերում հայտնված բազմաթիվ հայ մտավորականներ ու զինվորականներ փրկվեցին անխուսափելի «կացնահարություններից»: Հայ ժողովրդի ընտրանուն վերահաս մահվանից փրկելու հարցում փետրվարյան ապստամբության դերն աներկբայելի է: Որևէ կասկած չկա, որ ապստամբության թեկուզ մի քանի օր ուշացումը կարող էր բանտում հայտնված բազմաթիվ մտավորականների կյանքեր արժենալ: Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ փրկված մտավորականությունը, հետագայում հաստատվելով արտասահմանում, մեծագույն ավանդ ունեցավ հայկական սփյուռքի կազմակերպման, մատաղ սերնդի հայեցի դաստիարակության գործում:

Ցավոք բոլշևիկները հասցրեցին բանտում սպանել Համազասպին, Արտուշ խանին, Վաղարշակ Գասպարյանին, գնդպետ Նիկոլայ Ղորղանյանի (Կորգանով) և ուրիշների³³⁷:

Փետրվարյան ապստամբության դրական հետևանք է համարվում նաև անկախության գաղափարի հաջողված «փորձարկումը»: «Դրօշակի» էջերում Փետրվարյան ապստամբությանն անկախության գաղափարի տեսանկյունից է անդրադառնում ապստամբության ղեկավարներից Կարո Սասունին: «Փետրուա-

---

³³⁶ Իրազեկ, Փետրուար 18, «Յուշամատեան Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950), (կազմ.՝ Ս. Վրացեան)», Պոստոն, տպ. «Հայրենիք», 1950, էջ 326:

³³⁷ Տե՛ս ՀՅԴաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղվարչության գաղտնիթերցումներում (1920-ական թվականներ), (Փաստաթղթերի ժողովածու), Կազմող և խմբագիր՝ պրոֆ. Վ. Ղազախեցյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ., 2016, էջ 19:

րեան ապստամբութեան ինելայեղ թափը, ժողովուրդի անհուն հրճուանքը կարելի է բացատրել **անկախ պետութիւն, ազատ հայրենիք** (ընդգծումը հեղինակինն է - Խ. Ս.) ունենալու բուն բաղձանքով: Ազգային անկախութեան աղաղակն էր, որ կը պողթկար փետրուարեան ցնցումներուն մէջ: ... բոլորէն վեր կը խօսէր քաղաքական խոր գիտակցութիւնը վերականգնել կորսուած անկախութիւնը և հայրենիքը ազատել օտար ու անօգուտ լուծէն», - գրում է Կ. Սասունին³³⁸:

Այս կապակցությամբ վերջինս մեկ այլ տեղ նշում է. «Փետրուարի 18ը հայ ժողովրդի վերածնունդի ճանապարհին, հայ ժողովուրդի եւ անոր կազմակերպուած զանգուածներու ազգային քաղաքական ապրումներու խտացուած արտայայտութիւնն է: ... Փետրուարեան ապստամբութիւնը ոչ միայն փրկեց 2000-է աւելի մտաւորական եւ զինուորական ուժեր գլխատումէ, այլ փրկեց հայ ժողովուրդը կատարեալ ստրկացումէ մը, վերականգնելով անոր ազգային անկախութեան համոզումը»³³⁹: Կ. Սասունու կարծիքով, ըստ էության, Փետրվարյան ապստամբությունը հայ ժողովրդի անկախության ձգտելու դրսևորում էր: «Հայրենիք» ամսագրի էջերում էլ Կարո Սասունին «փետրվարյան սերնդին» անվանում է «անկախության սերունդ»³⁴⁰: Կարո Սասունին համոզված գրում է, որ «հայ ժողովրդի հոծ զանգուածները, կազմակերպուած դաշնակցութիւնը, հայ մտաւորականութեան ջախ-

---

³³⁸ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը // «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 74:

³³⁹ «Հայրենիք», 1926, 18 փետրուարի:

³⁴⁰ Տե՛ս Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը // «Հայրենիք», 1926թ., յունուար, էջ 96:

ջախիչ մեծամասնութիւնը կանգնած կը մնան անկախութեան»³⁴¹:

Միմոն Վրացյանը փետրվարյան ապստամբությունից հետո հանրության ներկայացրած հաշվետվության մեջ ևս անդրադառնում է անկախության խնդրին: Ըստ նրա, ապստամբությունը ևս մեկ անգամ փաստեց, որ հայ ժողովուրդը վաղ թե ուշ հասնելու է իր անկախությանը: Բոլշևիզմի տիրապետությունը ժամանակավոր է: «Մենք հաստատ գիտենք, որ բոլշևիզմը Հայաստանում իշխող կը լինի այնքան, որքան ռուս զօրք կայ այնտեղ», - եզրակացնում է Ս. Վրացյանը³⁴²:

Հ. Տեր-Հակոբյանը կարևորում է այն, որ հայ մտավորականության փրկությունը Հայաստանի անկախության գաղափարը վառ պահելու գրավականներից մեկն էր: «Բոլշևիկները, տիրելով մեր երկրին, այո, ֆիզիքապէս ոչնչացրին Հայաստանի անկախութիւնը՝ գէթ անորոշ ժամանակով, սակայն, չկարողացան հոգեպէս եւս ոչնչացնել, այսինքն՝ մեռցնել անկախութեան գաղափարը, որովհետեւ բնաջնջումից փրկուեցին մեր մտաւորականութիւնն ու ղեկավար տարրերը, որոնք փաստորէն այդ գաղափարի գլխաւոր ջահակիրներն են հանդիսանում», - գրում է Հ. Տեր-Հակոբյանը³⁴³: Նույն գործիչը փետրվարյան ապստամբության հերթական տարեդարձի առիթով նշում է, որ այն «հայ ժողովրդի հերոսական ընդվզումի, արդար զայրոյթի եւ իր ազգա-

---

³⁴¹ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը // «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 74:

³⁴² Վրացեան Ս., Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականութիւնը) // «Վէմ», 1938, Զ տարի, թիւ 1, էջ 9: Միմոն Վրացյանի այս հանրային հաշվետվությունը նախ հրատարակվել է Թավրիզի «Այգ» թերթում, ապա նաև Ֆրեզնոյի «Ասպարեզ»-ի 1921թ. Սեպտեմբերի 27-ի համարում (տես՝ «Ասպարեզ», 1921, 27 սեպտեմբերի):

³⁴³ Իրազեկ, Փետրուար 18, էջ 324:

յին իրաւունքների խորունկ գիտակցութեան մի գեղեցիկ յուշարձան է»³⁴⁴:

Շ. Տերտերյանը գրում է, որ փետրվարյան ապստամբությունից հետո բոլոր կուսակցությունների գործիչներին «մի մոգական ձեռք միացրել էր միեւնոյն զգացմունքի ու գաղափարի շուրջը: Զգացմունքը՝ անսահման ու անվերապահ ատելութիւնն էր դէպի բոլշեւիկները, եւ գաղափարը՝ Հայաստանի անկախութիւնը»³⁴⁵:

Այսպիսով, ապստամբության անմիջական ղեկավարները խուսելով ապստամբության հետևանքների մասին միանշանակ շեշտում են Հայաստանի անկախության գաղափարի արժևորումը: Փետրվարյան ապստամբությունը յուրատեսակ փորձաքար էր ստուգելու հայ ժողովրդի վերաբերմունքը դէպի ազատությունն ու անկախությունը: Ապստամբության դրական հետևանքների մեջ այս համոզումն առաջնային կարելի է համարել:

Փետրվարյան ապստամբության հետևանքները քննելիս Հայաստանի անկախության գաղափարի յուրահատուկ արժևորում են տալիս դաշնակցական թերթերը:

Ապստամբության հինգամյակին նվիրված «Դրօշակ»-ի խմբագրականում ասվում է, որ ապստամբությունը մեծ նշանակություն ունեցավ Հայաստանի անկախության գաղափարի ժողովրդականացման և խորացման առումով: Ըստ պարբերականի, տարերայնորեն ծնունդ առած շարժումն առաջին իսկ պահից տոգորված էր Հայաստանի անկախության վերականգնման գաղափարով: Ավելին՝ ապստամբության արագ բռնկումն ու տարածումը ևս պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ժո-

---

³⁴⁴ «Հայրենիք», 1931, 18 փետրուարի:

³⁴⁵ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով ..., հ. Զ, էջ 35:

ղովուրդը ցայտուն և թարմ փաստերով տեսավ «անկախ և խորհրդային Հայաստանների միջև եղած տարբերությունը»³⁴⁶:

Այս տեսակետից խմբագրականում ևս մեկ այլ դիտարկում է արվում: Անկախության գաղափարն այնքան էր արմատացել ժողովրդական ամենալայն զագնվածների մեջ, որ հանուն այդ անկախության մոլեգին կռիվ էր մղվում անգամ Ռուսաստանը խորհրդանշող բոլշևիկյան իշխանության դեմ³⁴⁷:

«Դրոշակի» մեկ այլ խմբագրական հետևյալ կերպ է անդրադառնում խնդրին. «Եվ հայ գիւղացին ըմբոստացաւ, իր հայրենիքին մէջ, իր տան մէջ, իր մէջքին վրա զգալով բովանդակ արհաւիրքը նոր լուծին: ...Փետրուար 18էն յետոյ էր որ, մարդիկ իրապէս ըմբոսնեցին ազատութեան եւ սեփական հայրենիքի արժէքը: Ինչ որ վերացական գաղափար էր կամ բաղձանք, այնուհետեւ դարձաւ թանձրացեալ պատկեր եւ անհրաժեշտութիւն»³⁴⁸:

Պարբերականը միաժամանակ փաստում է, որ Փետրվարյան ապստամբությունը յուրօրինակ պարտություն էր «Հայաստանի մարզպաններուն, արհեստական յաղթանակի այդ եղկելի ասպետներուն»³⁴⁹: Ըստ պարբերականի, փաստորեն, օտար իշխանությունների տեղական դրածոները չէին կարող երկար գոյատևել:

Փետրվարյան ապստամբության հետևանքներին լայնորեն անդրադառնում է նաև Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթը: Իբրև ապստամբության հետևանք, Հայաստանի անկախության գաղափարի վերարժևորման մասին է խոսվում թերթի 1927թ. փետրվարի 18-ի խմբագրականում: «Ազատ ու անկախ ապրելու

---

³⁴⁶ «Դրոշակ», 1926, թիւ 2, էջ 39:

³⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁴⁸ «Դրոշակ», 1930, թիւ 2, էջ 34:

³⁴⁹ Նույն տեղում:

իր վեհապետական այլևս անդրդուելի կամքը այսպես յայտնելէ ետքը, հայ ժողովուրդը մինչև այսօր կը շարունակէ ապրիլ եւ ապահովաբար ասկէ ետքն ալ պիտի շարունակէ ապրիլ ազատ ու անկախ հայրենիքի գաղափարով, միշտ պատրաստ մեծագոյն գոհողութիւններ ընելու անոր իրականացման համար, մինչև որ միջազգային քաղաքական աւելի նպաստաւոր պայմաններ գան հարթելու այժմ անյաղթելի թուացող արգելքները եւ կարելի դարձնելու հայ ազգային գերագոյն իտեալին յաղթանակը»,- գրում է թերթի խմբագիրը³⁵⁰: Ըստ թերթի, հայ ժողովուրդը սեփական հայրենիքի ազատության ու անկախության արժեքը այնքան չէր զգացել, որքան Փետրվարյան ասպտամբության օրերին³⁵¹: Թերթը միաժամանակ նշում է, որ ասպտամբությունը բարձրացրեց հայ ժողովրդի քաղաքական կշիռը ինչպես կովկասյան հարևանների, այնպես էլ թուրքերի և Մոսկվայի մոտ, որովհետև «Փետրուարի ասպտամբութիւնը զենքի փառաւոր քուէարկութիւն մըն էր ի նպաստ Հայաստանի ազատութեան եւ անկախութեան»³⁵²: Իսկապէս, որ Փետրվարյան ասպտամբությունից հետո, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, հատկապէս խորհրդային կենտրոնական իշխանություններն առավել զգուշավոր էին մոտենում Հայաստանի խնդիրներին:

«Հայրենիք» օրաթերթում փետրվարյան ասպտամբության հետևանքներին է անդրադառնում նաև սփյուռքահայ մամուլի անխոնջ մշակ Օննիկ Մխիթարյանը: Ըստ նրա, ասպտամբության շնորհիվ վերահաստատվեց անկախությունը վերականգնելու հայ ժողովրդի ձգտումը, ժողովուրդը հնարավորություն ունեցավ համեմատելու անկախ Հայաստանի օրերը բոլշևիկյան

---

³⁵⁰ «Հայրենիք», 1927, 18 փետրուարի:

³⁵¹ Տե՛ս «Հայրենիք», 1930, 18 փետրուարի:

³⁵² «Հայրենիք», 1930, 18 փետրուարի:

իշխանության օրերի հետև համոզվեց, որ անկախությունը «բուլղարի համար կը դառնար իբրև կենսական անհրաժեշտություն, օդ, լոյս, հաց...»³⁵³: Փետրվարյան ապստամբությունը հավատ ներշնչեց սեփական ուժերի նկատմամբ, հոգեբանական առումով վերագնահատվեց բարոյական ուժի ազդեցությունը: Օ. Մխիթարյանը եզրակացնում է, որ «Փետրուարեան ապստամբութիւնը հայ ցեղի հերոսական մէկ սքանչելի ընդվզումն էր ընդդէմ ստրկութեան եւ յանուն ազատ եւ անկախ հայրենիքի»³⁵⁴:

Փետրվարյան ապստամբության տարեդարձին նվիրված խմբագրականներից մեկում էլ «Հայրենիքը» Փետրվարյան ապստամբությունը համարում է հայության հերոսական ընդվզում «ընդդէմ ստրկութեան եւ յանուն ազատ ու անկախ հայրենիքի, ընդվզում մը, որուն նմանը ցոյց չտուաւ ոեւէ ուրիշ ազգ ամբողջ Խորհրդային Միութեան մէջ»³⁵⁵:

Տարագիր հեղինակ Աշոտ Թաթուլը Փարիզի «Հառաջ» օրաթերթում գրում է, որ ապստամբությունը հայ ժողովրդի անսահման զոհաբերություններով և հերոսության բազում դրվագներով հազեցված համերաշխ պայքարի, օտար նվաճողների դիմադրին ծրագրերը խափանելու գիտակցության արտացոլումն է: Ավարտելով իր խոսքը, հեղինակն ամփոփում է. «...Փետրուար 18-ը հայ ժողովուրդի անկախ եւ ազատ ապրելու փորձերկալի մէկ ցոյցն է»³⁵⁶:

Ի դեպ, «Հառաջ» օրաթերթը, խոստելով փետրվարյան ապստամբության նշանակության մասին, մի քանի անգամ փորձել է

---

³⁵³ «Հայրենիք», 1928, 19 փետրուարի:
³⁵⁴ Նույն տեղում:
³⁵⁵ «Հայրենիք», 1934, 18 փետրուարի:
³⁵⁶ «Յառաջ», 1929, 23 փետրուարի:

այն համեմատել Ռուսաստանում այդ ընթացքում տեղի ունեցած Կրոնշտադտի³⁵⁷ պատմական ապստամբության հետ³⁵⁸: «Հայրենիք» օրաթերթը ևս գտնում է, որ «Քրոնշտադտի ապստամբության հետ միասին Հայաստանի փետրուարեան ապստամբութիւնը անկասկած զգաստացուցիչ խոշոր դեր կատարեց ոչ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ Ռուսիոյ կեանքին մէջ, ժողովրդական առաջին լուրջ նախազգուշացումն ըլլալով խորհրդային բռնակալութեան դէմ»³⁵⁹:

Կահիրեի «Հուսաբեր» օրաթերթը գրում է, որ «Փետրուար 18-ը դէպի ապագան յոյսով եւ խանդավառութեամբ լեցնող անմոռանալի թուական մըն է»³⁶⁰: Աթենքի «Նոր օր»-ը ևս բոլշևիզմի դէմ պայքարին զուգահեռ արժևորում է հայ ժողովրդի ձգտումը «Հայաստանի անկախութեան եւ ազգային պետութեան գաղափարին»³⁶¹:

Բուենոս Այրեսի «Արմենիա» թերթը գրում է, որ փետրվարի 18-ը հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի և ուժի ներդաշնակ արտահայտությունն է³⁶²: Ըստ թերթի՝ հայ ժողովուրդը, զգալով ազատության և անկախութեան կորուստը, մեկ մարդու նման ընդվզեց³⁶³:

---

³⁵⁷ Կրոնշտադտի 1921թ. ապստամբության մասին մանրամասն տե՛ս Семанов С., Кронштадтский мятеж, Москва, 2003, ЭКСМО: АЛГОРИТМ, 254 с., Эврич П., Восстание в Кронштадте. 1921/ Пер. Игоревский Л., Москва, 2007, Центрполиграф, 237 с.

³⁵⁸ «Յառաջ», 1935, 6 մարտի:

³⁵⁹ «Հայրենիք», 1925, 18 փետրուար:

³⁶⁰ «Յուսաբեր», 1924, 21 փետրուար:

³⁶¹ «Նոր օր», Աթենք, 1932, 18 փետրուար:

³⁶² Տե՛ս «Արմենիա», 1933, փետրուար 18:

³⁶³ Տե՛ս նույն տեղում:

Կարծում ենք, թե տարագրության մեջ հաստատված Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարները, ապստամբությունը համարելով անկախության համար պայքարի յուրօրինակ մի դաս, բազում սերունդների են ոգևորել անկախության երազով:

Այսպիսով, 1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը, անդրադառնալով փետրվարյան ապստամբության հետևանքներին և դրանցում արժևորելով Հայաստանի անկախության գաղափարը, հաստատում է, որ հայ ժողովուրդը երբեք չի հաշտվի ստրկության մեջ մնալու մտքի հետ և հարկ եղած դեպքում պատրաստ է մեկ մարդու նման պայքարելու հանուն հայրենիքի անկախության: Փետրվարյան ապստամբությամբ հայ ժողովուրդը մեկ անգամ ևս դրսևորեց ազատ և անկախ ապրելու իր կամքը:

Փետրվարյան ապստամբության դրական հետևանքներից մեկն էլ բոլշևիկյան իշխանությունների ժողովրդի հանդեպ կիրառվող քաղաքական և տնտեսական հալածանքների մեղմացումն էր: Ապստամբությունը թեև պարտությամբ ավարտվեց, սակայն Հայաստանի խորհրդային նոր իշխանությունները, նաև Մոսկվայի ցուցումով, սկսեցին ժողովրդի հանդեպ առավել մեղմ քաղաքականություն կիրառել:

Սիմոն Վրացյանն անդրադառնում է Կովկասի կոմունիստներին («Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին») ուղղված Վլադիմիր Լենինի նամակին, որտեղ բոլշևիկների առաջնորդը մեղմ քաղաքականության կոչ էր անում³⁶⁴: Ս. Վրացյանը գրում է. «Այս նամակը որքան էս արդիւնք էր այն ժա-

---

³⁶⁴ Տե՛ս Լենին Վ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 43, Երևան, «Հայաստան», 1982, էջ 237-240:

մանակուան Ռուսաստանի ընդհանուր պայմանների, Անդրկովկասին վերաբերող մասում մեծապես թելադրուած էր Հայաստանի փետրուարեան ապստամբութեան թողած տպավորութիւնից»³⁶⁵: Հենց այս տեսակետից էլ Ս. Վրացյանը բարձր է գնատահում Փետրվարյան ապստամբությունը՝ նշելով, որ այդ շարժման ազդեցությունը փաստացի ավելի մեծ էր, քան Հայաստանի սահմանները³⁶⁶:

Մեկնաբանելով ապստամբությունից հետո Հայաստանում բոլշևիկների ավելի մեղմ քաղաքականությանը՝ Ս. Վրացյանը «Վեմ»-ում նշում է, որ որոշակիորեն դա պայմանավորված էր նաև փետրվարյան դեպքերով: Նա համոզված է, որ «եթէ դեկտեմբերից իշխեր անելի խելացի ու հեռատես քաղաքականութիւն, փետրուարեան ապստամբութիւնը տեղի չէր ունենայ, եւ Հայաստանը ազատ կը մնար մի խոշոր ցնցումից»³⁶⁷:

Փարիզի «Հառաջ» թերթի խմբագիր Շավարշ Միսաքյանը հետփետրվարյան բոլշևիկյան քաղաքականության վերաբերյալ գրում է, որ «Ռուսաց աշխարհում» ալ մարդիկ ըմբռնեցին, թէ ինչ կը նշանակէ խաղալ ժողովրդի մը համբերութեան եւ ազատութեան հետ:.. մարդիկ այլեւս չհամարձակեցան վարուիլ այնպէս, ինչպէս փետր. 18էն առաջ»³⁶⁸:

Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ն էլ իր հերթին արձանագրում է, որ ապստամբությունից հետո խորհրդային իշխանությունները փոխեցին իրենց վերաբերմունքը, տեղի ունեցան պաշտոնան-

---

³⁶⁵ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 243:

³⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 244:

³⁶⁷ Վրացեան Ս., Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականութիւնը) // «Վեմ», 1938, Զ տարի, թիւ 1, էջ 5:

³⁶⁸ «Յառաջ», 1936, 18 փետրուարի:

կություններ, նոր եկած պաշտոնյաները ավելի մեղմ քաղաքականություն սկսեցին վարել³⁶⁹: Նոր պաշտոնյաներ Հայաստան ուղարկելու փաստն առանձնացնում է նաև Հ. Տեր-Հակոբյանը: Նա Փետրվարյան ապստամբությունը յուրահատուկ դաս է համարում Կրեմլի համար, որը ստիպված եղավ ավելի խոհեմ վերաբերմունք ցուցաբերել «մասնաւորապէս Կովկասի ժողովուրդների եւ Հայաստանի ու հայութեան հանդէպ»: Հ. Տեր-Հակոբյանը բոլշևիկյան մեղմ քաղաքականության ապացույց է համարում Ալեքսանդր Միասնիկյանին Հայաստան գործուղելը: Վերջինս «համարում էր շրջահայեացներից ու լրջմիտներից մէկը հայ բոլշևիկների շարքերում»³⁷⁰: Մոսկվան, միաժամանակ ստիպված եղավ ետ կանչելու Ավիս Նուրիջանյանի նման չարանենգ պետական և կուսակցական պաշտոնյաներին, որոնք այլևս Հայաստան չվերադարձան³⁷¹:

Բոլշևիկյան քաղաքականության մեղմացման մասին է խոսում նաև «Հայրենիք» ամսագրի հիմնադիր և խմբագիր Ռուբեն Դարբինյանը: Ըստ նրա, փետրվարյան ապստամբության արդյունքում ոչ միայն մեղմացան հալածանքները, այլև ավելի հայրենասեր բոլշևիկ ղեկավար հայ գործիչներ եկան Հայաստան: «Եթէ 1921-ի Փետրուարին հայ ժողովուրդը գրեթէ մէկ մարդու պէս ապստամբած չըլլար Սովետական լուծին դէմ, Լենինը ստիպուած չէր ըլլար մեղմ եւ ազգային տեսակէտով անելի թոյլատու քաղաքականութիւն վարել Հայաստանի մէջ՝ անելի չափաւոր եւ անելի ազգայնական բոլշևիկ իշխանաւորներ դրկելով

---

³⁶⁹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», 1921, 25 մայիսի:

³⁷⁰ Իրազեկ, Փետրուար 18, էջ 325:

³⁷¹ Տե՛ս նույն տեղը:

Երեւան՝ յանձին Մեասնիկեաններու եւ Լուկաշիններու», - գրում է Ռ. Դարբինյանը³⁷²:

Բոստոնի «Հայրենիք»-ը ևս նկատում է Մոսկվայի խելամիտ կադրային քաղաքականությունը. «Փետրուարեան ապստամբութենէն յետոյ էր, որ Մոսկուայէն Հայաստան դրկուեցան Ա. Մեասնիկեանն ու Լուկաշինը (Սրապիոնեանը), որոնք իրենցմէ առաջ եղող Կասեանի եւ Աւիս Նուրիջանեանի չափ սանձարձակ ու գրգռիչ չեղան հայ ժողովուրդին հանդէպ»-գրում է թերթը³⁷³:

«Հայրենիք» ամսագրում Արշակ Ջամալյանը պատասխանելով Հովհաննէս Քաջազունու հայտնի զեկույցին, անդրադառնում է նաև փետրվարյան ապստամբությունից հետո բոլշևիկյան քաղաքականության մեղմացմանը: «Քաջազունին գիտէ անշուշտ, որ փետրուարեան ապստամբութեան օրերին տաճկահայ ժողովուրդն այնքան զգուած էր բոլշևիկների հալածանքներից, որ գերադասում էր գնալ Իգտիբ եւ անձնատուր լինել թիւրքերին, քան թէ նորից տենել բոլշևիկների երեսը: Այդ ապստամբութիւնը խրատ եղաւ բոլշևիկների համար իրենց քաղաքականութիւնը, ինչպէս շատ ասպարէզներում, նոյնպէս եւ այս ասպարէզում փոխելու», - գրում է Ա. Ջամալյանը³⁷⁴:

Եվ, իրոք, 1921թ. ապրիլի 24-ին Հայհեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը հրամանագիր ստորագրեց ընդհանուր ներման մասին³⁷⁵:

---

³⁷² Դարբինեան Ռ., Փետրուարեան ապստամբութեան 50-ամեակին առթիւ (խմբագրական) // «Հայրենիք» (ամսագիր), 1971, թիվ 1, էջ 2:

³⁷³ «Հայրենիք», 1934, 18 փետրուարի:

³⁷⁴ Ջամալեան Ա., Յ. Քաջազունին եւ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը // «Հայրենիք», 1924, յունիս, էջ 81:

³⁷⁵ Տե՛ս ՀՍԽՉ Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, Պրակ II (1921 թ. ապրիլի 2 – օգոստոսի 1), էջմիածին, Պետական հրատարակչություն, 1921,

Հայհեղկոմի 1921թ. ապրիլի 10-ի և 16-ի դեկրետներով արգելվեցին բոլոր տեսակի խուզարկումներն ու բռնագրավումները³⁷⁶: ՌԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմի քարտուղար Գ. Օրջոնիկիձեի միջոցով Հայաստանում իրականացվեց քաղաքական բանտարկյալների համաներում: Վերջինիս դերը հայ բոլշևիկների վայրագությունները զսպելու առումով կարևորել է Հովհաննես Թումանյանը³⁷⁷:

Ապստամբության պարտությունից հետո Երևանում տեղի ունեցած հանրահավաքի ժամանակ Գ. Օրջոնիկիձեն «Ռուսաս-

---

էջ 21, հմմտ. Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (վավերագրեր), Գահիրէ, «Նոր աստղ», 1946, էջ 307:

³⁷⁶ Տե՛ս ՆՍԽՀ Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, Պրակ II (1921 թ. ապրիլի 2 – օգոստոսի 1), Էջմիածին, Պետական հրատարակչություն, 1921, էջ 12-17, հմմտ. Գեղամյան Գ., Հայաստանում նեպ-ի կենսագործման մի քանի առանձնահատկությունները // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1975, թիվ 1, էջ 7: Սարգսյան Վ., Հայաստանում սովետական իշխանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումները (1921 թ. ապրիլ-հունիս) // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1986, թիվ 3, էջ 22:

³⁷⁷ Քաղաքացիական կռիվներին վերջ տալու միջնորդության նպատակով Գ. Օրջոնիկիձեն 1921թ. Հովհաննես Թումանյանին մարտի 13-ին ուղարկում է Երևան (տե՛ս Պետրոսյան Վ., Հայաստան. 1919-1922 թվականներ, հ. 2, Երևան, Հեղինակային հրատ., 2011, էջ 237, Լեռ, Անցեալից, Յուշեր, թղթեր, դիտումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 465-468): Թումանյանի Երևան այցը նույնպես տարբեր կերպ է մեկնաբանվել: Գոյություն ունի տեսակետ, ըստ որի Թումանյանի միջոցով բոլշևիկներն ապստամբներին իրենց տրամադրության տակ եղած մեծ թվով ուժեր են ներկայացրել, փորձելով հոգեբանական ազդեցություն գործել (տե՛ս Ներսիսյան Ա., Կարո Սասունի, Երևան, Իրանագիտության կովկասյան կենտրոնի հրատարակչություն, 2004, 344 էջ 265): Բոլշևիկները բողոքում են, որ Թումանյանի առաքելությունն ապարդյուն անցավ (տե՛ս Կարինյան Ա., Հայ ազգայնականների ուղին, Մոսկվա, Պետհրատ, 1926, էջ 93): Ավելացնենք նաև, որ 1937թ. բոլշևիկյան բռնությունների զոհ է դառնում նաև մեծ բանաստեղծի որդին՝ Համիկը (տե՛ս Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր տասներորդ, Երևան, «Գիտություն», 1999, էջ 696):

տանի կողմից ողջունում է սովետական անկախ Հայաստանը», ցաւ է յայտնում ժողովրդի գաղթի առթիւ, գտնում է, որ «նախկին կոմունիստ կառավարութիւնը անտակտ է եղել» եւ փոփոխութեան է ենթարկում կազմը»³⁷⁸:

1921թ. ապրիլի 23-ին ընդունված որոշման համաձայն Արտակարգ հանձնաժողովի գծով բանտարկված 117 և նրա հատուկ բաժնի գծով (Կարմիր բանակ) 358 քաղաքական բանտարկյալները՝ ընդհանուրը 475 մարդ՝ գրեթէ ամբողջությամբ, ազատ արձակվեցին: Ռուսաստանի համակենտրոնացման ճամբարներից տուն վերադարձան հայկական նախկին բանակի արտրված սպաները³⁷⁹:

Լենինի վերոնշյալ մեղմ քաղաքականության կոչին, և դրան հետևած բոլշևիկների քաղաքականության խոհեմացմանն են անդրադառնում նաև «Դրոշակ»-ի³⁸⁰ և «Հայրենիք»-ի³⁸¹ խմբագրականները, Օ. Մխիթարյանը³⁸², Հ. Տեր-Հակոբյանը³⁸³:

Մեր կարծիքով, փետրվարյան ապստամբությունը վճռական նշանակություն է ունեցել Հայաստանում բոլշևիկյան բռնությունները թափը մեղմացնելու համար: Փետրվարյան ապստամբությունը լավ առիթ հանդիսացավ, որ Մոսկվան սաստի չափից ավելի «հեղափոխական» բազմաթիվ հայ բոլշևիկների: Ի դեպ, ապստամբությունից հետո հայ ժողովրդի հանդեպ անասելի

---

³⁷⁸ Մինախորեան Վ., Վերադարձ // «Հայրենիք», Պոպոլն, 1924թ., ապրիլ, էջ 47-53

³⁷⁹ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիվ 1, էջ 49:

³⁸⁰ Տե՛ս «Դրոշակ», 1926, թիւ 2, էջ 39:

³⁸¹ Տե՛ս «Հայրենիք», 1930, 18 փետրուարի:

³⁸² Տե՛ս «Հայրենիք», 1928, 19 փետրուարի:

³⁸³ Տե՛ս Իրազեկ, Փետրուար 18, էջ 325:

բռնությունների գործադրած հայ բոլշևիկների մեծ մասը հեռացվեց ասպարեզից:

Այսպիսով, 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունը դրական ազդեցություն ունեցավ բոլշևիկյան բռնաճնշումները մեղմելու առումով: Միյուրքահայ հասարակական-քաղաքական միտքն այս մեղմացումը կապում է նաև փետրվարյան դեպքերի հետ: Հայաստանում բոլշևիկների քաղաքականության վերափոխումը մեծապես պայմանավորված էր Մոսկվայի ցուցումով: Հաշվի առնելով թույլ տրված կոպտագույն սխալները՝ Վ. Լենինը հրահանգեց վերանայել նախկին քայլերը և ժողովուրդների հանդեպ բռնություններ չկիրառել:

Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Աթենքի «Նոր օր» պարբերականը, փետրվարյան ապստամբության հետևանքով հայ բոլշևիկները Հայաստանի ժողովրդին նոր փորձանքների գիրկը չտարան: «Այս թուականի (1921թ. փետրվարի 18 – Խ. Ս.) նշանակութիւնը չեն ժխտեր նաեւ երբեք հայ պոլշեւիքները, որովհետեւ անոնց համար ալ դարձակէտ մը եղաւ եւ նոր քաղաքականութեան սկիզբ: Հայաստանի ժողովուրդէն կտրուած եւ օտար միջավայրի մէջ ապրած հայ պոլշեւիք մտաւորականութիւնը թերեւս մեծ փորձանքներու պիտի առաջնորդէր հայ ժողովուրդը, եթէ չպատահէր փետրուարեան ապստամբութիւնը», - գրում է թերթը³⁸⁴:

1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը փետրվարյան ապստամբության հետևանք կամ արդյունք համարում է նաև այն, որ ժողովրդի մոտ վերափոխվեց անվերապահ ռուսական կողմնորոշման տեսլականը: Եթե խորհրդայնացման նախօրէին Հայաստանում ռուսական դիրքո-

---

³⁸⁴ «Նոր օր», 1932, 18 փետրուարի:

րոշումը ընդհանուր առումներով որևէ կասկած չէր հարուցում, ապա գործադրված բռնությունների պատճառով առաջ եկած համաժողովրդական ապստամբությունը կոտրեց այդ կարծրատիպը:

Ռ. Դարբինյանը «Հայրենիք» ամսագրում հրատարակված իր հայտնի «Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները» հոդվածաշարում ընդգծում է հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման դեմ ընդվզումը, որն արտահայտվեց Փետրվարյան ապստամբությամբ: «Անկասկած, 1921թ. Փետրուարեան ապստամբութիւնը նոր էջ մը բացաւ հայ ազգի նորագոյն քաղաքական պատմութեան մէջ: Ատիկա իսկապէս ժողովրդական ըմբոստացում մըն էր Ռուսիոյ եւ ռուսական օրիէնտացիային դէմ, որուն հանդէպ, երկրի մեր զանգուածը յանկարծ լեցուեր էր աննախընթաց աստելութեամբ մը: Իր ազատութեան եւ անկախութեան համար կռուող հայութիւնը տարերային մղումով մը զենք էր բարձրացուցեր Խորհրդային Ռուսիոյ դէմ», - արձանագրում է «Հայրենիք»-ի խմբագիրը³⁸⁵: Ըստ Ռ. Դարբինյանի, փետրվարյան ապստամբությունը փաստացի եղավ այն դարձակետը, որով հայ ժողովուրդը հիմնական քննարկման առարկա դարձրեց իր քաղաքական կողմնորոշման հարցը: Նա գտնում է, որ հայ ժողովուրդն այլևս հակված չէ մեկ արևելումով, արդեն առաջ են գալիս երկուսը, որոնք տրամագծորեն հակառակ են միմյանց՝ «դեպի Խորհրդային Ռուսիա, կամ՝ ընդդէմ Խորհրդային Ռուսիոյ»³⁸⁶:

Սփյուռքահայ մամուլում տարագիր մի շարք հայ գործիչներ ևս Փետրվարյան ապստամբության հետևանքների ու արդյունքների մեջ կարևորեցին վերոնշյալ հանգամանքը: Օ. Մխիթարյա-

---

³⁸⁵ Դարբինեան Ռ., Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները // «Հայրենիք», 1923, հոկտեմբեր, էջ 142:

³⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 143:

նը գրում է, որ «Փետրուարեան ապստամբութիւնը կրցաւ ու պիտի կրնայ համոզել... թէ հայ ժողովուրդը ընդդիմադիր է Ռուսաստանին, կ'ատէ բոլշեւիկեան բեժիմը եւ ոչ միայն կը գիտակցի անկախութեան անհրաժեշտութիւնը, այլեւ կը կռուի անոր վերանուաճման համար հերոսութեան, զոհաբերութեան եւ համերաշխութեան սքանչելի ճիգերով»³⁸⁷: Ըստ վտարանդի հայ գործչի, «հիասթափութեան եւ դառնութեան այդ հզօր բռնկումը մաքրեց վերջին հետքերը ռուսական օրիէնտացիա կոչուող խեղդիչ մատախուղին, որ մզլտած էր մեր քաղաքական միտքը մէկ ամբողջ դար»³⁸⁸:

Կ. Սասունին գրում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով երևաց, որ Ռուսաստանը նույնիսկ զինակցում է Հայաստանի հանդեպ թշնամաբար տրամադրված Թուրքիային և, վերջինիս հետ համախորհուրդ, փորձ արեց «կոտրել կազմակերպուած հայ աշխատաւորութեան մէջքը, ստրկացնել զայն անշնչացնելու աստիճան»³⁸⁹: Ըստ նրա, փետրվարյան ապստամբությունը փաստացի հարված էր ուղղված ռուսական «օրիանտասիօն»-ին³⁹⁰:

Բուենոս Այրեսի «Արմենիա» թերթն էլ իր հերթին փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ այլ կարևոր ճշմարտություններ է բացահայտում: Հայ ժողովրդի մեջ արմատացել է ազատության և անկախության գաղափարը, օրհասական պահերին հայ ժողովուրդը կարող է միակամ լինել արտաքին և ներքին թշնամիների դեմ, առաջվա նման ուրիշներից չի ակնկալում իր վերջնական ազատագրումը, «կ'ատէ թուրքը եւ ռուսին չի սիրեր: Խա-

---

³⁸⁷ «Հայրենիք», 1928, 19 փետրուարի:

³⁸⁸ Նույն տեղում:

³⁸⁹ Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը // «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 73:

³⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

չապաշտ ռուսը, իսլամ թուրքը չկայ անոր համար, այլ կայ քաղաքական թիրք եւ քաղաքական ռուս»³⁹¹:

Սոֆիայի «Ազատ խօսք»-ի կարծիքով փետրվարյան ապստամբությունը ընդվզում էր «ընդդեմ օտար զազիր բռնութեան», իսկ հետագայում խորհրդահայ որոշ ղեկավարներ, «Փետրվարյան ապստամբության մտածողությամբ» հաճախ հակադրվելով Մոսկվային, «նահատակուեցան հայ ժողովուրդի ազատ հայրենիքի պահանջողի «մեղադրանքով»³⁹²: Թերթն առաջին հերթին նկատի ունի Ա. Խանջյանին և Ա. Մյասնիկյանին:

Մեր կարծիքով, Փետրվարյան ապստամբությամբ հայ ժողովրդի դեպի Ռուսաստան քաղաքական կողմնորոշումը փոխված ներկայացնելու որոշ գործիչների պնդումները չափազանցեցված են: Օրինակ, Ռուբեն Դարբինյանը, ով ընդգծված հակառուս գործիչ է համարվում, կարծում ենք, խտացրել է գույները: Միաժամանակ պետք է համաձայնվել տիրող ընդհանուր այն մտայնության հետ, որ եթե Հայաստանի խորհրդայնացմանը չդիմակայելով Հայաստանի ժողովուրդը անուղղակիորեն ընդունում էր ռուսական դիրքորոշում, այնպես էլ հակաբոլշևիկյան ելույթներով ցույց էր տալիս իր ընդվզումը Ռուսաստանի դեմ:

Սփյուռքահայ պատմաբան Լևոն Չորմիսյանը, որ քննադատաբար էր վերաբերվում Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարությանը, այնուամենայնիվ նույնպես գտնում է, որ ապստամբությունը «ամենէն առաջ նիւթականացուց, բիրեղացուց հակասովետական ոգին, յստակ եւ շեշտուած դիմագիծ մը տուա մեր ժողովուրդի մէկ հատուածին հակապետական դիրքին,

---

³⁹¹ «Արմենիա», Պուենոս Այրես, 1933, 18 փետրուար:

³⁹² «Ազատ խօսք», Սոֆիա, 1938, 19 փետրուար:

ճամբան, ձենն ու միջոցը ցոյց տուաւ հայրենի իշխանութեան դէմ մղուելիք յետագայ պայքարներուն»³⁹³:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի որոշ ներկայացուցիչներ փետրվարյան ապստամբությունը համարեցին որպէս հայ ժողովրդի «հոգևոր-բարոյական վերազարթնում»: Ըստ Փարիզի «Հառաջ»-ի ապստամբությունը նաև բարոյական նշանակություն ունեցավ³⁹⁴: Կարո Սասունին գտնում է, որ փետրվարյան ապստամբությունը ստեղծեց անկախության համար մարտնչող մի սերունդ, այդ սերունդը համախմբվում է անկախության և ազգային պետության քաղաքական նպատակի շուրջը³⁹⁵: Հատկապէս հայ-թուրքական պատերազմում կրած պարտությունից հետո հայ ժողովուրդը ընկճված վիճակում էր: Կ. Սասունու ձևակերպմամբ, Փետրվարյան ապստամբությունը հայ ժողովրդի «ազգային եսի վերականգնումն էր, թրքական պարտութեան վրէժինդրութիւնն էր, փախուստէ մը յետոյ եղած միահաղոյն եւ կորովի հակայարձակումն էր, որ կը փրկէր հայ ժողովրդի մարդկային հպարտութիւնն ու պատիւը»³⁹⁶:

Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթը ևս, խնդրին անդրադառնալով բարոյական նշանակության տեսակետից, ընդգծում է, որ թէև ապստամբությունը պարտությամբ ավարտվեց, «անոր ունեցած բարոյական նշանակութիւնը անչափելի է հայ ժողովրդի ինքնագիտակցութեան եւ ազատագրական պայքարի տեսակետով: ...Իր ազատութեան ու անկախութեան պայքարը շարունակող հայութեան համար անիկա միշտ պիտի մնայ ներշնչումի եւ

---

³⁹³ Չորմիսեան Լ., Կուսակցութիւնները, Պէյրոս, «Մշակ», 1965, էջ 110:

³⁹⁴ Տե՛ս «Յառաջ», 1929, 19 փետրուարի:

³⁹⁵ Տե՛ս Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը // «Դրօշակ», 1926, թիւ 3, էջ 74:

³⁹⁶ Նույն տեղում:

նզեւորութեան աղբիւր մը»³⁹⁷: Թերթը ցավով է նշում, որ այս իմաստով ապստամբության արժեքը ճիշտ չի ընկալվում³⁹⁸:

Փետրվարյան ապստամբության բարոյական նշանակւոյթյան մասին է խոսում նաև Բոստոնի հնչակյան պաշտոնաթերթ «Պայքարը»: Ապստամբության ժամանակ մղված կռիվներն ապացուցեցին խորհրդային իշխանությունների ձախողված բնութիւնը: «Եթէ խնդրի լուծումը թողնուէր հայ ժողովրդին, Յեղկոմը այլևս երբեք Հայաստանի երես չէր տեսնի», - եզրահանգում է պարբերականը³⁹⁹:

Այսպիսով, ըստ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական որոշ շրջանակների, Փետրվարյան ապստամբությունը հայթորքական պատերազմից հետո տիրող համընդհանուր ընկճվածության համապատկերի վրա բարոյական առումով բարձրացրեց հայ ժողովրդի ոգին: Համաժողովրդական ըմբոստության շնորհիվ վերականգնվեց հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ: Մեր կարծիքով, նման համոզումները, թերևս կարող են վիճարկելի համարվել: Ճիշտ է հայթորքական պատերազմը ծանր ազդեցություն էր ունեցել հայ ժողովրդի վրա, սակայն, մեր կարծիքով, այդ պատերազմի և Փետրվարյան ապստամբության միջև համեմատություն անցկացնելը, թեկուզ մեթոդաբանական տեսակետից, ընդունելի չէ:

Փետրվարյան ապստամբության մի դրական հետևանքի մասին է ակնարկում Ռուբեն Դարբինյանը: Պատասխանելով Հ. Քա-

---

³⁹⁷ «Հայրենիք», 1930, 18 փետրուարի:

³⁹⁸ Տե՛ս Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության հետևանքները սփյուռքահայ մամուլի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.) // Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2016, 484 էջ, 207:

³⁹⁹ Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշեիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 236-237:

ջազնունու հայտնի զեկույցին՝ դաշնակցական գործիչը նշում է, որ Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ մեղավեց վրացիների գայրույթը հայերի հանդեպ, որը կարող էր հանգեցնել հայկական ջարդերի⁴⁰⁰: Հայտնի է, որ 1921թ. փետրվարին բոլշևիկները նաև Հայաստանի զինված ներխուժում կազմակերպեցի դեպի Վրաստան և շուտով այն հայտարարվեց խորհրդային: Վրացիների կարծիքով (թեև ոչ արդարացված) իրենց անկախության կործանման պատճառը նաև Հայաստանն էր: Փետրվարյան ապստամբության միջոցով անուղղակիորեն վրացիներին ցույց տրվեց, որ Հայաստանը և հայ ժողովուրդը կապ չունեն վրաց անկախ պետականության անկման հետ:

Անշուշտ, փետրվարյան ապստամբությունն ունեցավ նաև բացասական հետևանքներ, ինչին անդրադառնում են սփյուռքահայ մի շարք թերթեր, հասարակական-քաղաքական գործիչներ:

Նախ այն, որ զինված ընդհարումների արդյունքում կրկին հայի արյուն հեղվեց: Հետխորհրդային հայ պատմագիտության մեջ այս առումով նշվում է, որ «արդարացում չի կարող ունենալ քաղաքացիական կռիվը մարդկային թանկ կորուստներով, առավել ևս ցեղասպանություն ապրած հայ ժողովրդի պարագայում»⁴⁰¹:

Շահան Նաթալին ցավով է նշում նոր ավերածությունների, խուճապի արտագաղթի և «20.000 հայորդիներու դիակի» մա-

---

⁴⁰⁰ Տե՛ս Դարբինեան Ռ., Մեր պատասխանը Յ. Քաջազնունիի, Պոսթըն, «Հայրենիք» տպարան, 1923, էջ 66:

⁴⁰¹ Հարությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության ընթացքում // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2015, թիվ 2 (644), էջ 104-123:

սին⁴⁰²: Անշուշտ, նույնիսկ նվազագույն մարդկային կորուստները պետք է համարել ծանրագույնը հայ ժողովրդի համար: Սակայն Շ. Նաթալիի բերած 20.000 զոհը իրականության հետ կապ չունի: Ջոհերի թիվն իրականում մի քանի անգամ ավելի քիչ է եղել (շուրջ երեք հազար), ինչը կրկնում ենք, սփոփանք չի կարող հանդիսանալ:

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական միտքը, Փետրվարյան ապստամբությանն անդրադառնալիս, բնականաբար չէր կարող աչքաթող անել Սիմոն Վրացյանի՝ թուրքերից օգնություն խնդրելու հարցը և դրա հետևանքները:

1921թ. մարտի 18-ին Սիմոն Վրացյանը դիմեց Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարությանը՝ ակնկալելով ռազմական աջակցություն⁴⁰³: Թուրքերին ուղղված նամակում Վրացյանը նշում էր, որ նաև «առաջին հերթին, տաճիկ ժողովրդի կենսական շահն է պահանջում Հայաստանի յաղթական դուրս գալն այս կուրից եւ անկախ մնալն»⁴⁰⁴: Ելնելով այդ համոզումից՝ Ս. Վրացյանը թուրքերին խնդրում է վերադարձնել նրանց մոտ պահվող հայ զինվորական ռազմագերիներին, ինչպես նաև տրամադրել որոշակի քանակությամբ ռազմամթերք:

Նամակի վերջում Ս. Վրացյանը նշում է, որ իր դիմումը հիմնվում է «այն բարեկամական յարաբերությունների վրայ, որոնք հիմք են տուած Ալեքսանդրապոլի դաշնագրից սկսած եւ որոնք խանգարուած են բոլշևիկների իշխանութեան ժամանակ»⁴⁰⁵:

---

⁴⁰² Տե՛ս Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 239:

⁴⁰³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 66, հմմտ. Բիւլլետեն (Հայաստ. Սօց. Խորհրդ. Հանրապետութիւն, Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի Ինֆորմացիոն Բաժին), Երևան, 1921, N 1, էջ 12:

⁴⁰⁴ Նույն տեղում:

⁴⁰⁵ Նույն տեղում:

Նախ տեսնենք, թե ինչ մեկնաբանություն է տալիս այս նամակին ինքը՝ Ս. Վրացյանը, ապա անդրադառնանք մյուսների տեսակետներին:

Իր հուշերում Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահը, այս խնդրի մասին խոսելիս, մեկ անգամ ևս շեշտում է, որ ինքը սարսափելի էր համարում քաղաքացիական կռիվը⁴⁰⁶: Նա քաղաքացիական պատերազմին դեմ է արտահայտվել նաև թուրքական գործոնի պատճառով: «Ամեն անգամ, երբ խօսք էր լինում քաղաքացիական կռուի մասին մերոնց կամ բոլշևիկների կողմից, ես վրդովումով առաջ էի քաշում «թրքական արկումենտը»: Ինձ սարսափեցնում էր քաղաքացիական կռիւը, որովհետեւ նա շղթայագերծ պիտի անէր թուրքերի հակահայ բնագործ: Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ցոյց էր տուել, որ թուրքի համար Հայաստանը քաղաքական դրական գործօն չէր, որ համաթրքական ցնորքներով արբեցած թուրքերի համար Հայաստանը եւ հայ ժողովուրդը խոչընդոտ էին, վնասակար եւ վտանգաւոր մի սեպ, որ պէտք էր ոչնչացնել», - գրում է Վրացյանը⁴⁰⁷: Ըստ էության, Վրացյանը գիտակցում էր, որ քաղաքացիական կռիվը Հայաստանում նշանակում էր թուրքերին հնարավորություն տալ շարունակելու իրենց ցեղասպանական գործողությունները:

Սակայն, Ս. Վրացյանը քիչ հետո շարունակում է՝ նշելով, որ բոլշևիկների գործողություններն այնքան անտանելի դարձան հայ ժողովրդի համար, որ վերջինս «այդքան հեռուները չէր մտածում» և արդեն սկսեց հաշվի չառնել թուրքական վտանգը: Ճիշտ է, բոլշևիկյան գործադրած բռնություններն, ըստ էության, արդարացնում էին ապստամբներին: Սակայն, մեր կարծիքով,

---

⁴⁰⁶ Տե՛ս Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով..., հ. Զ., էջ 17-18:

⁴⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 55:

սխալ էր թուրքական վտանգը հաշվի չառնելը: Իրականում այդ վտանգը մտահոգել է ապստամբության կազմակերպիչներին, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք Ա. Ահարոնյանին հղված Ա. Ջամալյանի և Գ. Ղազարյանի վերևում հիշատակված նամակից⁴⁰⁸: Ապստամբության դեպքում թուրքական ագրեսիան կանխելու համար նույնիսկ փորձ է արվել եվրոպական երկրների երաշխիք ունենալ:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահը ներկայացնում է մեկ այլ «փաստարկ» ևս: Փետրվարի 18-ից հետո Երևան է ժամանում քեմալականների ներկայացուցիչ Բեհաեդդին բեյը: Նրա «ջերմ շնորհավորանքները», Վրացյանի կարծիքով, տպավորություն է թողնում, որ թուրքերն արդեն դրական են տրամադրված դեպի հայերը: «Այս զգացումը արագ տեղ էր գտնում հայերի մեջ կռիւների ընթացքում»⁴⁰⁹:

Այնուհետև Վրացյանը պարզաբանում է, որ իրենք այնքան միամիտ չէին հավատալու, «թէ Թուրքիան պիտի բռնէ մեր կողմը՝ սովետական իշխանութեան դէմ, որից աշխատում էր նիւթական եւ ռազմական օգուտներ քաղել, բայց յոյս ունէինք, որ մեր գերի սպաներից եւ մեզանից խլուած ռազմամթերքից որոշ քանակութիւն կու տայ մեզ: Միւս կողմից, յոյս ունէիք, որ հայերի կողմից նման մի դիմում որոշ վստահութիւն կը ներշնչէ թուրքերին, թէ հայերը իրապէս պաշտպան են անկախութեան»⁴¹⁰: Փաստորեն, Վրացյանը թուրքերից օգնություն խնդրելու փաստը փորձում է արդարացնել նրանց վստահությունը շահելու մտահոգությունից ելնելով:

---

⁴⁰⁸ ԳԱԹ, Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդ, գ. 208, թ. 5:

⁴⁰⁹ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով..., հ. Զ., էջ 57:

⁴¹⁰ Նույն տեղում, էջ 68-69:

Միմոն Վրացյանն այս փաստարկները ներկայացնում է նաև «Հայրենիք» ամսագրում հրատարակված Հայաստանի Հանրապետության վերաբերյալ մի հանրային հաշվետվության մեջ:

«Իհարկե, մենք գիտեինք, որ տաճիկները մեզ չեն օգնի իրենց դաշնակցի դեմ, բայց մեր դիմումով կամենում էինք շեշտել մեր բարեկամական վերաբերումը եւ ներշնչել վստահութիւն դէպի մեզ: Պէտք է ասել եւ այն, որ թէ զօրքը եւ թէ ժողովուրդը, անգամ տաճկահայերը հաւատում էին, որ տաճիկները մեզ կ'օգնեն եւ ուզում էին այդ օգնութիւնը: Երբ մարտի կեսերին մեր գործերը ճակատներում շատ վատ էին, ես դիմեցի մեր հրամանատարներից շատերին, սպարապետին, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի անդամներին եւ կուսակցութեան ներկայացուցիչներին իմանալու համար, թէ ինչ կարծիք ունին նրանք տաճկական օգնութեան մասին, եւ նրանք ամէնքը անխտիր ինձ խնդրեցին դիմել տաճիկներին օգնութեան համար: Կարելի է երեւակայել, թէ որքան ատելի էր բոլշեփկեան ռեժիմը, որ նոյն իսկ տաճկահայերը գերադասում էին տաճիկներին»⁴¹¹:

Մեր կարծիքով, Ս. Վրացյանը պարտավոր էր տաճկահայերի, զորահրամանատարների, Հայրենիքի փրկության կոմիտէի անդամների և կուսակցության ներկայացուցիչների՝ թուրքերց օգնություն խնդրելու մոտեցման վերաբերյալ լրացուցիչ փաստարկներ և ապացույցներ պետք է բերեր: Հակված չենք կարծելու, որ բոլորը միանշանակ հավատում էին տաճիկների աջակցությանը:

Այնուհետև Ս. Վրացյանը շարունակում է. «Պէտք է ասել այստեղ, որ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտեն ձգտում էր նոր հիմքե-

---

⁴¹¹ Վրացեան Հ., Հայաստանի Հանրապետութիւնը // «Հայրենիք», 1923, յունուար, էջ 44:

րի վրայ դնել հայ-տաճկական յարաբերութեանց խնդիրը եւ փոխադարձ համաձայնութեամբ, թէկուզ մեծ զիջումներով, լուծել սահմանային վեճը: Կեանքի փորձը մեզ ցոյց էր տալիս, որ Հայաստանի անկախ գոյութեան համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է տաճկական բարեացակամութիւնը: Շատ նշաններ ունէինք, որ, եթէ Հայաստանը շարունակէր մնալ անկախ, տաճիկներն եւս զիջումներ կ'անէին եւ ընդառաջ կ'երթային մեր քայլերին: Բայց քանի որ բոլշեւիկները տալիս էին նրանց աւելին, բնականաբար պէտք չհամարեցին շտապելու եւ այսպիսով պաղ ջուր լցրեցին հայ ժողովրդի գլխին, երբ հոգեբանական շատ նպաստաւոր վայրկեան էր ստեղծուածեր»:

«Ոմանք փորձում են մեզ մեղադրել տաճիկների հանդէպ բռնած մեր ընթացքի համար, անուանելով մեզ «տաճկասեր», «տաճկական օրիէնտացիա»-յի հետեւող: Մեզ համար չկար եւ չկայ ոչ տաճկական օրիէնտացիա, ոչ ռուսական.- մեր օրիէնտացիան հայկական է: Այսինքն մենք ձգտում ենք հայ ժողովրդի անկախութեան եւ այդ նպատակին հասնելու համար պատրաստ ենք օգտուել **բոլոր** (ընդգծումը հեղինակինն է - Խ. Ս.) միջոցներից – եւ անշուշտ, նաեւ տաճիկներից: Մատանայից էլ կ'օգտուինք, եթէ դրանից շահ կայ հայ ժողովրդին: Պէտք է մէկ անգամ ընդմիջտ հասկանալ, որ անկախ Հայաստանի համար Տաճկաստանը ճակատագրական ոյժ է», - գրում է Վրացյանը⁴¹²:

Կարծում ենք, սխալվում էր, Ս. Վրացյանը, երբ մտածում էր, որ Թուրքիան կողմնակից կարող էր լինել Հայաստանի անկախությանը: Թուրքիան ձգտում էր ոչնչացնել, եթէ ոչ իր ազդեցության տակ վերցնել Հայաստանը: Այս առումով անիմաստ էր

---

⁴¹² Նույն տեղում:

որպես Հայաստանի անկախության սատարողի ի նկատի ունենալ Թուրքիային:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստանը» ևս անհրաժեշտություն էր համարում երկու երկրների միջև «բարեկամություն հաստատելը»:

Մեր կարծիքով, սխալ էր «Անկախ Հայաստանի» այն պնդումը, թե «Անդրկովկասի ժողովուրդները պետք է լինեն տաճիկների հետ եւ ոչ թե պոլշեիկների հետ, որովհետեւ միայն տաճիկների հետ գործելով նրանք կարող են ապահովել իրենց ազատութիւնն ու անկախութիւնը»⁴¹³: Թուրքիան, զոնե Հայաստանի պարագայում, ոչ միայն չէր ապահովի անկախություն, այլև ամեն ինչ կաներ, շարունակելու հայոց ցեղասպանությունը:

Եթե տարագիր դաշնակցականները առանձնապես չեն անդրադարձել այս խնդրին, ապա այն սուր քննադատության է արժացել հատկապես Դաշնակցությանը հակառակորդ սփյուռքահայ կուսակցությունների և թերթերի կողմից:

Ռամկավարները քննադատում էին Ս. Վրացյանի հեռագիրը, նշելով որ դաշնակցականները չէին կարող իրենց 30-ամյա հակաթուրքական պայքարից հետո իրենց թույլ տալ «թուրքերին Հայաստան հրախրել եւ անոնց օգնութեամբ մեր երկիրը խլել պոլշեիկներէն»⁴¹⁴:

Փարիզի «Ապագա» թերթը բացի այն, որ դաշնակցական դեկավարներին մեղադրում է քաղաքացիական կռիվ սկսելու մեջ, «մեծագոյն դավաճանութիւն» է համարում թուրքերից օգնութ-

---

⁴¹³ Նույն տեղում, 20 մարտի:

⁴¹⁴ Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890էն 1940), էջ 476:

յուն խնդրելը «ազատելու համար «անկախ Հայաստանը» Մուկուայի «լուծ»էն»⁴¹⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Ս. Վրացյանի կողմից թուրքերին օգնության խնդրանքով դիմելը, չնայած բերված պարզաբանումներին, սուր քննադատության արժանացավ: Մեր կարծիքով, որքան էլ այդ քննադատությունը տեղի էր ունենում հակադաշնակցական տրամադրության համատեքստում, դրանք արդարացված էին, որովհետև Ս. Վրացյանն իրավունք չունէր թուրքերից օգնություն խնդրելու, այն պարզ պատճառով, որ թուրքերը երբեք մեզ չէին օգնի: Ինչ վերաբերում է Ս. Վրացյանի այն պարզաբանմանը, որ իրենք մտահոգված էին նաև թուրքերի վստահությունը շահելու խնդրով, չի փաստարկվում: Ենթադրում ենք, որ խոսքը հայերի կողմից թուրքերի հանդեպ թշնամական տրամադրություն չցուցաբերելուն կարող է վերաբերել, ինչին թուրքերը չէին հավատա: Այնուամենայնիվ, Ս. Վրացյանի հասցեին հնչեցված քննադատությունները, մեր կարծիքով, այս իմաստով արդարացված էին:

Միմոն Վրացյանի նամակը թուրքերին, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի քարոզչությունը թուրքերի հետ հաշտվելու և բարեկամանալու անհրաժեշտության մասին տեղիք տվեց նոր մեղադրանքների: Վրացյանը և նրա համախոհները մեղադրվեցին թուրքական արևելում (օրիենտացիա) ունենալու մեջ:

Հ.Յ.Դաշնակցության բյուրոյի նախկին անդամ Շ. Նաթալին, որը լուրջ հակասություններ ունեցավ կուակցական ընկերների հետ և հեռացավ Դաշնակցությունից, խստորեն քննադատել է Հայրենիքի փրկության կոմիտեի արտաքին քաղաքականությունը, նրան մեղադրել է թուրքական կողմնորոշում ունենալու մեջ:

---

⁴¹⁵ «Ապագայ», 1933, 8 փետրուարի:

Նա նախ զարմանք է հայտնում «թե ինչպե՞ս Վրացեան մը եւ իրեն պէս քանի մը հոգիներ՝ որոնք որքան գիտեն թէ ռուսը ան-
ձեռնմխելի կը պահէ ժողովուրդը, նոյնքան գիտեն, թէ թուրքը
ձեռնամուխ կ'ըլլայ նոյնինքն ժողովուրդի կեանքին, կրնան դի-
մել այդ նոյն թուրքին, զայն բերելու համար այն հողամասին
վրայ, այդ ժողովուրդին մէջ՝ որոնք քաղաքականապէս ու ցե-
ղայնօրէն մահացու թշնամի նկատուած են իրեն՝ թուրքին»⁴¹⁶:

Շահան Նաթալին Հայրենիքի փրկության կոմիտէի «թուրքա-
կան արեւլման» արմատները փորձում է փնտրել 1920թ. աշնա-
նը տեղի ունեցած իրադարձությունների մէջ: Նա հիշեցնում է
Երևանում հրատարակվող «Հառաջ» թերթի⁴¹⁷ 1920 թ. նոյեմբերի
20-ի «Հաշտութեան» խնդիրը եւ մեր օրիէնդացիան» վերնագրով
խմբագրականը, որտեղ մասնավորապէս ասվում է. «Եթէ հայ
ժողովուրդը կամենում է ապրիլ և ապահովել իր պետական ու
ֆիզիքական գոյութիւնը յարատեւօրէն, նա պէտք է ունենայ ոչ
թէ ռուսական այլ թրքական օրիէնդացիա»⁴¹⁸: Այնուհետև Շ. Նա-
թալին, փորձում է համոզել, որ «Ազատ Հայաստանի», 1921թ.
մարտ 15-ի հրապարակման այն մասը, թէ իբր «իրերի պատմա-
կան բերումով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական
ազատութեան իրական պաշտպան կարող է դառնալ միայն
Տաճկաստանը»⁴¹⁹, բխում է Ս. Վրացյանի և նրա համախոհների
թուրքամետ կողմնորոշումից:

---

⁴¹⁶ Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապստամ-
բութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 59:

⁴¹⁷ Շ. Նաթալին թերթը համարում է «Վրացեան-Դարբինեան խումբի
օրգան» (Նոյն տեղում, էջ 60):

⁴¹⁸ «Յառաջ», Երեւան, 1920, 20 նոյեմբերի:

⁴¹⁹ Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն 1930ի կովկասեան ապս-
տամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 61, հմմտ. «Ազատ
Հայաստան», 1921, 15 մարտի:

Բոլորովին նպատակ չունենալով, արդարացնել Ս. Վրացյանին, կամ մեղմացնել նրա քննարկման ենթակա վերոնշյալ քայլը՝ հակված ենք կարծելու, որ Շ. Նաթալին ևս միտում ունի խտացնելու գույները: Շ. Նաթալին նեղացած էր Վրացյանից և նրա համախոհներից, նրա քննադատությունը բխում է նաև այդ նեղացվածությունից: Այլապես, նա իր տեսակետը կարող էր ավելի շուտ հայտնել, օրինակ, երբ ինքը 1924թ. ընտրվել էր ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ: Դրանով հանդերձ, կարծում ենք, որ Շ. Նաթալի մեղադրանքները, անկախ իրենց հնչերանգից, տեղին են հնչում:

Բոստոնի «Պայքար»-ը Ս. Վրացյանի կարդացած հարապարակային մի դասախոսության վերաբերյալ 1930թ. փետրվարին գրում է, որ «զինակցութեան փորձը .. Գարապէքի փաշայի թուրքերուն հետ» անիմաստ էր, և իր խորքի մեջ ուղղված էր Հայաստանի դեմ⁴²⁰:

Դաշնակցությանը թուրքական արևելումի մեջ մեղադրում է նաև ամերիկահայ ռամկավար պատմաբան Մանուկ Ճիզմեճյանը⁴²¹:

Իրականության հետ առնչություն չունի այս խնդրին առնչվող - Բեյրութի «Արարատ» թերթի հետևյալ հրապարակումը. «Գաղտնի համաձայնություն կը մշակուի Դաշնակցական ղեկավարութեան հետ, ըստ որու, եթէ վերջիններս ապստամբելով կրկին գրաւեն Հայաստանը՝ Քէմալ կը խոստանայ զէնքով պաշտպանել անոնց: Ահա ծնունդը Փետրուարեան ապստամբութեան: ... Երեւանի բնակչութիւնն մեջ լեցուած էին անոնք, որոնք դերակատարներն էին Փետրուարեան դաւադրութեան ծրագրին: Խորհրդային կառավար-

---

⁴²⁰ Տե՛ս «Պայքար», 1930, 5 փետրուարի:

⁴²¹ Տե՛ս ՎՃԻՃԵԱՆ Մ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925), Ֆրեզնո, տպագր. «Նոր օր»ի, 1930, էջ 408-410:

րութեան ամենամեծ սխալը այն էր, որ Երեւանի մէջ ազատ ձգած էր ապստամբութեան հեղինակները յանուն ազատամտութեան»⁴²²: Հայաստանում հակաբոլշևիկյան ապստամբություն բարձրացնելու համար դաշնակցականների կողմից քեմալականների հետ պայմանավորվածություն, բնականաբար չի եղել, և դրա մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող: Առավել անմիտ է նման ծրագրեր հետապնդելու մեջ մեղադրել բանտում հայտված գործիչներին: Ոչ պակաս հեյրուրանք չէ նաև թերթի հետևյալ մեղադրանքը. «Փրկութեան» կոմիտեն Փետրուար 18ին, ուրեմն **Հայաստան կրկին թուրք լուծին տակ ձգելու ստոր մտադրութեամբ** (ընդգծումը մերն է – Խ.Ս.), ապստամբութեան դրօշը պարզեց եւ ի զուր պատճառ դարձաւ հարիւրաւոր անմեղ հայերու կոտորածին»⁴²³:

Հակված ենք կարծելու, որ թերթի նման բովանդակությամբ հրապարակումը պայմանավորված է ՀՅԴաշնակցություն կուսակցության հանդեպ ունեցած անթաքույց ատելությամբ:

Հնչակյան կուսակցության Սոֆիայի մասնաճյուղի վարչությունը Ս. Վրացյանին փետրվարյան ապստամբության և թուրքերից օգնություն խնդրելու համար անվանում է «հայուն երակներէն պակսած արիւնը հայուն ձեռքով հոսեցնող» գործիչ և ղեկավար»⁴²⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, սփյուռքյան ոչ դաշնակցական թերթերն ու գործիչները, սուր քննադատության ենթարկեցին Ս. Վրացյանի կողմից քեմալականներից զինական օգնություն խնդրելու հեռագիրը՝ նրա հեղինակին կամ հեղինակներին մեղադրելով հայ ժողովրդին դավաճանելու և թուրքերի հետ դաշնակցելու մեղքերի մեջ: Անկախ կուսակցական կամ քաղաքա-

---

⁴²² «Արարատ», Պեյրուք, 1938, 24 փետրուար:

⁴²³ Նույն տեղում:

⁴²⁴ «Արձագանք Փարիզի», Փարիզ, 1924, 18 մայիսի:

կան նախատրամադրվածությունից, Ս. Վրացյանի հասցեին հչնող քննադատություններ թեև ոչ առանց հիմքի էին, սակայն ծայրահեղություն էր դավաճանության մեղադրանքը:

Սփյուռքյան հեղինակ Ավետիս Յափուճյանը, օգտագործելով Հ. Տեր-Հակոբյանի (Իրազեկ) «Հայրենիք» օրաթերթում հրատարակված վերը հիշատակվող հոդվածը, գրում է. «Ուրեմն, Իրազեկի այն խոստովանութիւնը, թէ «Պատասխանատու մարմինը գտնում է, որ փրկութեան ուրիշ ելք այլևս չկար քան ապստամբութիւնը», այդ փրկութիւնը ոչ թէ Հայաստանի կամ հայ ժողովուրդին փրկութիւնն էր, քանի որ փրկութիւնը պիտի գար ոչ թէ թուրքին Հայաստան մուտքով, այլ անկէ հեռացումով, այլ դաշնակցական ղեկավարութեան նախարարական եւ պարլամենտական աթոռներուն փրկութեան շուրջը կը դառնար հարցը, քանի որ զանոնք կրնար փրկել միայն թուրքը, հոգ չէ, թէ այդ փրկութեան զին վճարուէր հայուն հայրենիքը, հայութեան գոյութիւնը»⁴²⁵: Իրականում Իրազեկը փրկություն ասելով ի նկատի ունէր ոչ թէ թուրքի գալը, այլ բոլշևիկյան բռնատիրության տապալումը:

Փարիզի «Ապագա»-ն անդրադառնում է իրավարան Գրիգոր - Չուբարյանի⁴²⁶ «Դաշնակցության տաճկական օրինատացիան և - Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» գրքին⁴²⁷, որտեղ հեղինակը հիմնվելով Ս. Վրացյանի վերոնշյալ հեռագրի և «Ազատ Հայաստանի» հրապարակումների վրա, փորձում է Փետրվարյան

---

⁴²⁵ Եափուճեան Ա., Ով կազմակերպեց փետրուարեան արկածախնդրութիւնը եւ ինչ եղաւ անոր հետեանքը, Գահիրէ, տպ. «Ոսկէտառ», 1969, էջ 96:

⁴²⁶ Գ. Չուբարյանն 1921 թ. հունվար-փետրվարին արդարադատության ժողկոմ Սուլէյման Նուրիի օգնականն էր (տե՛ս Աստուածատրեան Ա., Բաշխի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում, «Հայրենիք», 1936, սեպտեմբեր, էջ139):

⁴²⁷ Տե՛ս «Ապագայ», 1930, 4, 7, 11 յունիսի:

ասպտամբությունը ներկայացնել որպես թուրքական արևելումի հետևանք⁴²⁸:

Այսպիսով, սփյուռքահայ ոչ դաշնակցական մամուլը և հասարակական-քաղաքական շրջանակները սուր քննադատության ենթարկեցին Միմոն Վրացյանի կողմից քեմալականներից օգնություն խնդրելու փաստը, ինչպես նաև Հայրենիքի փրկության կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստանի» կողմից թուրքերի հետ բարեկամանալու վերաբերյալ հրապարակումները: Մեր կարծիքով, այդ քննադատությունները թեև տեղին էին, սակայն երբեմն անցնում էին բանականության սահմանները: Չպաշտպանելով Ս. Վրացյանի և նրա համախոհների բացատրությունները այս խնդրի կապակցությամբ՝ այնուամենայնիվ հակված ենք կարծելու, որ նրանք հանուն Հայաստանի և հայ ժողովրդի բարեկեցության էին ապստամբել:

Սփյուռքահայ մամուլի մի մասի կողմից Փետրվարյան ապստամբությանը տրվող բացասական գնահատականը վերաբերում է Հայաստանի տարածքային կորուստներին:

1921 թվականի մարտի 12-ին Ս. Վրացյանը Մոսկվա, ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինին հեռագիր է ուղարկում, ըստ որի, քանի որ Հայաստանում արդեն տապալված է խորհրդային իշխանությունը, Ա. Բեկզադյանն այլևս լիազորված չի խորհրդա-թուրքական կոնֆերանսում ներկայացնելու Հայաստանը⁴²⁹: Սփյուռքահայ որոշ թերթեր գտնում են, որ եթե չլիներ Ս. Վրացյանի այդ հեռագիրը, ապա Խորհրդային Հայաստա-

---

⁴²⁸ Տե՛ս Չուբարյան Գ., Դաշնակցության տաճկական որիենտացիան յեվ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, Յերեվան, Պետական հրատարակչություն, 1929, էջ 44-45:

⁴²⁹ Տե՛ս Միմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, «Հայաստան», էջ 409:

նի տարածքներն ավելի մեծ կլինեին, մասնավորապես, նրանում ներառված կլինեին Կարսը և Մուրմալուն:

Այսպես, «Պայքարի» խմբագրականում անդրադարձ է արվում այն խնդրին, թե իբր փետրվարյան ապստամբության պատճառով Մոսկվայի բանակցությունների ընթացքում Կարսը թողնվեց թուրքերին: «... Ճիշտ այդ օրերուն Ռուսերու եւ Թուրքերու միջեւ բանակցութիւններ կ'սկսեին Մոսկուայի մէջ, առկախ խնդիրներու կարգադրութեան համար: Հայաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ապահոված էր, որ Չիչերին Թուրքերէն ետ առնէ Հայաստանի գրաւեալ մասերէն գոնէ Կարսի գաւառը: Թուրքեր գիտէին ասիկա, չէին կրնար զօրաւոր ընդդիմութիւն մը ցոյց տալ Մոսկուայի, որուն բարեհաճութենէն կախում ունէր իրեն զենքերուն յաղթանակը Անատօլի մէջ: Ռուսներուն կողմէ այդպիսի պահանջի մը արգիլելու համար մէկ ճամբայ կը մնար միայն, Խորհրդային իշխանութեան տապալումը Հայաստանի մէջ, եւ ասիկա յաջողեցան ընել օգտուելով Վրացեանի թրքասէր հակումներէն եւ դիրահաւատութենէն», -գրում է թերթը⁴³⁰:

Մեկ այլ հրապարակման մէջ «Պայքարը» մեղադրում է դաշնակցական թերթերին, որոնց կարծիքով Վրացյանի հեռագիրը որևէ կերպ չէր կարող ազդել Մոսկվայի կոնֆերանսի որոշումների վրա: «Դաշնակցական թերթեր առանց ժխտելու Վրացեանի դաւաճանական հեռագիրը, թէ Խորհրդային բռնակալութիւնը կործանած է և Բէկգատեան այլեւ ոչ մէկ հանգամանք ունի Հայաստանի անունով խօսելու, կ'ըսեն թէ այդ հեռագիրը չէր կրնար ազդեցութիւն ունենալ, եթէ Մոսկուա մտադիր ըլլար Թուրքերու ձեռքէն ետ առնել Հայաստանի կորուսեալ մասը:

---

⁴³⁰ «Պայքար», 1925, 30 յուլիսի:

Ասոնք սակայն, փոխանակ այս տեսակ բարությանքներու դիմելու, պարտաւոր են բացատրել թէ Վրացեան ինչո՞ւ, ի՞նչ մաքուր շարժառիթներով քաջեց այդ հեռագիրը: Բեկզատեան չէր կրնար Աղեքսանդրապոլի դաշնագրէն աւելի աննպաստ կարգադրութեան մը յանգիլ, եթէ յանգէր, Վրացեան կրնար մերժել, ցորչափ իշխանութեան գլուխ կը գտնուէր, իսկ կ'օգտուէր, եթէ Հայաստանի համար նպաստաւոր կարգադրութիւն մը ըլլար»⁴³¹:

Նույն խմբագրական հոդվածում թերթի խմբագիրը համաձայն չէ նաև այն իրողության հետ, որ Խորհրդային Ռուսաստանը և քեմալական Թուրքիան նախապես համաձայնության են եկել Հայաստանի վրա հարձակվելու: «Միսլ է, թէ 1920ին Թուրքիա ու Սովիետները նախապես իրարու հետ համաձայնել է յետոյ Հայաստանի վրայ ինկան երկու կողմէն եւ զայն բաժնեցին իրանց միջեւ: Ստոյգ է միայն թէ Հայ եւ թուրք պատերազմի միջոցին Սովիետներ Թուրքերուն բարեկամացան, բայց առանց գործօն մասնակցութեան, սպասողական դիրք բռնեցին»⁴³²:

Այլ առիթներով ևս «Պայքար»-ը համոզմունք է հայտնում, որ Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ թուրքերը ծուղակի մեջ զցեցին Ս. Վրացյանին, դրանով դժվարացնելով Խորհրդային Ռուսաստանի գործը, որն իբր հոգուտ Խորհրդային Հայաստանի պետք է վերանայեր Աղեքսանդրապոլի պայմանագիրը⁴³³:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ում լույս տեսնող ռամկավար պաշտոնաթերթ «Պայքարը» համոզված պնդում է, որ եթէ չլինէր Սիմոն Վրացյանի հեռագիրը Մոսկվա, ապա Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությունն ամեն ինչ կանէր Հայաստանի տարածքները ընդարձակելու համար: Մեր կարծիքով, ռամկավարների

---

⁴³¹ «Պայքար», 1928, 5 մայիսի:

⁴³² «Պայքար», 1928, 5 մայիսի:

⁴³³ Տե՛ս «Պայքար», 1925, 22 յունիսի, նաև 1931, 15 փետրուարի:

ամերիկյան պաշտոնաթերթի այս քննադատությունը օրինա-
չափ է: Կուսակցությունը, որը գաղափարական լուրջ հակա-
սությունների մեջ էր փետրվարյան ապստամբությունը ղեկա-
վարող դաշնակցության հետ, բանականաբար պետք է օգտա-
գործեր քննադատության առիթները:

Նման մեղադրանքների մեջ «Պայքարին» չի զիջում Փարիզի
«Ապագան»: Օրինակ, թերթն անդրադառնում է «Պայքարի» հիշ-
յալ խմբագրականին և պաշտպանում վերոշյալ մեկնաբանույթ-
յունները⁴³⁴:

Փարիզի ռամկավարների պաշտոնաթերթը գրում է, որ
Մոսկվայի խորհրդածոդովի ժամանակ հնարավորություն կար
վերափոխելու Խորհրդային Հայաստանի սահմանները սակայն
«Փետրուարեան յեղափոխութիւնը ... տկարացուց այդ օրերուն
Ալեքսանդրաբօլի դաշնագրին բարեփոխութեան առթիով հայկ.
իրաւունքները ջատագովողներու թէզը եւ թոյլ տուաւ, որ հայ
ժողովուրդը կորսնցնէ նոր եւ թանկագին պատեհութիւն մը»⁴³⁵:

Երբեմն ոչ դաշնակցական թերթերը մրցակցության մեջ էին
մտնում փետրվարյան ապստամբության հետևանքներն առավել
ծանր ներկայացնելու համար: «Ապագայի» հետևյալ հրապարա-
կումը վկայում է այդ մասին. «Միլի թուրքերը չկրցին ընդառաջ
երթալ իրենց եղած դիմումին, անոնց փոխ-յարաբերութիւնները
Մոսկուայի հետ՝ արգելք եղաւ այդ երագին իրականացման:
Բայց անոնք կրցան արժեցնել այդ քաղաքացիական կռիւներուն
ատեն, մարտ ամսին, Մոսկուայի մէջ գումարուած քոնֆերան-
սին մէջ Հ.Փ.Կոմիտէի կողմէ իրենց եղած դիմումը: Թուրքերը ի-
րենց ձեռքն ունենալով Ս. Վրացեանի յայտարարութիւնները

---

⁴³⁴ Տե՛ս «Ապագայ», 1928, 26 մայիսի:

⁴³⁵ «Ապագայ», 1926, 20 մարտի:

Փետր. 18ի բերած «անկախ Հայաստանի» մասին՝ մերժեցին Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցչին իրաւական հանգամանքը եւ իրենց ուզած ձեւով փակեցին Կարսի հարցի վերաքննութեան խնդիրը»⁴³⁶: Թերթը «կոչ» է անում Դաշնակցության ղեկավարությանը ոչ միայն չնշել Փետրվարի 18-ը որպէս «ազատագրական» տոն, այլև վերաքննության ենթարկել դեպքերն ու պատժել մեղավորներին⁴³⁷:

Փետրվարյան ասպտամբության ղեկավարների հասցեին նմանատիպ մեղադրանքներ է հնչեցնում նաև Փարիզի կոմունսիտական ուղղվածություն ունեցող «Երևան» պարբերականը: «Թէ ի՞նչ եղան քաղաքական հետեւանքները դաշնակներու այս արկածախնդրութեան, այդ արդէն ամբողջ ողբերգութիւն մըն է Հայաստանի ճակատագրի տեսակետէն, որուն համար ուրիշ չքմեղանք չեն կրնար ունենալ», - թերթի էջերում հռետորական հարցադրում է կատարում Գուրգեն Թահմազյանը: Ըստ հողվածագրի, Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները Մոսկվայի բանակցություններում լուծելու էին երկրի տարածքային խնդիրները, սակայն Փետրվարյան ասպտամբությունը խանգարեց դրան: «Վրացեանները դառնութեան բաժակին մինչև վերջին մրուրը քամել տուին հայ բանորագիւղացիական հայրենիքին», - եզրահանգում է թերթը⁴³⁸: Մեկ այլ տեղ «Երևան»-ը նույն մեղադրանքով գրում է. «...1920 թուի կէսին, հայ-տաճկական սահմանը Խորհրդային Ռուսաստանի միջամտութեամբ 1914թ. գծով պիտի անցնէր, շատ լաւ գիտեն, իրենց ձեռքի գործն է, որ ինքներն 1920թ. դեկտ. 1-ին այդ սահմանագիծը Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով հայ ժողովրդի կոկորդի տակով անցկացնելու

---

⁴³⁶ «Ապագայ», 1933, 8 փետրուարի:

⁴³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴³⁸ «Երևան», Փարիզ, 1929, 24 փետրուար:

համաձայնեցան եւ վերջը, այսօր էլ կրկնենք, որ 1921թ. մարտի սահմանը գծողը Կարօ Սասունիի, Վրացեանի «փրկչական» մտազերն եղաւ՝ նրանով որ թուլացրեց Բեկզատեանի դիրքը տաճիկ ներկայացուցիչների առաջ Մոսկուայում»⁴³⁹:

Հնչակյան կուսակցության Մարսելի մասնաճյուղի հրապարակային ժողովում (1924թ. հունիսի 28-ին) Մեղրակ Քարյանը հանդես է գալիս «Գաղութահայությունը և Մայր Հայրենիքը» թեմայով բանախոսությամբ, որի ընթացքում ի մասնավորի ասում է. «Խորհրդային իշխանութիւնները «փորձեցին փզքտել այն դաշնագրերը, որոնք Հայաստանը շնչահեղձ կ'ընէին, չի յաջողեցան լրիվ, փետրուարեան արկածալից շարժումին բերումով»⁴⁴⁰:

Ինչպէս տեսնում ենք, սփյուռքահայ ոչ դաշնակցական թերթերը դատապարտում են 1921թ. մարտին Ս. Վրացյանի կողմից Գ. Զիչերինին ուղղված հեռագիրը, որով Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահը տեղեկացնում էր, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը տապալված է, և Ալեքսանդր Բեկզադյանն իրավունք չունի Մոսկվայի կոնֆերանսում հանդես գալու Հայաստանի անունից: Հնչեցվող մեղադրանքների հիմնական առարկան այն էր, որ Բեկզադյանի օրինական մասնակցության պարագայում Մոսկվայի կոնֆերանսը կարող էր որոշում կայացնել Կարսը և Սուրմալուն Հայաստանի կազմում թողնելու մասին:

Վերոնշյալ թերթերից այս հարցում ետ չի մնում նաև Շահան Նաթալին: Նրա համոզմամբ, թուրքերն ամեն ինչ անում էին, որ Մոսկվայի բանակցություններում հայկական հարց չքննարկվեր, դրա համար էին ոգևորված Փետրվարյան ապստամբութ-

---

⁴³⁹ «Երեւան», 1926, 10 յունվար:

⁴⁴⁰ «Արձագանք Փարիզի», 1924, 13 յուլիսի:

յամբ⁴⁴¹: «Բարեբախտաբար բոլշեիկները շուտ վերադարձան. Այսինքն՝ այնքան շուտ, որ «Փրկութեան Կօմիտէն» կրցաւ միայն Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի արտաքին դիւանագիտական մասը իրագործել», - հեզնանքով եզրափակում է Շ. Նաթալին⁴⁴²:

Սփյուռքյան այն տեսակետը, որը քննադատում էր Ս. Վրացյանի դիրքորոշումը, հետագայում պաշտպանվել է խորհրդահայ պատմագրության կողմից: Օրինակ, բոլշևիկ պատմաբան Սամվել Ալիխանյանը գրում է. «Մեր նպատակը չէ կոնֆերանսի և նրա ընթացքի պարզաբանումը, սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ չնայած Հայաստանի կառավարության պատվիրակությունը՝ Ալեքսանդր Բեկզադյանի գլխավորությամբ, ժամանեց Մոսկվա, բայց նա կոնֆերանսին մասնակցելու հնարավորություն չունեցավ: Թուրքիայի պատվիրակությունը հրաժարվեց մեկ սեղանի շուրջը նստել նրա հետ, պատճառաբանելով, որ մտադիր չէ Ալեքսանդրապօլի պայմանագիրը վերանայել, որովհետև Վրացյանը, որը Երևանում դաշնակնների փետրվարյան հեղաշրջման հետևանքով գտնվում էր իշխանության գլուխ, հեռագրել էր, թե «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» կանգնած է Ալեքսանդրապօլի պայմանագիրը պաշտպանելու դիրքերում»⁴⁴³:

Նման տեսակետ, ի դեպ, հայտնել է նաև Փետրվարյան ապստամբությունից հետո Խորհրդային Հայաստանի առաջին ղեկավարներից Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Նրա պնդմամբ Հայաս-

---

⁴⁴¹ Շահան, Ալեքսանդրապօլի դաշնագրեն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, էջ 45:

⁴⁴² Նույն տեղում, էջ 46:

⁴⁴³ Ալիխանյան Ս., Մովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, «Հայաստան», 1966, էջ 251:

տանի տարածքներն ավելի մեծ կլինեին, «թե չլինեիր դաշնականե-
րի վերջին ավանտյուրան»⁴⁴⁴:

Իրականում Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը
որևէ կարողություն չունեիր ապահովելու, որ Չիչերինը Թուր-
քիայից ետ վերցնի Կարսը: Մեր կարծիքով՝ «Պայքար», «Երե-
ւան», «Արձագանք Փարիզի» թերթերի, Շահան Նաթալու, այս
դիտարկումներն ավելի շատ պայմանավորված են Դաշնակ-
ցությանը քարկոծելու ցանկությամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է
1921թ. Մոսկվայի կոնֆերանսին Սիմոն Վրացյանի հղած հե-
ռագրի պատճառով Կարսը Հայաստանի կազմում չթողնելու
խնդրին, ապա այդ կապակցությամբ փաստերով ապացուցված
է, որ Հայաստանի սահմանների հարցը գործնականում լուծված
է եղել մինչև Մոսկվայի կոնֆերանսը⁴⁴⁵:

Ապստամբության բացասական հետևանքներից էր նաև ար-
տագաղթը: Հնարավոր հետապնդումներից խուսափելու շուրջ
12-13 հազար մարդ լքեց հայրենիքը և անցավ Պարսկաստան⁴⁴⁶:
Ըստ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամ Վահան Մինա-
խորյանի, այդ թիվը կարող էր մեծ լինել: 1921թ. ապրիլի 2-ի Եր-
ևանի անկումից հետո ապստամբները և նրանց համախոհների
հիմնական մասը Գառնիի, Դարալագյազի վրայով քաշվեց Սյու-
նիք՝ Պարսկաստան անցնելու: Սակայն շուրջ 5000 մարդ էլ մո-
տեցել է Մարգարա գյուղին Թուրքիա անցնելու նպատակով⁴⁴⁷:
Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ը ևս անդրադառնում է պարտութ-

---

⁴⁴⁴ Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 433:

⁴⁴⁵ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., էջ 92-97, Հակոբյան
Ա., ՀՄԽՀ 1921թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը
հայ պատմագրության մեջ, էջ 52:

⁴⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71:

⁴⁴⁷ Տե՛ս Մինախորեան Վ. Ապրիլ 2-ի գաղթը (Երևան-Թավրիզ) // «Հայրե-
նիք», 1923, դեկտեմբեր, էջ 89:

յունից հետո գաղթի զանգվածային բնույթին: Գաղթում էին բուշնիկյան սարսափները նորից չտեսնելու մտավախությունից ելնելով⁴⁴⁸:

Այսպիսով, Փետրվարյան ապստամբությունը 1920-1930-ական թվականների սփյուռքահայ մամուլի կողմից արժանացավ բազմատեսակ գնահատականների, որն ավելի շատ պայմանավորված էր գոյություն ունեցող քաղաքական հակամարտությամբ, քան թե ճշմարտությունն ամեն գնով բացահայտելու մղումով: Այնուամենայնիվ, քննելով նշված ժամանակաշրջանի մեզ հետաքրքրող մամուլի և հարակից նյութերը, միանշանակ կարելի է եզրակացնել, որ Փետրվարյան ապստամբությունը հայոց պատմություն հերոսական, միաժամանակ ողբերգական էջերից է:

---

⁴⁴⁸ Տե՛ս «Ճակատամարտ», 1921, 21 մայիսի:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը հայոց նորագույն պատմության կարևորագույն իրադարձություններից մեկն է: Միյուրօքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից պաստամբությանը տրված գնահատականները փաստում են ապստամբության դասերի սերտման անհրաժեշտությունը: Անկախ այդ գնահատականների տարաբնույթ և իրարամերժ լինելուց, դրանք արտահայտում են հայ ժողովրդի մաս կազմող հասարակական, քաղաքական, սոցիալական տարբեր հատվածների տեսակետները, որոնց համակողմանի քննությունից հետո կարելի է ընդհանրացնել հետևյալը.

Ինչպիսի իշխանություն էլ լինի Հայաստանում, նրա համար գերիխնդիրը պետք է համարվի սեփական ժողովրդի՝ մտավորականի, շինականի, մշակի շահերի հարգումն ու պաշտպանությունը: Առանց հաշվի առնելու այս կարևոր դասը, անարժեք է և անհեռանկար ցանկացած գաղափարախոսության կամ կենսաձևի տարածումը երկրում:

Ցանկացած իշխանության համար, որքան էլ գայթակղիչ թվան արտաքին աջակցությունը և հենարանը, հայրենի երկրում ոտքերի տակ ամուր հող ունենալու համար նախ պետք է ապավինել սեփական ժողովրդի վստահությանը: Ժողովրդի շահերի համար ծառայող իշխանությունը ժողովրդի մեջ թշնամիներ չի փնտրում:

Մեր կարծիքով, Փետրվարյան ապստամբության ամենակարևոր դասը, թերևս, Հայաստանի անկախությունն արժևորելն է: Բացարձակ արժեք հանդիսացող ազգի և պետականության հարատևությունը կարելի է երաշխավորել միայն անկախության շնորհիվ: «Փետրվար 18»-ով հայ ժողովուրդը ցուց տվեց, որ հա-

նուն անկախության նա պատրաստ է ընդվզել անգամ աշխարհի ամենահզորների դեմ:

Հայ սերունդների հայկական ապագան երաշխավորելու, Հայաստանի անկախության համար ընկած հերոսների հիշատակի առջև մաքուր խղճով կանգնելու համար պարտավոր ենք սերտել Փետրվարյան ապստամբության բոլոր դասերը:

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ**

Ա. Արխիվային նյութեր

Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ).

1. ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 1:
  2. ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9:
  3. ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 1; ց. 43, գ. 30:
  4. ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 17, ց. 2, գ. 25, 40, 79:
  5. ՀԱԱ, ֆ. 119, ց. 1, գ. 248:
  6. ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 2, գ. 25:
  7. ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3 գ. 272:
  8. ՀԱԱ, ֆ. 1253, ց. 1, գ. 2:
  9. ՀԱԱ, ֆ. 1438, ց. 1, գ. 10:
- Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Ավետիս Ահարոնյանի ֆոնդ, գ. 208, 214:

Բ. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ

1. Դեկրետների և հրամանների ժողովածու, Էջմիածին, Պետական հրատարակչություն, 1921, պր. I, (1920թ. նոյեմբերի 29 - 1921թ. փետրվարի 18), 129 էջ; պրակ II (1921թ. ապրիլի 2 - օգոստոսի 1), 104 էջ:
2. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923) (պրոֆ. Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ), Երևան, «Հայաստան», 1972, 810 էջ:

3. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատմություն), (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, «Գիտություն», 2000, 455 էջ:
4. Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1920թ. Նոյեմբեր – 1922թ. հունվար), Երևան, «Հայաստան», 1974, 375 էջ:
5. ՀՅԴաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղվարչության գաղտնիթերցումներում (1920-ական թվականներ), (Փաստաթղթերի ժողովածու), Կազմող և խմբագիր՝ պրոֆ. Վ. Ղազախեցյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ., 2016, 228 էջ:
6. Հ.Յ.Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Պատ. խմբագիր և կազմող՝ պրոֆեսոր Վ. Ն. Ղազախեցյան, Երևան, Հրատ. ՀՅԴաշնակցության Բյուրոյի, 1999, 369 էջ:
7. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռոյտյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, 1960, 643 էջ:
8. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательство мирового сообщества. Документы и комментарии (Сост., отв. Редактор, автор предисловия и комментария профессор Ю. Г. Барсегов), т. 2, ч. 2, Москва, 2003, “Гардарики”, 608 с.

Գ. Հուշագրություններ, ուսումնասիրություններ

1. Արրահամեան Մ, Իմ յիշելի յուշերը, Թեհրան, տպ. Ալիք, 1978, 580 էջ:

2. Աբրահամյան Մ. (Բաշգառնեցի Մարտիրոս), Իմ հիշելի հուշերը (20-րդ դարի սկզբի ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր նեկայացուցիչ Մարտիրոս Աբրահամյանի հուշերը և մարտական կենսագրությունը): Խմբ., առաջաբանի հեղ.՝ Վ. Պետրոսյան, Երևան, Փրինթինֆո, 2016, 640 էջ:
3. Ազատեան Հ., Խորհրդային Հայաստանի անկախութեան խնդիրը, Փարիզ, «Վերելք» մատենաշար, 1926, 27 էջ:
4. Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921թթ.), Երևան, «Հայաստան», 1966, 413 էջ:
5. Աղայան Ծ., Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1982, էջ 338:
6. Անդրեասեան Ա., Պատմութիւն Ռամկավար ազատական կուսակցութեան Ամերիկայի Արեւմտեան շրջանակի, Լոս Անճելլոս, տպ. Նոր օր, 1981, 200 էջ:
7. Արծրունի Վ., Հայ-տաճկական պատերազմը: Հայ սպայութիւնը: Շատախ, Երեւան, «Մուղնի», 2002, 456 էջ:
8. Բաղդասարյան Ա., Քաղաքացիական պատերազմը Հայաստանում, Յերևան, Պետհրատ, 1931, 152 էջ:
9. Բաղդասարեան Ս., Խորհրդային Հայաստան, պրակ առաջին, Թէհրան, տպ. «Ռովջանայի», 1927, 59 էջ:
10. Գալոյան Գ., Անդրկովկասում սոցիալիստական ռևոլյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, Հայպետհրատ, 1961, 408 էջ:
11. Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Երևան, «Գիտություն», 1999, 540 էջ:
12. Գանգրունի Հ., Դաշնագիրները դաւեցին հայոց 1918-1923, Պէլրութ, Ararat, 1992, 200 էջ:

13. Գեղամյան Գ., Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում նեպի տարիներին (1921-1936), Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 306 էջ:
14. Գիւզալեան Գ., Հայաստանի պատմութեան շրջանները, Պէրուիթ, տպ. Հայ ճեմարանի, 1946, 160 էջ:
15. Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, Զանգակ -97, 1999, 557 էջ:
16. Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890էն 1940), Փարիզ, հրատ. «Հայ ազգային հիմնադրամ»ի 1947, 640 էջ:
17. Դարբինեան Ռ., Երկեր, Ա. Հատոր, Կեանքիս գրքէն, Պէրուիթ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, 1972, 704 էջ:
18. Դարբինյան Ռ., Մեր պատասխանը Յ. Քաջազունիի, Պոսթըն, տպ. «Հայրենիք», 1923, 166 էջ:
19. Եափուջեան Ա., Ո՞վ կազմակերպեց փետրուարեան արկածախնդրութիւնը եւ ի՞նչ եղավ անոր հետեւանքը, Գահիրէ, «Ոսկետառ», 1968, 136 էջ:
20. Եսայան Ա., «Հայկական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, «Միտք», 1965, 374 էջ:
21. Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր տասներորդ, Երևան, «Գիտություն», 1999, 771 էջ:
22. Իշխանեան Բ., Երկու ամիս բոլշեիկեան բանտում, Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 1924, 196 էջ:
23. Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցեալից. Պատմական դէպքեր եւ պարումներ (1917-1922), Պէրուիթ, 1956, տպ. «Համազգայինի», 154 էջ:
24. Իրազեկ, Փետրուար 18, «Յուշամատեան Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950) (կազմ.՝ Ս. Վրացեան)», Բոստոն, տպ. «Հայրենիք», էջ 302-326:
25. Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (վավերագրեր), Գահիրէ, «Նոր աստղ», 1946, 392 էջ:

26. Լենին Վ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 31, Երևան, «Հայաստան», 1980, 816 էջ; հ. 43, Երևան, «Հայաստան», Երևան, 1982, 668 էջ:
27. Լեո, Անցեալից. Յուշեր, թղթեր, դիտումներ, Թիֆլիս, «Խորհրդային Կովկաս», 1925, 482 էջ:
28. Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., 2007, 261 էջ:
29. Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1926, հոկտեմբեր, էջ 101-107, նոյեմբեր, էջ 97-102:
30. Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պէյրութ, «Համագգային», 1968, 487 էջ:
31. Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 2002, 316 էջ:
32. Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի ոչ պրոլետարական կուսակցությունների գաղափարական-քաղաքական և կազմակերպական կրախը (1920-1921թթ.), «Հայաստանում սովետական իշխանության իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (ժողովածու)», Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 185-225:
33. Կասյան Ս., Ընտիր երկեր, Երևան, «Հայաստան», 1967, 456 էջ:
34. Կարապետյան Ս., 1920թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը, Երևան, «Հայաստան», 1965, 62 էջ:
35. Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը յեվ իր զինակիցները, Յերևան, Պետհրատ, 1932, 170 էջ:
36. Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, «Զակկնիգա», 1926, 88 էջ:

37. Կարինյան Ա., Հայ ազգայնականների ուղին, Մոսկվա, Պետհրատ, 1926, 246 էջ:
38. Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-ից մինչև մեր օրերը): Գիրք երկրորդ, Երևան, «Հայաստան», 1983, 464 էջ:
39. Կոստյեան Հ., «Բանտի քարերն էին աղաղակում»... (Փետրուարեան ապստամբութեան ընդվզումի 30-րդ տարեդարձի առթիւ, 1921-1951), Գահիրէ, տպարան «Յուսաբեր», 1951, 66 էջ:
40. Հակոբյան Ա., Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921թ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1948, 113 էջ:
41. Հակոբյան Ա., Հայստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921թ. քաղաքացիական կռիվներում, Երևան, Հայպետուսմանկհրատ, 1960, 92 էջ:
42. Հակոբյան Ա., ՀՄԽՀ 1921թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. Ինստ., 2014, 260 էջ:
43. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, Երևան, Հայկական ՍՍՀ - Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1967, 654 էջ:
44. Հայոց պատմություն (Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան), հ. 4, գիրք I, Երևան, «Զանգակ-97», 2010, 800+24 էջ:
45. Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիզիսը, Յերեվան, Հայպետհրատ, 1926, 30 էջ:
46. Հովսեփյան Յու., Սովետահայ պատմագրությունը Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կենսագործման մասին, «Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.), (Ժողովածու)», Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 28-52:

47. Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., Երևան, Պատմ. ինստ., 2006, 564 էջ:
48. Ղազարեան Ա., Ազատութեան ուղին եւ հայի քաղաքական վարքագիծը, Թէհրան, «Փարոս», 1924, 46 էջ:
49. Ճիզմէճեան Մ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925), Ֆրէզնօ, տպագր. «Նոր օր»ի, 1930, 367 էջ:
50. Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940թթ., Երևան, «Գիտություն», 2002, 192 էջ:
51. Մնացականյան Ա., Ընդդէմ պատմության դաշնակցական նենգափոխության, Երևան, «Հայաստան», 1976, 116 էջ:
52. Նաւասարդեան Վ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան «լիկուիդացիան» (Բոլշեւիզմի սնանկութեան առիթով), Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 1924, 188 էջ:
53. Նաւասարդեան Վահան., Հ.Յ.Դաշնակցութեան անելիքը (Մտքեր եւ յուշեր մի գրքոյկի առիթով), Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 1924, 288 էջ:
54. Ներսիսյան Ա., Ավետիք Սահակյան (Հայր Աբրահամ), Երևան, Իրանագիտության կովկասյան կենտրոնի հրատարակչություն, 2003, 280 էջ:
55. Ներսիսյան Ա., Կարո Սատունի, Երևան, Իրանագիտության կովկասյան կենտրոնի հրատարակչություն, 2004, 344 էջ:
56. Նժդեհ Գ., Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, Երևան, ՀՀ Արխիվա-յին գործի գործակալություն, 2002, 504 էջ:
57. Նժդեհ Գ., Իմ պատասխանը, Հայաստանի ողբերգութիւնը թրքօբոլշեւիկ փաստաթղթերի լոյսի տակ, Սոֆիա, տպ. Պ. Պալըզճեան, 1937, 103 էջ:
58. Նժդեհ Գ., Հատընտիր, Երևան, «Հայաստան», 2001, 405 էջ:
59. Նժդեհ Գ., Հատընտիր, Երևան, «Ամարաս», 2006, 708 էջ:

60. Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրեն 1930ի կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), հ. Ա, Մարսելյ, 1934, տպ. Ա. Արապեան, 259 էջ, հ. Բ, 1935, 299 էջ:
61. Շահան, Երեւանի համաձայնագիրը, Պոստոն, ա. հ., 1941, 112 էջ:
62. Շահան, Երեք դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի եւ - Կարսի, Բագդատական Ձուգակշիռ), Պէրոյթ, տպ. Արարատ, 1957, 129 էջ:
63. Շահան, «Վերստին յաւելուած». Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի «ի՞նչպէս»ն ու «ինչո՞ւ»ն պաշտոնական եւ յուշագրական վկայութիւններու լոյսին տակ, Բոստոն, «Պայքար» տպարան, 1955, 144 էջ:
64. Չորմիսեան Լ., Կուսակցութիւնները, Պէրոյթ, «Մշակ», 1965, 308 էջ:
65. Չուբարյան Գ., Դաշնակցության տաճկական ոիրենտացիան յեվ հայրենիքի փրկության կոմիտեն, Յերեվան, Պետական հրատարակչություն, 1929, 86 էջ:
66. Պատմագրութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, Դ. հատոր, Աթէնք, Հրատարակութիւն Հ.Յ.Դաշնակցութեան Բիւրոյի, 1995, 524 էջ:
67. Պետրոսյան Շ., Մովետական պետության կազմավորումը և զարգացումը Հայաստանում, Երևան, Հայպետհրատ, 1961, 280 էջ:
68. Պետրոսյան Վ., Հայաստան. 1919-1922 թվականներ, հ. 2, Երևան, Հեղինակային հրատարակչություն, 2011, 678 էջ:
69. Պոլտուիւն Օ., Վեց բանտ եւ երկու յեղափոխութիւն: Արկածախնդրութիւններ Անդրկովկասի ու Անատոլոյի մէջ, 1920-1921, Ալեքսանդրիա: Ա. Ստեփանեան, 1933, 332 էջ :

70. Սարգսյան Ե., Դավադիր գործարք, Երևան, 1995, «Հայաստան», 1994, 204 էջ:
71. Սարգսյան Կ., Հայաստանում սովետական իշխանության առաջին ամիսների ՀԿԿ ներքին քաղաքականության մի քանի հարցերի մասին, «Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր (1920-1922թթ.)», (Ժողովածու)», Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1987, էջ 5-27:
72. Մեւան Ա., Բանտարկեալի մը յուշերը: Տառապանքի տարիներ Գ. Նժդեհի հետ, Երևան, Հեղ. հրատ., 2008, 256 էջ:
73. Սիմոնյան Ա., Չանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2000, 698 էջ:
74. Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, «Հայաստան», 630 էջ:
75. Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձտյան, Երևան, «Լուսակն», 2016, 1088 էջ:
76. Ստեփանյան Խ., Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Կյանքը և գործը), Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, 2008, 184 էջ:
77. Վեհապետեան Թ., Նոր սերունդը՝ քավութեան նոխագ, Բ. Հատոր, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը եւ Փետրուարեան ապաստամբութիւնը իրենց յարակից հարցերով, Պէյրութ, հրատարակութիւն Հովիւեան մատենաշարի, 1985, 207 էջ:
78. Վրացյան Ս., Խարխափումներ: Յ. Քաջագունու «Հ.Յ.Դ. անեիլը չունի այլեւս» գրքի առթիւ, Պոսթըն, «Հայրենիք», 1924, 230 էջ:
79. Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով. Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հ. Զ, Պէյրութ, տպ. Համազգային, 1967, 348 էջ:
80. Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշեւիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Բոստոն, Հրատ. Հ.Յ.Դ. Ամեր. Կեդր. Կոմիտէի, 1941, 271 էջ:

81. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 1993, էջ 542:
82. Տեր-Յակոբեան Յ., Հայաստանի վերջին աղետը: Քեմալական արշավանքը, Կարսի եւ Ալեքսանդրաբոլի անկումները, հայ բանակին քայքայումը, յարձակման եւ քայքայման պատճառները պալշեվիքեան տիրապետութիւնը: Անտիպ փաստաթուղթեր դիւանագիտական գրեր եւ բազմաթիւ պատկերներ, Կ. Պոլիս, տպ. Ս. Տեր Սահակեան, 1921, 126 էջ :
83. Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեւիկ յարաբերութիւնների ոլորտում (1917-1921), Երեւան, Երեւանի համալս. հրատ., 1997, 421 էջ:
84. Քաջազնունի Յ., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, Միլիթարյանների տպարան, 1923, 108 էջ:
85. Քաջազնունի Յ., Յետ մահու: Պատմուածքներ, յուշեր, յօդուածներ, նամակներ, Հրատարակութեան համար պատրաստեց՝ Ս. Վրացեան, Պէրոյթ, Համազգային, 1968, 256 էջ:
86. Քաջազնունի Յ., Ռուսաստան թէ՛ Թուրքիա. Բաց նամակ Շ-ին, Պուքրէշ, տպ. Cartea Romaneasca S. A., 1924, 54 էջ:
87. Օրջոնկիձե Գ., Ընտիր հողվածներ և ճառեր, Երևան, Հայպետհրատ, 1950, 615 էջ:
88. Авалов З., Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки, Париж, 1924, Б. и., 318 стр.
89. Блок М., Апология истории или Ремесло историка, Москва, “Наука”, 1986, 256 стр.
90. Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, М-Л, Госиздат, 1929, 434 с.
91. Галоян Г., Борьба за Советскую власть в Армении, Москва, Госиздат, 1957, 256 стр,

92. Գալոյան Գ., Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье, 1900-1922, Ереван, “Айастан”, 1969, 508 стр.
93. Լանգուլա Յ.Վ., Сеньобос Ш., Введение в изучение истории, Москва, Государственная публичная библиотека России, 2004, 305 с.
94. Մնաцаկանյան Ա., Посланцы советской России в Армении, Ереван, Айпетрат, 1959, 419 стр.
95. Խարմանդարյան Ս., Ленин и становление Закавказской федерации: 1921-1923, Ин-т ист. партии при ЦК КП Армении, Ереван, “Айастан”, 1969, 456 стр.
96. Տեմանով Ս., Кронштадтский мятеж, Москва, 2003, ЭКСМО: АЛГОРИТМ, 254 с.
97. Շիլլեր Փ., Собрание сочинений: В 7-ми т., т. 5, Москва, Гослитиздат, 1957, 584 стр.
98. Չուրիչ Ս., Восстание в Кронштадте. 1921/ Пер. Игоревский Л., Москва, Центрполиграф, 2007, 237с.aldwin O., Six Prisons and Two Revolutions: Adventures in Trans-Caucasia and Anatolia, 1920-1921, London, Hodder and Stoughton, 1924, 272 p.

Դ. Հոդվածներ

1. Աբրահամյան Հ., Ալեքսանդրապոլի իրադարձությունների շուրջ (1920 թ.նոյեմբեր-1921 թ. ապրիլ). «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2007, թիվ 2, էջ 122-132:
2. Ալիխանյան Ս., Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի դերը Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի և ամրապնդման գործում. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1984, թիվ 8, էջ 3-12:

3. Ալպոյաճեան Ա., Անկախ Հայաստան, «Ամենուն տարեցոյցը» (կազմ. Թեոդիկ), ԺՁ. Տարի, տպ. Ս. Յովակիմեան, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 235-260:
4. Աշխատունի Ջ., Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, յուլիս, էջ 125-136:
5. Աստուածատրեան Ա., Բաշխի Իշխանեանի հետ Երևանի բանտում, «Հայրենիք», 1936, սեպտեմբեր, էջ 135-150, հոկտեմբեր, էջ 104-117:
6. Աստուածատրեան Ա., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1968, թիւ 2, էջ 37-49:
7. Արծրունի Շ., Քաղաքական բրօքականտ, «Հայաստանի կոչնակ», Պոսթըն, 1923, 10 մարտի, էջ 295-297:
8. Արշակունի Ա., Փետրուարի ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», - Պոսթըն, 1927, փետրուար, էջ 41-51:
9. Աւալով Ջ., Բաթումի խորհրդաժողովը, «Վեմ», Փարիզ, 1934, թիւ 2, էջ 80-93, թիւ 3, էջ 74-84, թիւ 4, էջ 104-112:
10. Աւալով Ջ. Վրաստանի անկախութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1934թ., դեկտեմբեր, էջ 49-65, 1935թ., յունուար, էջ 69-90, փետրուար, էջ 102-121, մարտ, էջ 61-79, ապրիլ, էջ 95-100, մայիս, էջ 132-143, յունիս, էջ 113-124, յուլիս, էջ 137-142, օգոստոս, էջ 112-121, հոկտեմբեր, էջ 104-114:
11. Բալյան Ա., Սիւնն Վրացյանը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վարչապետ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2005, թիվ 3, էջ 65-76:
12. Գալոյան Գ., Լենինը և Անդրկովկասը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1980, թիվ 4, էջ 3-18:
13. Գեղամյան Գ., Հայաստանում նէպ-ի կենսագործման մի քանի առանձնահատկությունները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1975, թիվ 1, էջ 3-12:

14. Դարբինեան Ռ., Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, հոկտեմբեր, էջ 137-144:
15. Դարբինեան Ռ. Փետրուարեան ապստամբութեան 50-ամեակին առթիւ (խմբագրական), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1961, թիվ 1, գարուն, էջ 1-3:
16. Էջմիածնեցի, Մօտաւոր անցեալէն, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1937, յուլիս, էջ 126-131:
17. Խաչատրյան Կ., Հայաստանը խորհրդաքեմալական հարաբերությունների ոլորտում 1920 թվականին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1997, թիվ 3, էջ 45-56:
1. Հակոբյան Ա., 1921թ. փետրվարյան իրադարձություններում «կարմիրների» և ապստամբների զինուժի մասին հայ պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2011, թիվ 2, էջ 3-23:
2. Հակոբյան Ա., Ռուսաստանի ու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների և միակուսակցական վարչակարգի հաստատման պատմական մի քանի զուգահեռներ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2014, թիվ 1, էջ 48-69:
3. Հակոբեան Ա., Փետրվարյան ապստամբությունը հայ պատմագրության մեջ, «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2011, թիվ 1, էջ 132-158:
4. Հարությունյան Հ., Նոր բայագետի գավառը 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության ընթացքում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2015, թիվ 2, էջ 104-123:
5. Հովսեփյան Յու., 1921 թ. փետրվարյան խռովության առաջացման պատճառների նենգափոխումը հայ բուրժուական պատմագիտության մեջ. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 4, էջ 49-55:

6. Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 1, էջ 46-50:
7. Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների աքսորը 1920-1921թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 2, էջ 32-51:
8. Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2011, թիվ 1, էջ 45-70:
9. Ղարիբջանյան Գ., Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի կազմավորումը և Սովետական իշխանության հաղթանակը - Հայաստանում. «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1960, թիվ 4, 34-52:
10. Ղարիբջանյան Գ., Վ. Ի. Լենինը և հայ ժողովրդի ազատագրումը. «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1959, թիվ 2-3, էջ 36-53:
11. Մարմանդեան Յ., Հայ սպաների աքսորը (մի էջ հայ սպայի յուշերից), «Հայրենիք», Պոսթրն, 1934, օգոստոս, էջ 102-115:
12. Մինախորեան Վ. Ապրիլ 2-ի գաղթը (Երևան-Թավրիզ), «Հայրենիք» Պոսթրն, 1923, դեկտեմբեր, էջ 89-97:
13. Մինախորեան Վ., Վերադարձ, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1924, ապրիլ, էջ 47-53:
14. Մսրըլեան Զ., Հայկական հարցի հոլովոյթը 1921թ.ի Լոնտոնի եւ Մոսկուայի խորհրդածողովներուն, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Պէրոյթ, 1974, Ե, էջ 9-37:
15. Նժդեհ Գ., Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1925, յուլիս, էջ 75-86:
16. Նժդեհ Գ., Լեոնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1923, սեպտեմբեր, էջ 71-78:

17. Պետրոսյան Շ., Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի առաջին ղեկընդնները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, թիվ 4, էջ 29-40:
18. Ջամալեան Ա., Յ. Քաջագունին եւ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, յունիս, էջ 65-82:
19. Սասունի Կ., Հայկական ազատամարտի վերջին դրուագը եւ անկախութեան սերունդը, «Դրօշակ», Փարիզ, 1926, թիւ 3, էջ 72-75:
20. Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», - Պոսթըն, 1925, հոկտեմբեր էջ 86-102, նոյեմբեր, էջ 79-104, դեկտեմբեր, էջ 103-120, 1926, յունուար, էջ 74-96:
21. Սարգսյան Ե., Աբեղյան Խ., Սարգսյան Ա., Լեգրանի միսիան (փաստաթղթեր), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1967, թիվ 3, էջ 21-104:
22. Սարգարյան Կ., Հայաստանում ռազմական կոմունիզմի կիրառման պատմությունից, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 12, էջ 11-20:
23. Սարգարյան Կ., Հայաստանում սովետական իշխանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումները (1921 թ. ապրիլ—հունիս), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1986, թիվ 3, էջ 21-27:
24. Սեւան Ա., Փետրուար 18-ի յեղափոխութիւնը «Վէմ», Փարիզ, 1936, Դ տարի, թիւ 1, էջ 87-104:
25. Ստեփանյան Գ., 1921թ. փետրտվարի 14-18-ի իրադարձությունները Երևանի կենտրոնական բանտում. Նոր մանրամասնություններ Հայհեղկոմի ոճրագործությունների վերաբերյալ, «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2015, թիվ 3, էջ 161-178:

26. Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության անդրադարձը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ի էջերում, «Պատմություն և հասարակագիտություն», Տարեգիրք (Գիտական հոդվածների ժողովածու), 2016, թիվ 2, 516 էջ, էջ 44-54:
27. Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության հետևանքները սփյուռքահայ մամուլի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2016, 484 էջ, էջ 200-212:
28. Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.), «Պատմություն և հասարակագիտություն», Տարեգիրք (Գիտական հոդվածների ժողովածու), 2015, թիվ 1, 325 էջ, էջ 187-225:
29. Ստեփանյան Խ., 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներն ու հետևանքները Սիմոն Վրացյանի գնահատմամբ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2015, թիվ 1, էջ 139-151:
30. Ստեփանյան Խ., Ազգային խնդիրների անտեսումը որպես 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը, «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», հ. 15, Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա, Պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2014, էջ 160-171:
31. Ստեփանյան Խ., Բոլշևիկյան բռնաճնշումները որպես 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ (1920-1930-ական թթ. սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատականները), ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2014, հ. 17, էջ 125-133:

32. Ստեփանյան Խ., Բոլշևիկների կողմից հայկական բանակի և - հայ սպայության հանդեպ հալածանքը որպես 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառ, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր», Երևան, 2014, թիվ 3 (19), էջ 42-48:
33. Ստեփանյան Խ., Խորհրդային Հայաստանում «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության քննադատությունը սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կողմից (1920-1930-ական թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2015, թիվ 2 (644), էջ 138-145:
34. Մուքիասյան Հ., 1921 թ. փետրվարի 18-ին նախորդած ձերբակալությունների փաստաթղթերը, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Երևան, 2011, թիվ 1, էջ 206-220:
35. Վիրաբյան Ա., Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2009, թիվ 1 (113), էջ 107-110:
36. Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1923, փետրուար, էջ 32-43, օգոստոս, էջ 69-78:
37. Վրացեան Ս., Ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս խորհրդայնացաւ Հայաստան, «Հայրենիք» Պոսթրն, 1940, փետրուար, էջ 73-94:
38. Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, «Հայրենիք», - Պոսթրն, 1922թ., դեկտեմբեր, էջ 45-55, 1923, յունուար, էջ 42-48:
39. Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք», Պոսթրն, 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, դեկտեմբեր, էջ 66-75, 1924, յունուար, էջ 83-90, 1924, մարտ, էջ 111-120:
40. Վրացեան Ս., Փետրուար 18-ից յետոյ (մեր հետագայ քաղաքականութիւնը), «ՎԷՄ», 1938, Չ տարի, թիւ 1, էջ 1-10:

41. Տերտերյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները. Լեւոն Շանթի պատուփրակութիւնը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1954, մայիս, էջ 1-14:
42. Փետրուարեան ապստամբութեան պատճառները, «Դրօշակ», - Փարիզ, 1931թ., թիւ 1-2, էջ 4-8:
43. Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգեառնեցի խմբապետ Սարտիրոսի յուշերը), «Հայրենիք», 1956, մարտ, էջ 25-34, ապրիլ, էջ 17-27, յունիս, էջ 59-69:
44. Ефимов Н., Атарбеков - один из зачинщиков красного террора, «Вопросы истории», 2000, № 6, стр, 130-136.
45. Кузнецова С. Крах турецкой интервенции в Закавказье в 1920—1921 годах. «Вопросы истории», 1951, № 9, стр. 143-156.
46. Hayrapetian, Yervand, The February 18, 1921 Armenian Revolt, The Armenian Review, Watertown, 1957, Vol. 10, No. 2, No. 3, (pp. 146-157), No. 4, (pp. 147-158), 1958, Vol. 11, No. 1, (pp. 143-152), No. 2, (pp. 153-160), No. 3 (pp. 151-156).
47. Hovhannisian R., Simon Vratzian and Armenian Nationalism, “The Armenian Review”, Watertown, 1970, Vol. 23, No. 1, pp. 3-35.
48. Kosoyan H., The First Taste of Soviet Rule in Armenia, “The Armenian Review”, Watertown, 1953, Vol. 6, No. 1, pp. 70-85.
49. Stepanyan Kh., The criticism of the polisy of "military communism" applied in Soviet Armenia by the social-political thought of Armenian Diaspora (1920-1930s), “European science review”, «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, January-February, Vienna, Austria, 2014, № 9-10, September-October, pp. 19-22.

Ե. Պարբերական մամուլ

Ամսագրեր, հանդեսներ, տարեգրքեր

1. «Ամենուն տարեցոյցը» (կազմ. Թեոդիկ), ԺՁ. Տարի, տպ. Մ. Յովակիմեան, Կ. Պոլիս, 1922:
2. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1967, թիվ 3; 2002, թիվ 1; 2003թ., թիվ 1, 2; 2009, թիվ 1; 2011, թիվ 1:
3. «Բիւլլետեն» (Հայաստ. Սօց. Խորհրդ. Հանրապետութիւն, Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի Ինֆորմացիոն Բաժին), Երևան, 1921, N 1:
4. «Դրօշակ», Փարիզ, 1926, թիւ 2, 3; 1930, թիւ 2, 1931, թիւ 1-2:
5. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1975, թիվ 1; 1980, թիվ 4; 1984, թիվ 8; 1986, թիվ 3; 1987, թիվ 4, 12; 1997 թիվ 3; 2007, թիվ 2, 2015, թիվ 2:
6. Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր», Երևան, 2014, թիվ 3:
7. «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Պէրոյթ, 1974, Ե:
8. «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», Երևան, 2014, հ. 15:
9. «Հայրենիք», Պոսթըն, 1922, դեկտեմբեր; 1923, յունուար, փետրուար, սեպտեմբեր, օգոստոս, հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր; 1924, յունուար, մարտ, ապրիլ, յունիս; 1925, յուլիս, հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր, 1926, յունուար, հոկտեմբեր, նոյեմբեր, 1927, փետրուար; 1934, օգոստոս, դեկտեմբեր, 1935, յունուար, փետրուար, մարտ, ապրիլ, մայիս, յունիս, յուլիս, օգոստոս, հոկտեմբեր; 1936, սեպտեմբեր, հոկտեմբեր; 1937, յուլիս; 1940, փետրուար; 1956, փետրուար, մարտ, ապրիլ, մայիս,

յունիս, յուլիս, սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, նոյեմբեր; 1957, յունուար, փետրուար, մարտ; 1961, գարուն; 1968, ամառ; 1971, գարուն:

10. ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 2014:
11. Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2016:
12. «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 1959, թիվ 2-3; 1960, թիվ 4; 1970, թիվ 4; 2005, թիվ 3; 2011, թիվ 2; 2014, թիվ 1, 2015, թիվ 1:
13. «Պատմություն և հասարակագիտություն», Տարեգիրք (Գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2015, թիվ 1, 2016, թիվ 2:
14. «Վեմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2011, թիվ 1; 2015, թիվ 3:
15. «Վեմ», Փարիզ, 1934, թիվ 2, 3, 4; 1936, Դ տարի, թիվ 1, 1938, Զ տարի, թիվ 1:
16. «Вопросы истории», Москва, 1951, № 9; 2000, № 6.
17. “European science review”, Vienna, 2014, № 9-10.
18. “The Armenian Review”, Watertown, Massachusetts, 1953, Vol. 6, No. 1, 1957, Vol. 10, No. 2, No. 3, No. 4, 1958, Vol. 11, No. 1, No. 2, No. 3, 1970, Vol. 23, No. 1,

Թերթեր

1. «Ազատ խօսք», Սոֆիա, 1938, 19 փետրուարի:
2. «Ազատ Հայաստան», Երեւան, 1921, 19, 22, 26 փետրուարի, 3, 8 մարտի:
3. «Ապագայ», Փարիզ, 1926, 20 մարտի; 1928, 1 դեկտեմբերի; 1930թ., 22 փետրուարի, 1933, 4, 8 փետրուարի:
4. «Ասպարէզ», Ֆրէզնո, 1921, 27 սեպտեմբերի, 14 հոկտեմբերի; 1927, 27 մայիսի:
5. «Արարատ», Աթէնք, 1925, 19, 20 մայիսի:
6. «Արարատ», Պէյրուս, 1938, 11, 23, 25 յունուարի, 24 փետրուարի:
7. «Արեւելք», Գահիրէ, 1948, 18 փետրուարի:
8. «Արմենիա», Պուենոս Այրէս, 1933, 18 փետրուարի:
9. «Արձագանք Փարիզի», Փարիզ, 1924, 18 մայիսի, 13 յուլիսի; 1925, 31 մայիսի:
10. «Երիտասարդ Հայաստան», Չիկագո, 1920, 22 դեկտեմբերի:
11. «Երկիր», Ստանպօլ, 1922, 29 մայիսի:
12. «Երեւան», Փարիզ, 1926, 10 յունվարի; 1929, 24 փետրուարի:
13. «Կարմիր Ավանգարդ», Բաքու, 1920, 30 հոկտեմբերի:
14. «Կոմունիստ», Երևան, 1920, 4, 9, 14, 21, 22, 23, 26 դեկտեմբերի; 1921, 29 յունուարի; 8, 12 փետրվարի:
15. «Հայաստանի կոչնակ», Պոսթըն, 1923, 10 մարտի:
16. «Հայրենիք» օրաթերթ, Պոսթըն, 1925, 18 փետրուարի; 1926, 18 փետրուարի; 1927, 18 փետրուարի; 1928, 18, 19 փետրուարի, 1 մարտի; 1930, 18 փետրուարի; 1931, 18, 19, 20 փետրուարի; 1934, 18 փետրուարի:
17. «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, 25 յունուարի, 2, 5, 8, 9 մարտի, 20, 21, 25 մայիսի; 1922, 14, 15, 17, 19 յունուարի:

18. «Յառաջ», Երևան, 1920, 20 նոյեմբերի:
19. «Յառաջ», Փարիզ, 1929, 19, 21, 22, 23 փետրուարի; 1931, 18, 19 փետրուարի; 1932, 2 դեկտեմբերի; 1935, 6 մարտի, 1936, 18 փետրուարի:
20. «Յուսաբեր», Գահիրե, 1924, 21 փետրուարի, 11 սեպտեմբերի; 1925, 10 մարտի; 1931, 18 փետրուարի:
21. «Նոր օր», Աթենք, 1932, 18, 19 փետրուարի:
22. «Պայքար», Պոսթըն, 1925, 1925, 22 յունիսի, 30 յուլիսի; 1929, 11 սեպտեմբերի; 1930 5 փետրուարի, 1931, 15 փետրուարի:
23. «Սեւան», Աթենք, 1933, 25 մայիս:
24. «Սուրիական մամուլ», Հալէպ, 1923, 27 մայիս:
25. “Заря Востока”, Тифлис, 1923, 1 апреля.
26. “Коммунист”, Эривань, 1920, 7 декабря.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐ

- Աբովյան Խաչատուր – 1, 2, 65
Աբրահամյան Հ. – 95
Աթարբեկյան Գ. (Աթարբեգով) 25, 32, 50, 51, 53, 65, 72, 73
Ալիխանյան Գ. – 30
Ալիխանյան Սամվել – 12, 164
Ալպոյաճյան Արշակ – 39, 58, 67, 79, 87
Ահարոնյան Ավետիս – 52, 114, 115, 148
Աղայան Ծ. – 45
Անդրեասյան Անդրանիկ – 13, 102
Աշխատունի Ջ. (Ջաքար Յոյան) – 18, 49, 55, 56, 74
Աստուածատրյան Արշալույս – 45, 46, 55, 59
Ավալով Ջ. – 117
Ավետիքով - 26
Ավիս (Նուրիջանյան) – 25, 30, 44, 60, 63, 70, 71, 130, 131
Արաբյան Ա. - 107
Արարատյան Սարգիս – 111
Արշակունի Ա. (Արշակ Հովհաննիսյան) – 35, 54, 65, 71, 77, 86, 93, 116, 117
Արտուշ խան – 122
Աֆրիկյան Վ. – 44
Աֆրիկյաններ – 26
Բաբայան Վ. – 45
Բաղդասարյան Ա. - 18
Բաղդասարյան Ս. – 40
Բարսեղով Յու. – 59
Բեկզաղյան Ալեքսանդր – 97, 98, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158
Բեհաեդդին – 143

Բլոկ Մարկ - 11
Բուրբուին Օլիվեր – 47, 48, 53
Բորյան Բագրատ – 12, 33, 34, 98, 99
Գալոյան Գալուստ – 13, 41, 45, 67, 68, 158
Գասպարյան Վաղարշակ – 122
Գեգեչկորի Ե. – 109
Գեղամյան Գ. – 28, 132
Գյուզալյան Գառնիկ – 5, 6
Գոլիցին - 25
Գևորգյան Համլետ – 15, 70, 110, 111, 112
Դարբինյան Արտակ – 102, 146
Դարբինյան Ռուբեն (Չիլինգարյան Արտաշես) – 19, 45, 46, 47, 53, 83, 84, 89, 104, 119, 131, 135, 136, 137, 140, 148
Դենիկին – 65
Դրո (Դրաստամատ Կանայան) – 16, 17, 18, 44, 61, 62, 63, 70, 72, 73, 100, 109, 110
Եսայան Ա. – 92
Եֆիմով Ն. – 49
Զարեհ - 109
Էջմիածնեցի – 24
Էստապով – 26
Էրվիչ Պ. – 128
Թաթուլ Աշոտ – 49, 61, 65, 73, 127
Թահմազյան Գուրգեն – 155
Թեոդիկ – 57
Թումանյան Համլիկ – 133
Թումանյան Հովհաննես – 132, 133
Իշխանյան Բախշի – 43, 44, 46, 55, 56, 58

Իրազեկ (Հակոբ Տեր-Հակոբյան) – 31, 54, 63, 67, 68, 84, 85, 92, 94, 95, 107, 108, 120, 123, 130, 134, 151

Լազյան Գ. – 18, 132

Լանգուլա Շ.-Վ. - 9

Լեզրան Բորիս – 16, 36, 41, 45, 70, 88

Լենին Վլադիմիր – 28, 34, 67, 70, 129, 134

Լեո – 113, 133

Լուկաշին – 132

Խանջյան Ա. – 138

Խաչատրյան Կարեն – 48, 70

Խատիայան Ալեքսանդր – 17, 37, 109

Խարմանդարյան Ս. – 94

Խոնդկարյան Արշամ – 100, 101

Խուրշուդյան Լենդրուշ – 13

Կանայան Իրինա – 100

Կասյան Սարգիս – 24, 26, 29, 45, 65, 68, 69, 131, 132

Կարաբեքիր Քյազիմ – 97, 149

Կարինյան Արտաշես – 4, 12, 111, 133

Կարճիկյան – 43

Կիրակոսյան Ջ. – 94

Կոստյան Հայկակ – 51

Կուզնեցովա Ա. – 98,

Հակոբյան Արարատ – 2, 14, 21, 30, 100, 108

Հակոբյան Արշավիր – 12, 30, 54

Համազասպ (Սրվանձտյան) – 43, 44, 46, 121

Հայրապետյան Ե. – 61

Հարությունյան Համլետ – 14, 141

Հովակիմյան Մ. – 57

Հովիվյան - 14

Հովհաննիսյան Աշոտ – 11, 12, 37, 53
Հովհաննիսյան Ռ. – 21
Հովսեփյան Յուրա - 13
Ղազախեցյան Վլադիմիր – 14, 28, 40, 45, 50, 52, 60, 66, 67, 111, 112, 113, 121, 133, 159
Ղազարյան Արշակ – 41, 119
Ղազարյան Գևորգ – 112, 143
Ղազարյան Կորյուն – 19, 45
Ղարիբջանյան Գ. – 68
Ղորղանյան Նիկոյալ – 121
Ճիզվենճյան Մանուկ – 13, 14, 149
Մանուկյան Ա. – 63
Մաշտոց – 139
Մարմանդյան Հակոբ – 64, 65
Մարտրոս (Աբրահամյան, Բաշգյառնեցի) – 44, 61, 62
Մելիք-Ազարյան Ալեքսանդր – 24
Մելիք-Յուլյան Սերգեյ – 46
Մելիքյան Հ. – 45
Միասնիկյան Ալեքսանդր – 130, 131, 137, 158
Մինախորյան Վահան – 133, 159
Միսաքյան Շավարշ – 130
Մխիթարյան Օնիկ – 35, 72, 126, 134, 136
Մխիթարյաններ – 36
Մնացականյան Արամայիս – 13, 27
Մռավյան Ասքանազ – 24, 40, 66, 67, 68
Մուխտար Ահմեդ – 94, 97
Յափուջյան Ավետիս – 13, 152
Նաթալի Շահան – 107, 108, 109, 141, 147, 148, 149, 157, 158
Նավասարդյան Վահան – 45, 51, 56, 87, 93, 117

Նարինանով Ն. – 91
Ներսիսյան Ա. – 43, 133
Նժդեհ Գարեգին – 23, 41, 42, 52, 71, 79, 80, 120
Նուրի Սուլեյման – 47, 48, 151
Շահան տես՝ Նաթալի Շահան
Շիլլեր Ֆրիդրիխ - 9
Շուստով - 26
Չարենց Ե. – 111, 112
Չիչերին Գ. – 51, 93, 94, 98, 152, 157, 158
Չորմիսյան Լևոն – 138
Չուբարյան Գրիգոր – 12, 110, 151, 152
Պետրոսյան Վ. – 132
Պետրոսյան Վարդան – 61
Պետրոսյան Շ. - 19, 20, 21
Ջամալյան Արշակ – 112, 131, 132, 143
Ռոստոմ – 43
Սահակյան Ավետիք (Հայր Աբրահամ) – 43
Սասունի Կարո – 11, 12, 32, 48, 49, 60, 80, 82, 84, 101, 121, 122, 133, 136, 137, 138, 156
Սարգսյան Կ. – 29, 95, 132
Սեթյան Վահե – 46, 53
Սեմանով Ս. – 127
Սենոբոս Շարլ - 9
Սեպուհ (Արշակ Ներսիսյան) – 60
Սիլին Օտտո - 18
Սիմոնյան Արամ – 15, 82
Սիմոնյան Հ. – 153
Ստեփանյան Ա. – 47
Ստեփանյան Գևորգ – 15, 47

Ստեփանյան Խաչատուր – 1, 2, 26, 29, 30, 38, 40, 63, 64, 81, 91, 96,
104, 109, 121, 139, 145, 150
Սևան Արմեն (Հովհաննես Դեղյան) – 19, 23, 24, 34, 35, 79, 88
Վարշամյան Գ. – 45
Վեհապետյան Թորգոմ – 13, 14
Վիրաբյան Ամատունի – 2, 43
Վրացյան Սիմոն – 4, 16, 20, 21, 23, 24, 26, 31, 32, 33, 34, 36, 40, 43, 44,
45, 46, 59, 62, 64, 69, 70, 73, 75, 76, 77, 89, 90, 91, 93, 94, 96, 97, 98, 101,
102, 103, 105, 106, 108, 113, 118, 119, 122, 123, 124, 129, 130, 139, 141,
142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156,
157, 158, 159
Տեր-Դավթյան Հ. – 45, 119
Տեր-Մինասյան Ռուբեն – 26, 36, 109
Տեր-Հակովյան Հ. - 17
Տեր-Սահակյան Մ. - 17
Տերտերյան Համբարձում – 16, 69, 70, 74, 90, 123
Տիզնիստուզեն – 25
Տրոցկի Լև - 59
Փիրումյան Ռուբինա – 13, 14, 43
Օհանջանյան Համո – 19, 45, 119
Օրջոնիկիձե Գրիգորի (Մերգո) – 45, 52, 83, 98, 132
Քաջազունի Հովհաննես – 19, 20, 35, 36, 53, 69, 88, 117, 118, 132, 140
Քարյան Սեդրակ – 157

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ադրբեջան – 60, 62, 63, 75, 90, 91, 95, 99, 130
Աթենք – 51, 106, 129, 135
Ալեքսանդրապոլ – 14, 17, 22, 93, 94, 95, 96, 97, 107, 113, 142, 143, 149, 155, 156, 157, 158, 159
Ալեքսանդրիա – 47
Ախալքալաք – 92
Ադստաֆա – 65
Ամարաս – 42
Ամերիկա – 13, 33
ԱՄՆ – 155
Անատոլիա – 47, 154
Անգլիա – 93
Անդրկովկաս – 20, 47, 95, 116, 147, 149
Անկարա – 97, 98
Առաջավոր Ասիա – 33
Արիանդեղսկ – 65
Բաթում – 118
Բաքու – 16, 19, 35, 41, 46, 52, 65, 83, 98
Բելյուրթ – 4, 6, 14, 20, 47, 53, 54, 138, 150, 151
Բոստոն – 12, 17, 23, 31, 33, 36, 37, 41, 53, 61, 62, 72, 85, 90, 105, 109, 112, 120, 121, 126, 132, 140, 141, 150
Բորչալու – 92
Բունեսու Սյրես – 23, 86, 104, 129, 138
Գառնի (Բաշ-Գառնի) – 116, 160
Գյումրի – 55
Դադստան – 130
Դարալագյազ – 116, 160

Դիլիջան - 45
Եգիպտոս – 68
Եվրոպա – 56, 75
Երևան – 1, 2, 4, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30,
36, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 61, 63, 68,
70, 71, 81, 82, 83, 92, 93, 94, 97, 98, 102, 109, 113, 114, 116, 122, 130,
132, 133, 134, 140, 142, 144, 150, 151, 152, 153, 156, 157, 159, 160
Զանգեզուր – 82, 91, 109, 116
Զառ – 113
Էջմիածին – 19, 133
Թավրիզ – 124, 160
Թեհրան – 40, 41, 61
Թիֆլիս – 12, 19, 24, 91, 109, 110, 113, 116, 119, 134
Թուրքիա – 47, 80, 89, 91, 93, 94, 97, 99, 112, 113, 137, 142, 144, 159,
146, 147, 155, 160
Իգդիր – 95
Իջևան - 16
Իրան – 56, 95
Լեոնահայաստան – 42, 121
Լոնդոն – 48
Լոռի – 91, 92
Լոս Անջելես – 13, 102
ԽՍՀՄ (Խորհրդային Միություն) – 5, 10, 51, 110, 122, 128
Օադկաձոր – 23
Վ. Պոլիս – 17, 37, 38, 46, 57, 66, 78, 85, 95, 102, 119, 131, 160
Վահիրե – 13, 24, 38, 50, 51, 56, 78, 87, 93, 118, 129, 133, 152
Վարս – 17, 93, 95, 96, 97, 154, 156, 158, 159, 160
Վովկաս – 44, 49, 83, 98, 130
Վոսայք – 113

Կրոնշտադտ – 128

Ղարաբաղ- 90, 91

Հայաստան (Խորհրդային Հայաստան, ՀՍԽՀ) - 3, 10, 11, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 105, 106, 107, 109, 110, 112, 113, 114, 117, 119, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 162, 163

Ղազախ – 60

Մարգարա - 160

Մարսել – 107, 158

Մոսկվա - 11, 12, 13, 34, 35, 49, 59, 62, 74, 76, 98, 127, 128, 130, 131, 132, 134, 135, 138, 148, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160

Նախիջևան – 27, 91, 95

Նոր Բայազետ – 14, 43, 44, 142

Շիրակ – 55, 93

Ջրվեժ – 33

Պարսկաստան – 109, 116, 160

Ռյազան – 63, 65

Ռոստով – 65

Ռուսաստան (Խորհրդային Ռուսաստան, ՌՍՖՍՀ) – 16, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 34, 39, 40, 49, 50, 51, 59, 60, 75, 84, 89, 92, 93, 94, 97, 99, 116, 120, 125, 128, 134, 136, 137, 138, 139, 153, 155, 157

Սյունիք – 41, 52, 121, 160

Սոֆիա – 79, 138, 151

Սուրմալու – 154, 158

Վան – 50

Վիեննա – 4, 29, 36

Վրաստան – 45, 63, 75, 91, 92, 99, 109, 117, 130, 141

Ուոթերթաուն – 21, 50

Փարիզ – 19, 26, 56, 57, 74, 102, 118, 138, 147, 151, 156, 157, 159

Ֆրեզնո – 14, 25, 119, 120, 124, 150

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
Գլուխ 1	
Փետրվարյան ապստամբության պատճառները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.)	16
Գլուխ 2	
Փետրվարյան ապստամբության պարտության պատճառները և հետևանքները սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (1920-1930-ական թթ.)	119
Վերջաբանի փոխարեն	161
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	163
Անձնանուններ	185
Տեղանուններ	191

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ

**1921 թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ
ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ
(1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

Գիտական խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ամատունի Վիրաբյան

Գրախոս՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Արարատ Հակոբյան

Չափսը՝ 60X84/16
Թուղթը՝ օֆսեթ
Ծավալը՝ 12.5 տպ. մամուլ
Տպաքանակը՝ 200